حکومەتی هەرێمی کوردستان. عیراق

وەزارەتی پەروەردە

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی

چاپی یازدەهەم 	١٤٣٧ کۆچی 	٢٠١٦ زایینی 	٢٧١٦ کوردی

سەرپەرشتی زانستی چاپ: سادق ئەحمەد ڕوستایی
سەرپەرشتی هونەری چاپ : عوسمان پیرداود کواز
ئاری محسن احمد
نەخشەسازی بەرگ و ناوەڕۆك و جێبەجێکردنی بژاری هونەری: ئاری محسن احمد
تایپ : ئالان کریم مولود

پێشەکی

وەزارەتی پەروەردەی حکومەتی هەرێمی کوردستان لێژنەیەکی هاوبەشی پێکهێنا بۆ پێداچوونەوەو پەرەپێدانی بەشەکانی ڕێزمان و ئەدەب و ڕەوانبێژی لە پەرتووکی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دوانزەهەمی ئامادەیی، لێژنەکەمان دڵسۆزانە کارەکانی خۆی دەست پێکردو لە ماوەی دیاریکراودا کۆتایی پێهێناو ئەو ئەرکەی پێی سپێردرا بوو جێبەجێی کرد.

ئەم پەرتووکەی لەبەر دەستدایە بەری ئەو ڕەنجەیە، بۆیە داواکارین لە مامۆستا بەڕێزەکانی بابەتی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دوانزەهەمی ئامادەیی کە بە وردی و بەپێی پلانێکی داڕێژراو پەرتووکەکە بڵێنەوەو قوتابییان و خوێندکارانیش لە بەهرەکانی خۆیان بێ بەش نەکەن و لەو شوێنانەی کە پێویستییان بە ڕاڤەکردن و ڕوونکردنەوەی زیاتر هەیە درێغی نەکەن و ئەسپی خۆیان لەم مەیدانەدا تاوبدەن.

هەروەها ئەوەشمان پێخۆشە بڵێین کە لە بەشی ئەدەب و نموونەی ئەدەبدا ئەو بڕەی لەبەر دەکرێت دەستنیشانکراوەو دەبێ هەموو لایەك پابەند بن پێی بۆ ئەوەی لەسەرتاسەری قوتابخانەکانی هەرێمدا لەبەرکردنەکە وەکو یەك بێت.

لە دواییشدا داوا لە مامۆستایانی پسپۆڕو شارەزا لەبواری زمان و ئەدەبی کوردی دەکەین کە بەچاوی ڕەخنەگرێکی بنیاتنەرەوە سەیری ناوەڕۆکی پەرتووکەکە بکەن و لەهەر کوێیەکدا کەم و کوڕییەکیان بەرچاوکەوت، بەهۆی پەروەردەکانیانەوە ئاگاداری بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان لە وەزارەتی پەروەردە بکەن بۆ ئەوەی لە چاپەکانی داهاتوودا ڕاوبۆچوونەکانیان بەهەند هەڵبگیرێن.

خوای گەورە پشتیوانی هەمووان بێت.

لێژنە

٢٠١٠/١٢/٢٦

بەشی ڕێزمان

لیژنەی پێداچوونەوەی زانستی

د. فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی
عبدالرحمن رشید أحمد
أحمد محمود محمد
محمد احمد محمد
سادق ئەحمەد ڕوستایی
فاروق نورالدين ئاغۆك
طه ياسين طه
تاڤگە فاتح كريم

د. مصطفى محمد زنگەنە
عطا حمەصالح امين
عبدالستار فتاح
ناظم حسن أحمد
محسن احمد كريم
هوشيار درويش نامق
سامان نوری عزيز

ژ	ناوەرۆکی بابەتەکانی بەشی ڕێزمان	ژمارەی لاپەڕە
١	**(کار بەپێ ی ناوەرۆك چوار شێوازی هەیە)** ١- شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندن	٧
٢	٢- شێوازی ڕێژەی دانانی	١٣
٣	ڕێژەی کار	١٨
٤	٣- شێوازی ڕێژەی داخوازی	٢٦
٥	٤- شێوازی مەرجی (ڕستەی ئاوێتەی مەرج)	٣٠
٦	کاری چاوگی (بوون)	٣٦
٧	ئەرکی (ە) لە ڕێزمانی کوردیدا	٤٣
٨	**ئەرکی جێناوە کەسییە لکاوەکان** **یەکەم**: وەکو بکەر	٤٧
٩	**دووەم** : وەکو بەرکار	٥٣
١٠	**سێیەم**: وەکو تەواوکەری بەیاریدە	٥٩
١١	هاوەڵناو لەڕووی بنچینەی وشەکانیەوە(ڕۆنان)ەوە	٦٦
١٢	جۆرەکانی هاوەڵکار لەڕووی پێکهاتنیانەوە(ڕۆنان)ەوە	٧٤
١٣	ڕادە	٧٩
١٤	**دیارخەرەکانی ناو : یەکەم**: ئەرکی ناو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	٨٤
١٥	**دووەم**: ئەرکی هاوەڵناو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	٩٠
١٦	**سێیەم**: ئەرکی جێناوی کەسی سەربەخۆ لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	٩٧
١٧	**چوارەم** : ئەرکی جێناوی کەسی لکاو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	١٠١
١٨	سەرچاوەکان	١٠٦

کار بە پێی ناوەرۆك چوار شێوازی[1] هەیە

١- شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندن

١- کارەکەی تۆمان دواخست.

٢- هاوکار قەڵەمەکەی بەخشیوە.

٣- هەموو بۆ بینینی پێشانگاکە هاتبوون.

٤- کە ئەوان هاتن بۆ ماڵی ئێمە، براکەم دەرگاکەی بۆیە دەکرد.

٥- دۆخی ئافرەتی کورد خاسیەتەکانی گەلی کورد دەنوێنێت.

٦- خانووەکەتان نەفرۆشرا.

٧- ڕاسپاردەکە بە ئەوان جێبەجێ ناکرێت.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا (دواخست، بەخشیوە، هاتبوو، هات، بۆیە دەکرد،دەنوێنێت، نەفرۆشرا، جێبەجێ ناکرێت) هەموویان واتاکانیان هەواڵێك رادەگەینن دەردەخەن لە دەمێکدا، لە هەموو ئەم ڕێژانەدا لەوە بە گومان نین، کە واتای کارەکە گەیشتووەتە ئەنجام، واتا ڕوویان داوە یان ڕوو دەدەن یان ڕوونادەن، ئەم جۆرە ڕێژانە کە بۆ چەمکی گەیاندنی هەواڵێك بەکاردەهێنرێن، شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندنی کارن.

ئەو ڕێژانەی (کار) کە لە شێوازی ڕاگەیاندندا بەکاردەهێنرێن ئەمانەن:

یەکەم: ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن:

ئەم ڕێژەیە لە چاوگەکان، بە لابردنی (ن) نوونی چاوگ لە چاوگەکە دروستدەکرێت، وەك کاری (دواخست)، کە لە ڕستەی یەکەمدا نیشاندراوە.

---

(١) شێواز / اسلوب

دووەم: ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن:

ڕێــژەی ڕابــردووی نزیکــی ڕاگەیانــدن لەگــەڵ نیشــانەی ڕابــردووی تــەواوی ڕاگەیانــدن (وە، ووە)[1] دروســت دەکرێــت، وەك کــاری (بەخشــیوە) کــە لــە ڕستەی دووەمدا نیشاندراوە.

سێیەم: ڕێژەی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن:

ڕێــژەی ڕابــردووی نزیکــی ڕاگەیانــدن لەگــەڵ نیشــانەی ڕابــردووی دووری ڕاگەیاندن (بوو) دروست دەکرێت.

وەك کاری (هاتبوو)، کە لە ڕستەی سێیەمدا نیشاندراوە.

چوارەم: ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن:

ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن، نیشانەی (دە)ی دەخرێتە بەردەمی بۆ دروستکردنی ڕێژەکە ئەگەر کارەکە سادە بوو،بەڵام لەکاری داڕژاو و لێکدراو نیشانەی(دە) دەخرێتە دوای بەشی یەکەم ، وەك کاری (بۆیە دەکرد)، کە لە ڕستەی چوارەمدا نیشاندراوە.

---

(١) لە ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا (ووە) بۆ ئەو کارانە بەکار دێت کە قەدەکانیان کۆتایی بە پیتی (د، ت) هاتووە، نیشانەی (وە) بۆ قەدی ئەو کارانە بەکاردێت کە کۆتاییان دێت بە بزوێنەکانی (ا ، ی ، وو).

پێنجەم: ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن:

ڕەگی کار، نیشانەی ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن (دە)[1] دەخرێتە بەردەمی ڕەگی کارەکە ئەگەر سادە بێت بەڵام ئەگەر داڕێژراو بوو یان لێکدراو نیشانەی (دە) دەخرێتەدوای بەشی یەکەمی کار ئینجا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەنووسرێن، کە ئەمانەن:

(م ، ین ، یت ، ن ، (ات ، ێت) ، ن).

دە + ڕەگی کار + جێناوی کەسیی لکاو وەك کاری (دەنوێنێت) کە لە ڕستەی پێنجەمدا نیشاندراوە.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت کە لە شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندندا:

١- کاری بکەر نادیار بەکار دەهێنرێت.

٢- لە ڕێژەی کاری ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا، ئەگەر کاری نزیکی ڕاگەیاندن کۆتایی بە پاشگری (ەوە) هاتبوو، ئەوا ناوبەندی (ت) دەخرێتە نێوان نیشانەی ڕابردووی تەواو و پاشگرەکەوە:

خوێندەوە ← خوێند + ووە + ت + ەوە

دۆزییەوە ← دۆزیـ + وە + ت + ەوە

٣- ڕێژەکانی شێوازی ڕاگەیاندن لە شێوەی (ئەرێ)وە دەکرێن بە نەرێ:

ئـ- هەموو ڕێژەکانی ڕابردووی ڕاگەیاندن بە کاری بکەر دیار و بکەر نادیارەوە بە ئامرازی (نە) نەرێ دەکرێت، وەك: بوو ← نەبوو

فرۆشرا ← نەفرۆشرا

وەرگرت ← وەرنەگرت

---

(١) لە هەندێك دیالێکتی کوردی لەجیاتی نیشانەی (دە) نیشانەی (ئە) بەکاردێت.

ب- ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن بە کاری بکەر دیار و نادیارەوە بە ئامرازی (نا) نەرێ دەکرێت، لە شوێنی نیشانەی (دە) دادەنرێت وەك:

دەبێت ⟵ نابێت

ئاوەدان دەکەنەوە ⟵ ئاوەدان ناکەنەوە

دەنووسرێ ⟵ نانووسرێ

بەکورتی:

هەندێ ڕێژەی کار بۆ خەبەردان ڕاستەوخۆ لە کار و حاڵی کەسێك یان شتێك بەکاردەهێنرێت و گومان لەوەدانیە، کە کارەکە گەیشتووەتە ئەنجام یان نەگەیشتووە، بەم ڕێژانەی کار دەگوترێت (شێوازی ڕاگەیاندن).

ڕاهێنان (١)

لەم ڕستانەی خوارەوەدا کارەکان دەربهێنە. بزانە سەر بە چ ڕێژەیەکن لە شێوازی ڕاگەیاندندا؟

١- باخەوانەکە باخەکە باش خزمەت دەکات.

٢- تە ناما من خواندبوو.

٣- ئەوان گەیشتنە هەولێر.

٤- دیوانەکانی چاپکردووە.

٥- کوردستان ئاوەدان کراوەتەوە.

٦- باخچەکەیان ئاو دەدا.

٧- لە سەیرانەکە بەجێما.

ڕاهێنان (٢)

لەم چاوگانە (ڕامالّین، خولانەوە، ئازادکردن)

ڕێژەی ڕابردووی تەواو، ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروست بکە:

ڕاهێنان (٣)

ئەم کارانە بە شێوەی نەرێ لە ڕستەدا بەکاربهێنە:

(خواست، دەرباز کردووە، جولاّیەوە ، نووسیبوو، دادەخات).

ڕاهێنان (٤)

ئەم ڕستانە شیبکەوە:

١- شڤان ل بن کەپرێ نڤستییە[1].

٢- شاناز ڕایەخەکەی چنی.

٣- ڕاسپاردەکەیان بۆ ئەوان ناردبوو.

٤- گوندەکان ئاوەدان دەکرێنەوە.

ڕاهێنان (٥)

لە ڕستەی (هۆنراوەکانیان لەبەرکرد، ئینجا چوون بۆ قوتابخانە)

١- هەردوو کار لە چ ڕێژەیەکدان؟

٢- لەکاری(لەبەرکرد) ڕێژەی رابردووی تەواوی راگەیاندن دروست بکە و لەڕستەی تر بەکاری بهێنە.

٣- لەهەردوو کار ڕێژەی رابردووی بەردەوامی راگەیاندن دروست بکەو ڕستەکە بنووسەوە.

٤- لەهەردوو کار، ڕێژەی رانەبردووی راگەیاندن دروست بکە و ڕستەکە بنووسەوە.

٥- وشەی (هۆنراوەکان) شی بکەوە.

---

(١) لە شێوازی کرمانجی ژووروودا لەجیاتی نیشانەی (وە) نیشانەی (یە) لە ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا بەکاردێت، وەك: **هێناوە** ← **هێنایە** **چاندووە** ← **چاندییە**

* هەروەها لە هەندێ ناوچەی کرمانجی ژووروو بەم شێوەیەش درووست دەکرێت:

(یا + ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن + ی) وەك : یا هینا + ی = **یاهینای**

(یێ + ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن + ی) وەك: یێ + چاند + ی = **یێ چاندی**

٢- شێوازی ڕێژەی دانانی

ئـ-

١- بریا بۆ ئاهەنگەکە چووبان.

٢- ڕەنگە لە ژوورەکەدا خەوتبێتن.

٣- کاشکی چوو بوو بام و گلەییم نەهێنابایە سەرخۆم.

ب-

١- بریا نانەکەت خواردبا.

٢- لەوانەیە خانووەکەیان کڕیبێت

٣- دەبوو بارەکەتان ئامادەکردبا پاشان چووبان بۆ هەولێر.

٤- خۆزگە کەپرەکەی دروستکردبووبا.

٥- خۆزی من خانییەك ئاڤا کربا.

پ-

١- دەبێت منداڵەکانمان جوان پەروەردە بکەین.

٢- دەمەوێت لە تاقیکردنەوەکاندا سەربکەویت.

ئەگەر بڕوانینە ئەو کارانەی کە لەو ڕستانەی سەرەوەدا هەن دەبینین، ڕێژەی ئەم کارانە وەك ڕێژەکانی کاری ڕاگەیاندن ڕاستەوخۆ ئەنجامی هەواڵێك کە دەدرێتە پاڵ کەسێك یان شتێك نادەن بە دەستەوە، بەڵکو لەشێوەی (گومان، مەبەست، ئارەزوو، ئاوات.....) ە.

لەگەڵ ڕێژەکانی شێوازی دانانیدا هەندێك کاری یاریدەدەر و هەندێك وشە بەکاردێن: (دەبێت، دەبوو، دەبووایە، بریا، خۆزگە، ڕەنگە ...) کە هەواڵەکە

دەدەن بەدەستەوە، گومان لە بە ئـەنجام گەیانـدنی کارەکـە هەیـە. لـەکاتی گۆڕینی ڕسـتـەی دانـانی (ئینشـائی) بـۆ شـێوازی ڕاگەیانـدن (ئیخبـاری) یـان داخوازی ئەم کار و وشانە لادەبرێن و پێچەوانەش ڕاستە.

١- ئەگەر کـاری ڕسـتـەکانی بەشـی (ئـ) وەربگـرین، کـە ئەمانـەن (چـووبان، خـەوتبێتن، چـووبووبام) هـەموویان تێنەپـەڕن، لەبـەر ئـەوە جێنـاوە لکاوەکانی بکەر چوونەتە کۆتایی کارەکە.

٢- ئەگەر کـاری ڕسـتـەکانی بەشـی (ب) وەربگـرین، کـە ئەمانـەن (خواردبـا، کڕیبێت، ئامادە کردبـا، دروستکردبووبا، ئاڤاکربـا) هـەموویان تێپـەڕن، لەبەر ئەوە جێناوی لکـاوی بکـەر دەکەوێتـە دوای (بـەرکار) لـە کرمـانجی ژووروو نەبێت کە جێنـاوی لکـاو بەکارنایـەت تـەنیا هـەر جێنـاوی کەسـی سەربەخۆ بەکاردەهێنین وەکو لە نموونەی (٥) ی لقی (ب)دا.

٣- ئەگەر کارەکانی بەشی (پـ) وەربگرین، کە ئەمانـەن (پـەروەردە بکـەین، سەربکەویت) کە بۆ دەمی ڕانـەبردوو بـەکارهاتوون، لەبـەر ئـەوە جێنـاوە لکاوەکانی بکەر چوونەتە کۆتایی کارەکە.

دروستکردنی ڕێژەکانی شێوازی دانانی بەم شێوانەی لای خوارەوە دەبێت:

ئـ– ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی:

ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن[1] + با

کەوتبا هێنابا وەرگرتبا ئامادەکردبا

ب– ڕێژەی ڕابردووی تەواوی دانانی:

ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن + بێت.

کەوت + بێت = کەوتبێت.

هێنا + بێت = هێنابێت.

هەڵبژارد + بێت = هەڵبژاردبێت.

یارمەتی دا + بێت = یارمەتی دابێت.

پ– ڕێژەی ڕابردووی دووری دانانی:

ڕێژەی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن + با

هێنابووبا . کەوتبووبا– وەرگرتبووبا – ئامادەکردبووبا...

ت– ڕێژەی ڕانەبردووی دانانی:

بـ + ڕەگی کار + جێناوی کەسی لکاو

بنووسم ـ بچێت ـ بخۆین ـ پەروەردە بکەین ـ سەربکەویت[2].

لێرەدا ئاماژە بەوە دەکەین کە (با، بێت، بووبا، ب) نیشانەن لە شێوازی دانانیدا، هەروەها هەموو ڕێژەکانی شێوازی دانانی بە ئامرازی (نە) نەرێ دەکرێت ئەگەر کارەکە لە دەمی ڕابردوو بوو، دەکەوێتە پێش کارەکە.

---

(١) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن = قەدی چاووگ

(٢) ئەگەر کارەکە داڕێژراو بوو یان لێکدراو بوو نیشانەی (ب) دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکە. هەروەها دەگونجێت دەرنەکەوێت.

بەڵام ئەگەر لە دەمی ڕانەبردووی دانانی بوو، ئامرازی (نە) شوێنی نیشانەی (ب) دەگرێتەوە. وەکو:

هاتبا ـــــــ نەهاتبا

هێنابێت ـــــــ نەهێنابێت

هێنابووبا ـــــــ نەهێنابووبا

بنووسم ـــــــ نەنووسم

بەکورتی:

ئەو ڕێژەیەی کارەکە ڕاستەوخۆ ئەنجامی ئەو هەواڵەی کە دەیداتە پاڵ کەسێك یان شتێك نایدات بە دەستەوە، بەڵکو لەشێوەی گومان، ئارەزوو، ئاوات، یان مەبەستدا. واتاکەی دەردەکەوێت.

*** لە کارە تێپەڕەکان ، شێوازی ڕێژەی دانانی، کارەکان لە شێوەی (کاری بکەری نادیار)یش دروست دەبێت، بۆ نموونە :**

خۆزگە نامەکە نوسرابا.

ڕەنگە نامەکە بنوسرێت.

ڕاهێنان(١)

ڕێژە و شێوازی کارەکانی ئەم ڕستانە دیاربخە؟

١- سا خوایە هەڵبکەی کزەی شەماڵێ

هەرای زەنگی غەم لە دڵ بماڵـــێ.

٢- کاشکی دیتبام و کتێبەکەم لێ وەرگرتبا.

٣- ئەگەر چووباین، پێیان دەزانی.

٤- ڕەنگە زوو هاتبێتن و زوو ڕۆیشتبێتن.

٥- ئەگەر بچێتە سەر سیروان وشکی دەکات.

٦- بریا کوردستان زیاتر پێشکەوتبا.

ڕاهێنان(٢)

لە ڕستەی (دەبێت ژینگە بپارێزین).

١- (دەبێت) چ جۆرە کارێکە ؟ چی دەگەیەنێت؟

٢- (بپارێزین) لە چ جۆرە ڕێژەیەکدایە؟ چۆن دروستکراوە؟

٣- لەکاری(بپارێزین) ڕێژەی رابردووی نزیکی دانانی دروستبکە؟

٤- کاری(بپارێزین) بدە پاڵ جێناوە لکاوەکانی دووەمی تاك و سێ یەمی کۆ.

٥- شێوازی ڕستەکە بگۆڕە بۆ شێوازی راگەیاندن.

ڕاهێنان(٣)

ئەم کارانە سەر بە چ ڕێژەیەکن لە شێوازی دانانیدا:

(نەپاراستبا، هاتبا، گەیاندبووبا، ئاگادار کردبێتەوە، بخوازێت).

ڕاهێنان(٤)

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١- خۆزگە باران باریبا.

٢- دەبێت کورد پێش بکەوێت.

ڕێـژەی کــار

ئـ-

کەوتم	کەوتوومە	دەکەوتم	کەوتبووم
کەوتین	کەوتووینە	دەکەوتین	کەوتبووین
کەوتیت	کەوتوویتە	دەکەوتیت	کەوتبوویت
کەوتن	کەوتوونە	دەکەوتن	کەوتبوون
کەوت	کەوتووە	دەکەوت	کەوتبوو
کەوتن	کەوتوونە[1]	دەکەوتن	کەوتبوون

ب-

(١)	(٢)	(٣)	(٤)
خوێندم	خوێندوومە	دەم خوێند	خوێندبووم
خوێندمان	خوێندوومانە	دەمان خوێند	خوێندبوومان
خوێندت	خوێندووتە	دەت خوێند	خوێندبووت
خوێندتان	خوێندووتانە	دەتان خوێند	خوێندبووتان
خوێندی	خوێندوویە (یەتی)	دەی خوێند	خوێندبووی
خوێندیان	خوێندوویانە	دەیان خوێند	خوێندبوویان

(١) هەندێ جار لە شێوەزاری سلێمانی لەکاتی ئاخافتندا دەوترێت (کـەوتووم – کـەوتووین) (کەوتوویت، کەوتوون) (کەوتووە– کەوتوون)ە.

پ-

دەچم	دەخۆم[1]
دەچین	دەخۆین
دەچیت	دەخۆیت
دەچن	دەخۆن
دەچێت	دەخوات
دەچن	دەخۆن

ئەگەر بڕوانینە ئەو وشانەی سەرەوە، لە شێوە[2] و ناوەڕۆکیان[3] بکۆڵینەوە دەبینین:

(1) لە کرمانجی ژووروودا نیشانەی (دە) یان دەبێ بە (د) بۆ کاتی ئێستا یان (دێ) بۆ کاتی داهاتوو وەك دچم، دێ چم.

(2) شێوە: شكل

(3) ناوەڕۆك: محتوی.

١- هەموویان کارن و کارێك نیشاندەدەن، کارەکە بەردەمێك لە دەمەکان کەوتووە (ڕابردوو یان ڕانەبردووە) دراوەتە پاڵ کەسێك، کەسەکە تاك یان کۆیە لە دەوری بکەردا.

٢- ئەو کارانە لە شێوەدا لەیەك جیان و هەر یەکەیان واتایەك دەبەخشێت.

٣- ئەو دەم و کەسانەی، کە لەگەردان کردندا دراونەتە پاڵ هەر یەکێکیان بووەتە هۆی گۆڕینی شێوەیان، بۆیە بە هەر یەکێك لەو شێوانە دەگوترێت (ڕێژەی کار)(١) .

ئـ- کاری ڕابردووی تێنەپەڕ، بە هاوکاری کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ، ین - یت، ن - Ø ، ن) دەبێت.

(١) ڕێژە: صیغة: مەبەست لە ڕێژە گەردانکردنی کارە (تصریف الفعل).

ئەگەر کار ڕابردووی تێنەپەڕ بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان لە کۆتایی داڕشتنی کارەکەدا دەبن، لە هەموو دەمەکانی ڕابردوودا جگە لە ڕابردووی تەواو نەبێت وەك: لە نموونەکانی بەشی (ئـ) نیشاندراون.

ب- کاری ڕابردووی تێپەڕ بە هاوکاری کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م. مان ــ ت. تان ــ ی. یان) دەبێت[1].

١- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندندا بوو[2]، ئەوا جێناوە لکاوەکان لەکۆتایی داڕشتنی کارەکەدا دەبن، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی (١) نیشاندراون.

٢- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان، نیشانەی ڕابردووی تەواو (وە) کەرت دەکەن و دەچنە نێوان نیشانەی ڕابردووی تەواوەوە، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی (٢)نیشاندراون.

---

(١) ئەم جێناوە لکاوانە (مان، تان، یان) بەم شێوانە دروستکراون

مان = (م+ ان).

تان = (ت+ ان).

یان = (ی+ ان).

(٢) ئەگەر کار پاشگری (ەوە)ی پێوەبوو، ئەوا جێناوی لکاوی ڕێژەی کار، دەچێتە پێش پاشگرەکە.

٣- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندندا بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای نیشانەی (دە)ی ڕابردووی بەردەوامەوە، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی(٣) نیشاندراون.

٤- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندندا بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای نیشانەی (بوو)ی ڕابردووی دوور، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی (٤) نیشاندراون.

پ- ڕێژەی کار لە کاری ڕانەبردوو (ڕاگەیاندن، دانانی) بەهۆی جێناوی لکاوی کۆمەڵەی(٣) دێتەدی، کاری ڕانەبردووی (تێپەڕ و تێنەپەڕ) بە هاوکاری کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م . ین ــ یت . ن ــ (ات – ێت). ن) دەبێت.

ئەگەر کارەکە ڕانەبردووی (تێپەڕ و تێنەپەڕ) بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان دەچنە کۆتایی ڕەگی کارەکە وەك لە نموونەکانی بەشی (جـ) نیشاندراون.

تێبینی:

ئەگەر کارە ڕابردووە تێپەڕەکە سادە بوو، لەشێوەی نەرێدا بوو، لە هەموو دەمەکانی ڕابردوودا، جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای ئامرازی (نەرێ)، بەلاّم ئەگەر داڕێژراو یان لێکدراو بوو، جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

کەس	تاک	کۆ
یەکەم	ناردم	ناردمان
دووەم	ناردت	ناردتان
سێیەم	ناردی	ناردیان

کەس	تاک	کۆ
یەکەم	خەوتم	خەوتین
دووەم	خەوتیت	خەوتن
سێیەم	خەوت	خەوتن

کەس	تاک	کۆ
یەکەم	دەچم	دەچین
دووەم	دەچیت	دەچن
سێیەم	دەچێت	دەچن

کەس	تاک	کۆ
یەکەم	دەنووسم	دەنووسین
دووەم	دەنووسیت	دەنووسن
سێیەم	دەنووسێت	دەنووسن

---

* لە کرمانجی ژووروودا لەجیاتی جێناوی لکاوەکانی (م، ت، ی، مان ... هتد) لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا جێناوەکەسیە جوداکانی(من، تە، (وی، وێ) ، مە، وە، وان) بەکاردەهێنرێت. وەك من چاند، وی چاند ... هتد.

کەس	تاك	کۆ
١	وەردەگرم	وەردەگرین
٢	وەردەگریت	وەردەگرن
٣	وەردەگرێت	وەردەگرن
١	بانگ دەکەم	بانگ دەکەین
٢	بانگ دەکەیت	بانگ دەکەن
٣	بانگ دەکات	بانگ دەکەن

بەکورتی:

پێویستە بوترێ (ڕێژەی کار) ئەو شێوەیەیە کە کار بە پێی دەم و کەس و ژمارەی کەس لە گەردان کردندا دەردەکەوێت، کاریش شەش ڕێژەی هەیە.

ڕاهێنان(١)

کار بەپێی دەم و کەس چەند ڕێژە وەردەگرێت؟

لەم کارانەدا (بەست ، چووبا) نیشانی بدە؟

ڕاهێنان (٢)

١- لە چ کاتێکدا جێناوی کەسیی لکاوی ڕێژەی کار دەکەوێتە نێوان ئەم نیشانەیە (وە)؟ بە نموونەوە ڕوونی بکەرەوە.

٢- ئەم جێناوە لکاوانە (م ـ ین، یت ـ ن، (ات – ێت).ن) چ کاتێك بەکاردێن بۆ ڕێژەی کار؟ بە نموونەوە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٣)

١- جێناوی کەسیی لکاوی ڕێژەی کار بەپێی کەس و ژمارە دەکەوێتە چ شوێنێکی ئەو کارانە (دەڕشت، دەهات)، بۆچی؟

٢- کاتێك کاری تێپەڕ بەکار هات، جێناوی لکاوی ڕێژەی کار دەچێتە کۆتایی بەشی یەکەمی کارەکە، ئەمە لە چ دەمێکی کاری ڕابردوو داهەیە؟ ڕوونی بکەوە.

٣- ئایا دەگونجێت جێناوی لکاوی ڕێژەی کار بچێتە دوای ئامرازی نەریٚ؟ کەی ئەوە دەبێت؟ بە نموونەوە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٤)

لەم کارانەی خوارەوەدا ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن و دانانی دروستبکە، ئینجا بیاندە پاڵ جێناوە کەسییە لکاوەکان

(چاپکردەوە، پێداچووەوە).

٣- شێوازی ڕێژەی داخوازی

/١

(ئـ)	(ب)
لێکۆڵینەوەکە بنووسە.	لێکۆڵینەوەکە مەنووسە.
کتێبەکە هەڵبگرە.	کتێبەکە هەڵمەگرە.
لەگەڵ فرۆشیارەکە ڕێك بکەوە.	لەگەڵ فرۆشیارەکە ڕێك مەکەوە.

/٢

گۆڤارەکە بکڕن.	گۆڤارەکە مەکڕن.
لە ژوورەوە دابنیشن.	لە ژوورەوە دامەنیشن.
شانۆگەرییەکە پێشکەش بکەن.	شانۆگەرییەکە پێشکەش مەکەن.

/٣

نانەکەت بخۆ.	نانەکەت مەخۆ.
پێنووسەکەت دابنێ .	پێنووسەکەت دامەنێ.
منداڵەکە بانگ بکە.	منداڵەکە بانگ مەکە.

ڕێـژەی داخـوازی، فـەرمان و داوا و ورياکردنەوەيـە بـۆ بـەجێهێنان يـان بەجێنەهێنانی کارێك، لە لايەن کەسی دووەمی تاك، يان کەسی دووەمی کۆ. ئەم ڕێژەيە نيشانە و پێکهاتنی تايبەتی خـۆی هەيـە، کەرەسـتەی پێکهـاتنی بريتيـە لـە، ڕەگـی کـاتی ڕانـەبردووی کـار و نيشـانەی (بـ) لـە پێشـييەوە و جێناوی کەسی لکاو لەدوايەوە دەبێت، (ە) بۆ کەسی دووەمی تـاك و (ن) بـۆ کەسی دووەمی کۆ بەکاردێت.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕێژەی ئەو کارانەی لە ڕیزی ژمارە (١) بەشی (ئـ) نیشان دراون (بنووسە ــ هەڵبگرە ــ ڕێك بكەوە) دەبینین داوا لە کەسی دووەمی تاك دەکرێت، کە کارێك بە ئەنجام بگەیەنێت، بەڵام لە ڕستەکانی بەشی (ب) (مەنووسە ــ هەڵمەگرە ــ ڕێك مەكەوە) داوا لە کەسی دووەمی تاك بكرێت بۆ نەکردنی کارێك کە بەهۆی نیشانەی (مە)ەوە نەرێ کراوە.

هەروەها ئەگەر سەرنج بدەینە ڕێژەی ئەو کارانەی کە لە ڕیزی ژمارە (٢) بەشی (ئـ) نیشان دراون، کە بریتین لە (بكرن ــ دابنیشن ــ پێشكەش بكەن) داوا لە کەسی دووەمی کۆ دەکرێت بۆ کردنی کارێك، هەروەها ڕستەکانی بەشی (ب) (مەكرن ــ دامەنیشن ــ پێشكەش مەكەن) داوا لە کەسی دووەمی کۆ دەکرێت بۆ نەکردنی کارێك، کە بەهۆی نیشانەی (مە) نەرێ کراوە.

هەروەها ئەو کارانەی ڕەگی کاریان کۆتایی بە پیتی (نەبزوێن) هاتووە، ئەوا لە ڕێژەی داخوازیدا بەئاسانی جێناوی کەسی لكاو (ە) یان (ن) وەردەگرێت وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (١، ٢) نیشان دراون، بەڵام ئەگەر ڕەگی کارەکە کۆتایی بە پیتی (بزوێن) هاتبوو ئەوا جێناوی لكاوی (ە)ی کەسی دووەمی تاك دەرناکەوێت، چونكە لە زمانی کوردیدا دوو بزوێن بەدوای یەكدا نایەن، بەڵام جێناوی لكاوی کەسی دووەمی کۆ دەردەکەوێت، وەکو لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە(٣)دا لەباری (ئەرێ و نەرێ)دا نیشان دراون.

---

* کاری (هات) ڕەگەکەی (هێ)یە، بۆ سووك کردنیش هەندێ جار دەبێتە (ێ) کارە داخوازییەکەش دەبێتە (بێ ، بێن) ، لێرەدا (ە) دەرناکەوێت لە کەسی دووەمی تاكدا بەڵام ئەم کارە شێوەی تری هەیە، وەك (وەرە – وەرن) تەنیا جێناوەکان بەپێی دەستووره گشتییەکەی داخوازین دەنا نە (وەر) ڕەگی (هاتن)ە، نە (بـ) دەرکەوتووە.

شایانی باسە ئەگەر کارەکە لەڕووی دارشتنەوە (داڕێژراو) یان (لێکدراو) بێت، لەکاتی ئاخاوتن و وتندا بەزۆری (بـ) دەرناکەوێت، بەڵام چاکتر وایە لەکاتی نووسیندا بنووسرێت، وەك:

وەربگرە – وەرگرە.

سەربخە – سەرخە.

فریابکەوە – فریاکەوە

بەکورتی:

ڕێژەی داخوازی، ئەو ڕێژەیەیە کە قسەکەر بەشێوەی داوا و فەرمان، داوا لە کەسی دووەمی تاك، یان دووەمی کۆ دەکات بۆ بەجێهێنان یان بەجێ نەهێنانی کارێك.

بۆ دارشتنی کاری داخوازی، ڕەگی کاری ڕانەبردوو وەردەگیرێ و نیشانەی (بـ) لە پێشییەوە دادەنرێت و جێناوی کەسی لکاو (ە) بۆ کەسی دووەمی تاك و (ن) بۆ کەسی دووەمی کۆ لە دواوە پێوە دەلکێنرێت.[1]

بـ + ڕەگی کار +
→ ە: جێناوی لکاوە بۆ کەسی دووەمی تاك
→ ن: جێناوی لکاوە بۆ کەسی دووەمی کۆ.

ڕانەبردوو	ڕەگ	ڕێژەی داخوازی
دەفرۆشێت	فرۆش	بفرۆشە، بفرۆشن
دادەگرم	داگر	دابگرە، دابگرن

(١) ئـ– کار هەیە لە دەستوور لادەدات بەتایبەتی کە دەدرێتە پاڵ کەسی دووەمی تاك وەك (بچۆ) (وەرە) (هەڕە) ئەگەر کارەکە کۆتایی بە پاشگری (ەوە) هاتبوو، ئەوا لە ڕێژەی داخوازیدا لەپاڵ کەسی دووەمی تاك پیتی (ر) دەکەوێتە نێوانیانەوە، وەك (بخوێنەرەوە، بهێنەرەوە ...)

ب– ئەگەر کۆتایی ڕەگی کارەکە پیتێکی (بزوێن) بوو، ئەوا دیسان پیتی (ر) دەکەوێتە نێوان کۆتایی ڕەگی کارەکە و پاشگرەکەوە، وەك (بکەرەوە ، بخۆرەوە ....)

پ– جێناوی لکاوی (ە–ن) لەکاری داخوازی (تێپەڕ – تێنەپەڕ) ی (سادە – دارژاو – لێکدراو) دەبن بە بکەر و دەچنە کۆتایی ڕەگی کارەکە.

ڕاهێنان (١)

لەم ڕستانەی خوارەوەدا ئەو کارانەی کە بۆ شێوازی داخوازی بەکارهاتوون دەریان بهێنە:

١- دڵسۆزی گەلی کورد ببە.

٢- پەرلەمانی کوردستان بپارێزن.

٣- لە هەموو هەورێك باران نابارێت.

٤- وەك هەنگ بگەڕێ گۆرانی بڵێ

لادە جار جارێ بۆ بەرپێی گوڵێ.

٥- وێنەکە مەشێوێنە.

ڕاهێنان (٢)

لەڕێژەی داخوازیدا (ە) چییە؟ کەی دەردەکەوێت؟

کەی دەرناکەوێت، وەڵامەکانت بە نموونەوە بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١- گۆڤارەکان چاپ بکەن.

٢- پەخشانەکە بخوێنەرەوە.

٣- بەخۆشی بژی.

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (پڕۆژەکە تەواوبکە).

١- کوا بکەری ئەم ڕستەیە؟

٢- ئایا دەتوانیت نیشانەی (بـ) لەکارەکە بەکارنەهێنیت؟ چۆن؟

٣- وشەی (پڕۆژەکە) شیبکەوە.

٤- شێوازی ڕستەکە بکە بە شێوازی دانانی.

٤- شێوازی مەرجی

(ڕستەی ئاوێتەی مەرج)

١- ئەگەر یەکبگرین، سەردەکەوین.

٢- هەتا ڕەنج نەکێشیت، گەنج نانۆشیت.

٣- تا نیڤا دەستی ڕەش نەبیت، تاما دەڤی خۆش نابیت.

٤- کە ڕاپەڕین بەرپابوو، بەئامانج گەیشتین.

٥- کەی بایەخ بە پیشەسازی بدرێت، وڵات پێش دەکەوێت.

٦- ئەگەر نەورۆز هات، ئەم دێ چینە سەیرانێ.

٧- کەی چوویت بۆ پەڕتووکخانە، گۆڤارەکە ببەوە.

ئەگەر سەرنج بدەینە ئەو ڕستانەی سەرەوە و چاوێك بە ڕێژەی کارەکان بخشێنین، کە تیایاندا بەکارهێنراون، دەبینین هەر ئەو کارانەن کە لە شێوازی ڕاگەیاندن یا دانانی یا داخوازی بەکارهێنراون، بەڵام مەبەست لەم ڕستانەدا گۆڕاوە، واتە کارەکان بۆ مەبەستی بنجی خۆیان کە (ڕاگەیاندن، دانانی، داخوازی)یە بەکارنەهێنراون، بەڵکو بۆ مەبەستی مەرج بەکار هێنراون.

ئینجا ئەگەر سەیری ڕستەکان بکەین، دەبینین. لە ڕستەی یەکەمدا کاری (یەك بگرن) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (سەردەکەوین) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لەڕووی ڕێژەوە، بەڵام لەڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون.

واتە ڕوودانی کاری (یەك بگرین) مەرجە بۆ ڕوودانی کاری (سەردەکەوین).

لە ڕستەی دووەمدا کاری (ڕەنج نەکێشیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (گەنج نانۆشیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە، ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەڵام لەڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی

مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری ڕەنج نەکێشیت مەرجە بۆ ڕوودانی کاری گەنج نانۆشێت.

لە ڕستەی سێیەمدا کاری (ڕەش نەبیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (خۆش نابیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەلام لەڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون.

واتە ڕوودانی کاری (نەبێت) مەرجە بۆ ڕوودانی کاری (نابێت) بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لە بەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

لە ڕستەی چوارەمدا کاری (بەرپابوو) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، کاری (گەیشت) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەلام لەڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون، بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لە بەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

لە ڕستەی پێنجەمدا کاری (بایەخ بدرێت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانیە، کاری (پێشدەکەوێت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لە ڕووی ڕێژەوە بەلام لەڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری (بایەخ بدرێت) مەرجە بۆ ڕوودان و ئەنجام دانی کاری (پێشدەکەوێت). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لە بەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

لە ڕستەی شەشەمدا کاری (هات) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنەکاری (دێچین) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە، ئەمە لە ڕووی ڕێژەوە، بەلام لە ڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج

بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری (هات) مەرجە بۆ ڕوودانو ئەنجام دانی کاری (دێ چین). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لەبەکار هێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

لەڕستەی حەوتەمدا کاری (چوو) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، کاری (ببەوە) ڕێژەکەی داخوازییە، ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەلام لە ڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری (چوو) مەرجە بۆ ڕوودانی کاری (ببەوە). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لەبەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

کەواتە لەم ڕستانەی سەرەوەدا ئەوەی بۆمان ئاشکرا دەبێت ئەمانەی خوارەوەن.

١- ڕستەی شێوازی مەرجی هەمیشە ڕستەیەکی ئاوێتەی مەرجەو لە دوو ڕستەی سادە پێکهاتووە.

ئ- ڕستەی کاری مەرج یا پاڕستە.

ب- ڕستەی وەڵامی مەرج کە ڕستەیەکی سەرەکییەو مەبەستەکە لەم ڕستەیە دەردەکەوێت. هەروەها پێی دەگووترێت شاڕستە.

٢- لە ڕستەی ئاوێتەی مەرجدا (ڕستەی شێوازی مەرجیدا) کار ڕێژەی تایبەتی خۆی نییە، بەڵکو هەر ئەوکارانەن کە لەشێوازی (ڕاگەیاندن ، دانانی ، داخوازی) بەکار هێنراون بەلام لێرەدا بۆ مەبەستی بنجی خۆیان بەکار نەهێنراون، بەڵکو بۆمەبەستی مەرج بەکار هێنراون.

٣- لەڕستەی کاری مەرج (پاڕستە) ڕێژەی کار هەمیشە (ڕاگەیاندنە یا دانانییە)، لە ڕستەی وەڵامی مەرجیشدا (شاڕستە) ڕێژەی کار هەمیشە (ڕاگەیاندنە یا داخوازییە).

٤- له ڕستەی ئاوێتەی مەرجدا بەشێوەیەکی گشتی ڕستەی کاری مەرج دەکەوێتە سەرەتای ڕستەکە، بەڵام دەگونجێ هەندێ جار ڕستەی وەڵامی مەرج بکەوێتە سەرەتای ڕستەکە.

وەکو: دەچین بۆ سەیران، کە نەورۆز هات.

گوڵەکانم چاندووە، ئەگەر ئاژەڵ نەیان خوات.

٥- له ڕستەی ئاوێتەی مەرجدا ئامرازی لێکدەر(تا، هەتا، کە، هەکە، کەی، ئەگەر....) پێیان دەگوترێ ئامرازی لێکدەری مەرج.

بەکورتی:

ئ- لەکاتی بەکارهێنانی کار لە ڕستەدا ئەگەر ڕوودانی کارێك مەرج بێت بۆ ڕوودانی کارێکی تر، لەو بارەیدا بەو کارە، بەڕێژەو ناوەڕۆکییەوە دەگوترێ ڕستەی ئاوێتەی مەرج (شێوازی مەرج).

ب: ڕستەی ئاوێتەی مەرج لەدوو ڕستە پێکدێت:

ڕستەی کاری مەرج، ڕوودان و بەئە نجام گەیاندنی کاری ئەم ڕستەیە مەرجە بۆ ڕوودانی کاری ڕستەی وەڵامی مەرج، ڕستەی وەڵامی مەرج کە ڕستەیەکی سەرەکییە، ڕوودان و بە ئە نجام گەیاندنی کاری ئەم ڕستەیە بەستراوەتەوە بەڕوودانی کاری ڕستەی کاری مەرج.

ڕاهێنان (١)

لەڕستەی ئاوێتەی مەرجدا چەند جۆرە کار هەیە؟ لە چ ڕێژەیەکدا دەبن و بۆ چ بەکاردەهێنرێن؟ بە نموونە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٢)

لەڕستەی (زوو برۆ، کارەکە ئەنجام بدە).

١- هەردوو کار لە چ ڕێژەیەکدان؟

٢- بکەری هەردوو ڕستەکە دیاربکە؟

٣- لەکاری (برۆ) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی دروست بکە و لەکاری (ئەنجام بدە) ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروست بکە، ئینجا ڕستەکە بەشێوەی ڕستەی ئاوێتەی مەرج بنووسەوە.

ڕاهێنان (٣)

لەڕستەی (کەی نەورۆز هات، ئاگری خۆشیی هەڵدەکەین).

١- جۆری ڕستەکە دیاربخە؟

٢- وشەی (کەی) شیبکەوە.

٣- وشەی (هات، هەڵدەکەین) شی بکەوە.

٤- ئەم ڕستەیە لە چەند ڕستە پێکهاتووە و هەریەکەیان چی پێ دەگوترێت؟ ئایا دەتوانین جێیان بگۆڕین؟

ڕاهێنان (٤)

ئایا لەڕستەی شێوازی مەرجیدا کار ڕێژەی تایبەتی خۆی هەیە؟ بە نموونە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٥)

نموونەیەك لە شیكردنەوە.

ئەگەر ئەوان هاتبان، كارەكەیان ئەنجام دەدا.

ئەگەر ئەوان هاتبان: ڕستەی كاری مەرجە.

ئەگەر: ئامرازی لێكدەری مەرجە.

ئەوان: جێناوی كەسی سەربەخۆیە، بۆ كەسی سێیەمی كۆ، بكەرە.

هاتبا: كاری ڕابردووی نزیكی دانانییە، لێرە بۆ مەرج بەكارهاتووە، كاری مەرجە، تێنەپەڕە.

ن: جێناوی كەسی لكاوە، بۆ كەسی سێیەمی كۆ، بۆ بكەر دەگەڕێتەوە.

كارەكەیان ئەنجام دەدا: ڕستەی وەڵامی مەرجە

كارەكە: ناوە، تاكە، ناسراوە، بەركارە.

یان: جێناوی لكاوە بۆ كەسی سێیەمی كۆ، بكەرە.

ئەنجام دەدا: كاری ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندنە، لێرە بۆ مەرج بەكارهاتووە، كاری وەڵامی مەرجە، لێكدراوە، تێپەڕە.

تۆش ئەم ڕستانەی خوارەوە شی بكەوە.

ئـ: كەی بوویت بە ئەندازیار، گوندەكان ئاوەدان بكەرەوە.

ب: ئەگەر باش بخوێنیت، دەردەچیت.

کاری چاوگی (بوون)

(ئـ)

١- پارەم هەبوو.　　پارەم هەیە.　　پارەم دەبێت.

٢- هەم بوو.　　هەمە.　　دەمبێت.

٣- نازەنین منداڵی بوو.　　نازەنین منداڵی هەیە.　　نازەنین منداڵی دەبێت

(ب)

١- چراکە هەڵبوو.　　هەڵدەبێت.

٢- ئازاد ژ خەو ڕابوو.　　ڕادەبێت.

٣- کارەکە تەواو بوو.　　تەواو دەبێت.

٤- کاوە سوور بوو لەسەر بڕیارەکەی　　سوور دەبێت.

(پ)

١- کاوە مامۆستایە.

٢- پێشکەوتنمان بە خوێندنە.

٣- هاوینە هەواری شەقڵاوە فێنکە.

٤- ئاهەنگەکە بەشەو بووە.

(ت)

١- ڕەنگە ئاوەکە ببێت بە سەهۆڵ.

٢- سەرکەوتن بە تێکۆشانە.

٣- پێنووسەکەی تۆ بە من بوو.

٤- هەنارەکان ترشن.

(چ)

١- دەبوو[1] چووبام لە گەڵتان.

٢- دەبوو یارمەتیم دابا.

٣- دەبێت ئەمساڵ دەربچم.

چاوگی (بوون) وەکو هەموو چاوگێکی دی، سەرچاوەیە بۆ دروستبوونی دەمەکانی کاری (ڕابردوو، ڕانەبردوو)، کە بریتین لە:-

١- ڕابردوو : بوو

٢- ڕانەبردوو (ە) بۆ دەمی ئێستا.

(دەبێت) بۆ دەمی داهاتوو.

ئەم کارانە وەکو کاری (تەواو) و (ناتەواو) بە تێپەڕو تێنەپەڕ، لە ڕستەی کوردیدا ئەرکەکانیان ئەنجامدەدەن.

کاری تەواو:

ئەو کارانەی لە چاوگی (بوون) پەیدادەبن، وەکو کاری تەواوی تێپەڕ لە ڕستەدا دەرەکەون، لە کاتێکدا ئەگەر بۆ خاوەنداریتی (تملك) یان بۆ منداڵبوون بەکارهات، ئەو دەمە دەبنە کاری تەواوی تێپەڕ لە ڕێگای بەرکارەکانیانەوە، ئەرکەکانیان ئەنجامدەدەن، ئەم کارانە لەبنەڕەتدا لە چاوگی (هەبوون)ەوە سەرچاوەیان گرتووە، بەڵام وشەی (هە) لە هەندێك باری ڕستەدا دەرناکەوێت یان ناوترێت، هەروەکو لە ڕستەکانی بەشی (أ) دا دەردەکەون.

[1] هەروا (دەبوایە)ش دەبێت.

پارەم هەبوو.	پارەم هەیە.	پارەم دەبێت.
هەم بوو.	هەمە.	دەمبێت

لە ڕستەی (پارەم هەبوو..........) (بوو) کاری تەواوی تێپەڕە، بەرکارەکەی وشەی (پارە)یە، جێناوەکەشی (م)ە، کە بووە بە بکەری ڕستەکە.

لە ڕستەکانی (هەم بوو)[1] وشەی (هە) لەگەڵ کاری ڕابردوو (بوو) و ڕانەبردوو (ە) بۆ دەمی ئێستا دەرکەوتووە، بەڵام لە ڕانەبردوودا بۆ دەمی داهاتوو لە شێوەی (دەمبێت)دا کەوتووەتە بەر چاو.

هەر لەم چاوگەوە کاری تەواوی تێنەپەڕ ساز دەکرێت، ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (ب) دەبینین:

کارەکان وەکو کاری تەواوی تێنەپەڕ، لە ڕستەکاندا دەرکەوتوون بەتەنها ئەرکی بکەرەکانیان ئەنجامداوەو واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە.

لە ڕستەی (١-٢)دا بەهۆی پێشگری (هەڵ ، ڕا) وە کاری داڕێژراوی تەواوی تێنەپەڕیان پێکهێناوە، کە بەتەنها ئەرکی بکەرەکانیان ئەنجامداوە، واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە، بەڵام لە ڕستەی (٣ ، ٤)دا، کارەکان هەریەکەیان لەگەڵ وشەی (تەواو ، سووڕ)دا کارێکی لێکدراوی تەواوی تێنەپەڕیان پێکهێناوە، ئەرکی بکەرەکانیان گەیاندووەتە ئەنجام و واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە.

---

[1] ئەگەر بە واتای بوون (الوجود) هات، ئەو دەمە دەبێتە کاری تەواوی تێنەپەڕ.

من هەبووم– من هەم– من دەبم (وجود).

کاری ناتەواو:

لە هەندێك باری ڕستەدا کارەکانی (بوو –ە– دەبێت)، ناتوانێت ئەرکی نیهادەکانیان ئەنجامبدەن، یان واتای ڕستەکان تەواو بکەن، بەڵکو بۆ ئەو مەبەستە پێویستیان بە وشە یان بەشێکی تر دەبێت، بۆ ئەوەی ئەو ئەرکە تەواو بکەن، ئەو دەمە بەو کارانە دەوترێت کاری (ناتەواو)، ئەو وشەو بەشانەش، کە دەبنە پاڵپشت بۆ ئەو تەواوکردنە پێیان دەوترێت (تەواوکەر)، کە بریتین لە (ناو ، جێناو ، هاوەڵناو، هاوەڵکار، چاووگ)، کە بەشێوەی تەواوکەر و تەواوکەری بەیاریدە ئەرکی تەواوکردنی کارە ناتەواوەکە ئەنجامدەدەن. لێرەدا با بزانین ئەم تەواوکردنە چۆن و بە چ شێوەیەك تەواو دەکرێن، ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (پ) دەبنین:

لە ڕستەی (١)دا ناوی (مامۆستا[(١)]) ، کە ناوێکی گشتییە، تەواوکەری کاری (ە)ی ناتەواوە، ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری (ە) لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواو بکات.

لە ڕستەی (٢)دا، بە هەمان شێوە، چاوگی (خوێندن)، کە وەکو ناوێکی واتایی لە ڕستەکە دەردەکەوێت، ئەرکی تەواوکردنی کاری (ە) ناتەواوی وەرگرتووە، ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری ناتەواوی (ە) لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواوبکات.

---

(١) هەموو ناوێك (گشتی، واتایی ، تایبەتی) دەبنە تەواوکەر بۆ کاری ناتەواو.

* هەموو جێناوێکی جودا (کەسی جودا، پرس، خۆیی، نادیار، نیشانە) هەروەها جێناوی هەیی لەگەڵ دیار خەرەکەی دەبێتە تەواوکەری کاری ناتەواو.

لـه ڕسـتـەی (٣)دا، هاوەڵنـاوی چـۆنیەتی (فێنـك) ئـەرکی تـەواوکردنی کـاری (ە)ی ناتەواوی وەرگرتووە، ئەگەر ئەم هاوەڵناوە نەبووایە، کـاری (ە)لەگـەڵ نیهادەکەی دا نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواو بکات.

لە ڕستەی (٤)دا، هاوەڵکاری (بەشەو)ئـەرکی تـەواوکردنی (بـوو)ی ناتـەواوی وەرگرتووە، ئەگـەر ئـەم هاوەڵکارە نەبووایـە کـاری ناتـەواوی (بـوو) لەگـەڵ نیهادەکەیدا نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواو بکات.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (ت)، دەبینین:

لـە ڕسـتـەی (١)دا، نـاوی (سـەهۆڵ) تەواوکـەری بەیاریـدەی کـاری ناتـەواوی (دەبێـت)،ە، ئەگـەر ئـەم نـاوە نەبووایـە، کـاری ناتــەواوی دەبێـت لەگـەڵ نیهادەکەیـدا، نەیـدەتوانی واتــای ڕسـتـەکە تــەواوبکات، بوونایـەتیو ئــەو گۆڕانکارییە دەربخات، کەبەسەر ناوەکەدا هاتووە.

لە ڕستەی (٢) دا، چاوگی (تێکۆشان) کە وەکوو ناوێکی واتـایی، تەواوکـەری بەیاریدەی کاری ناتەواوی(ە)یە ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری ناتـەواوی(ە) لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکەی تەواو بکات.

لە ڕستەی (٣)دا، جێناوی کەسی جودای (من) تەواوکـەری بەیاریـدەی کـاری (بوو)ی نا تـەواوە، ئەگەر ئەم جێناوە نەبووایە، کاری (بوو)ی ناتـەواو لەگـەڵ نیهادەکەیـدا، نەیـدەتوانی واتــای ڕسـتـەکە تــەواوبکاتو ئــەو گۆڕانکارییــە نیشانبدات، کە لەجێناوی (تۆ)وە چووە بۆ جێناوی (من).

لێـرەدا پێویسـتـە ئـەوە بزانرێـت، کـە هەرچـی(هاوەڵنـاو، هاوەڵکـار)ە، بـە شێوەی تەواوکەر، کاری ناتەواو تەواو دەکەن. هەر ئەم کارە لە چەند بارێکی تردا وەکو کاری یاریدەدەر، لەگەڵ کارەکـانی شـێوازی دانـانی دەردەکـەون، هەروەکو لە ڕستەکانی بەشی (جـ)دا، لە شێوەی (دەبوو، دەبووایە دەبێت)،

که هەمیشە دەکەونە پێش کارە سەرەکییەکانەوە، بۆ دەرخستنی هەندێك لایەنی ڕێزمانیی بۆ کارە سەرەکییەکان.

نەرێ کردنی ئەم کارە:

ئـ- دەمی ڕابردوو:

بە دانانی نیشانەی (نە)ی نەرێ لەبەردەم کارەکەدا.

پارەم بوو. ← پارەم نەبوو.

ئاهەنگەکە بە شەو بوو. ← ئاهەنگەکە بەشەو نەبوو.

دەبوو. ← نەدەبوو.

ب- دەمی ئێستا:

بە دانانی نیشانەی (نی) لەبەردەم کارەکەدا.

پارەم هەیە. ← پارەم نییە.

کاوە مامۆستایە. ← کاوە مامۆستا نییە.

پ - دەمی ڕانەبردوو

بە گۆڕینی نیشانەی (دە) بە نیشانەی (نا)

پارەم دەبێت. ← پارەم نابێت.

ئاوەکە دەبێت بە سەهۆڵ. ← ئاوەکە نابێت بە سەهۆڵ.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە:

١- کاری ناتەواوی لە ڕووی کاریگەرییەوە (تێنەپەڕە).

٢- کاری (بوو - ە - دەبێت) لە هەموو بارێکدا ناکرێت بە بکەر نادیار .

٣– کاری نا تەواو (ە) بۆ دەمی ئێستا لە ڕستەدا دەرناکەوێت، ئەگەر جێناوە کەسییە لکاوەکان دیارو ئاشکرابن (م ، ین ، یت ، ن، (–) ، ن)، بە واتا کارەکە بکەوێتە نێوان (وشەکە)[1] و جێناوە کەسییە لکاوەکان

کوردم	کوردین.
کوردیت	کوردن.
کوردە	کوردن.

بە کورتی :

ئەو کارانەی لە چاوگی (بوون)ەوە وەرەگیرێن، ئەگەر بۆ خاوەنداریێتی (تملك) یان لە منداڵبوون بەکارهاتن، دەبنەکاری تەواوی تێپەڕ.

بەشێوەیەکی گشتی، پێشگر، کە دەچێتە سەر ئەو جۆرە کارانە، کارەکە دەکەن بە کاری تەواوی تێنە پەڕی داڕێژراو.

کاری لێکدراو، کە لە چاوگی (بوون)ەوە، وەردەگیرێت کەوشە واتادارەکەی بوو بە واتا بۆ کارەکە، ئەو دەمەکارەکە دەکات بە کارێکی تەواوی لێکدراوی تێنە پەڕ.

ئەگەر کاری (بوو - ە – دەبێت) نەیتوانی بە تەنها واتای ڕستەکە تەواو بکات، پێویستی بە وشە یان بەشێکی تر هەبوو، ئەو دەمە ئەو کارانە دەبنەکاری ناتەواو.

ئەو بابەتە ڕێزمانییانەی کاری ناتەواو تەواو دەکەن، وەکو تەواوکەر و تەواوکەری بەیاریدە، بریتین لە (ناو – جێناو).

---

[1] مەبەست لەوشە (ناو ــ هاوەڵناو ــ جێناوە کەسییە سەربەخۆکان)ە.

ئەركی (ە) لە ڕێزمانی كوردیدا

١- دەبێتە كاری ناتەواو لە ڕستەی سادەدا، ئەگەر كاری سەرەكی لە ڕستەدا نەبوو. بۆ نموونە:

بەرزترین لوتكە لە چیاكانی كوردستاندا، ئاراراتە.

٢- دەبێتە جێناوی لكاو بۆ كەسی دووەمی تاك لە كاری داخوازیدا، ئەركی بكەر دەبینێت. بۆ نموونە:

بخوێنە، تا دەربچیت.

٣- دەبێتە ئامرازی پەیوەندی، دەلكێت بە كاری ڕابردوو، ڕانەبردوو، داخوازی جێگای ئامرازی (بۆ ، بە) دەگرێتەوە.

كاوە هاتە لامان. - بۆ = كاوە هات بۆ لامان.

ئازاد دەبێتە ئەندازیار - بە = ئازاد دەبێت بە ئەندازیار.

بڕۆنە دەرێ. - بۆ = بڕۆن بۆ دەرێ.

٤ - هەندێك جار بە دوای ناو دادێت بۆ مەبەستی بانگكردن:

كورەبخوێنە، بەرچاوت تەمە.

٥- دەبێتە پاشگر بۆ دروستكردنی وشەی نوێ.

چاك ← چاكە.

سەوز ← سەوزە.

دەست ← دەستە.

٦- دەبێتە ئامرازی پێناسین، كە كورتكراوەی (ەكە)ی ناساندنە.

ژنە هەژاربوو، بۆیە دەگریا.

٧- دەبێتە ئامرازی لێکدەر بۆ دروستکردنی وشەی لێکدراو. بۆ نموونە:

ڕەشەبا، گوڵە گەنم.

٨- دەبێتە جێناوی کەسی لکاو. بۆ کەسی سێیەمی تاك لەگەڵ کاری ڕانەبردوو لە کرمانجی ژووروودا[1] . بۆ نموونە:

ئەو چیرۆکێ دنڤیسە.

ئەو دکەڤە.

٩- دەبێتە پاشگر لەگەڵ هەندێك قەدی چاوگدا بۆ دروستکردنی هاوەڵناوی کراوی دارێژراو

کرد ⟵ کردە ، برد ⟵ بردە.

کوشت ⟵ کوشتە.

١٠- دەبێتە ئامرازی دانەپاڵ و گرێی ناوی دروست دەکات لەو کاتەی کە لە نێوان ناوێکی ناسراو ، دیار خراو بە هاوەڵناوی چۆنیەتی دێت بۆ نموونە:

مەڕە لاوازەکە،هەنارە مزرەکە

[1] : لە هەندێ ناوچەی ئەم شێوە زارەدا وای لێ دێت، ئەگینا لە ناوچەکانی تر دەگوترێت: (ئەودەرسێ دنڤیسیت).

ڕاهێنان(١)

وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەرەوە؟

١- چۆن لە چاوگی (بوون) کاری تەواوی تێنەپەڕ دروست دەکرێت؟

٢- کاری ناتەواو بەچەند جۆرە وشە و چۆن تەواو دەکرێت؟

٣- کەی کاری ناتەواو بۆ دەمی ئێستا لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ کەی دەردەکەوێت؟.

ڕاهێنان (٢)

لەم ڕستانەی خوارەوەدائەو کارانەی، کە لەچاوگی (بوون)ەوە وەرگیراون دەریان بهێنە؟ جۆرەکانیان دەسنیشان بکە؟.

١- گەلی کورد سوورە لەسەر بەدیهێنانی مافەکانی.

٢- دەبێت یەکڕیزی گەل بپارێزین.

٣- دایکیان کەمنداڵی بوو، منداڵەکە نەخۆش بوو.

٤- کێشەی ئاوارەکانی کەرکوک کەی پەیدابوو؟

٥- باوکیان لەخەو ڕابوو.

ڕاهێنان (٣)

ئەركی (ە) لەم ڕستانەی خوارەوەدا، دەستنیشان بكە لەگەڵ ڕوونكردنەوەی پێویست.

١- كوڕە، بە دانیشتن ماڵت وێرانە.

٢- بخوێنە، چونكە خوێندن سارێژكەری برینەكانتە.

٣- ڕەشەبای سلێمانی بە هێزە.

٤- چیرۆكەكێ بنڤیسە.

٥- منداڵە گەمەی دەكردو، دایكەش تەماشای دەكرد.

ڕاهێنان (٤)

كاری (بوو) لە سێ ڕستەدا بەكاربهێنە، وەكو:

١- كاری ناتەواو.

٢ - كاری تەواوی تێپەڕ.

٣- كاری یاریدەدەر.

ئەرکی جێناوە کەسییە لکاوەکان

یەکەم: وەکو بکەر

- ئـ -

١- دوێنێ، گۆڤارێکم کڕی.

دوێنێ کڕیم.

٢- گۆڤارەکەم هەڵگرتبوو.

هەڵم گرتبوو.

٣- قوتابییەکەم بانگ دەکرد.

بانگم دەکرد.

٤- تاوانبارەکەم دەست نیشان کرد.

دەست نیشانم کرد.

- ب -

١- پێرێ چووم بۆ کەرکووك.

٢- لە تاقیکردنەوەکەدا بەیەکەم دەرچووم.

٣- خێرا هاتنەوە.

٤-سەرکەوتینەوە سەر شاخەکە.

- پ -

١- وانەکە دەخوێنین.

٢- گوندەکان ئاوەدان دەکەینەوە.

٣- لە پێناوی نیشتیماندا تێدەکۆشین.

- ت -

١- نەمامەکە بڕوێنە.

٢- ناوی خوێندکارەکان تۆمار بکەن.

مەبەست لە ئەرکی جیناوە کەسییە لکاوەکان لە دەوری بکەردا، ئەوەیە، کە هەروەك چۆن ناو، یان جێناوە سەربەخۆکان بە هەموو جۆرەکانییانەوە، لە ڕستەدا دەبن بە (کارا) بکەر، هەروەك لە قۆناغەکانی ڕابردووی خوێندندا ڕوونکراوەتەوەو دەرخراوە، هەر بەم جۆرەش جێناوە لکاوەکان دەبنە بکەر لە ڕستەدا، جا ئەگەر بە وردی سەیری ڕستەکانی سەرەوە بکەین دەبینین:

یەکەم- لە هەموو ڕستەکانی بەشی (ئـ) دا کارەکان هەموویان کاری ڕابردووی تێپەڕن، هەیانە سادە، داڕێژراو یان لێکدراون و لێرەدا شوێنی جیناوە کەسییە لکاوەکان، ئەوانەی دەبنە بکەر نیشان دەدەین.

ئـ- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی سادە بێت و بەرکار لە ناو ڕستەکەدا باسکرابێت، ئەوا هەمیشە جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکە، وەکو لە ڕستەی یەکەمی بەشی (ئـ) دا دەرکەوتووە، لەم ڕستەیەدا وشەی (گۆڤارێك) بەرکارەو جێناوی کەسی لکاوی (م) بکەری کارەکەیەو کارەکەش ڕابردووی تێپەڕی سادەیەو ئەگەر بەرکار، باس نەکرێت جێناوی لکاو دەچێتە کۆتایی کارەکە وەکو کڕیم.

ب- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی داڕێژراو یان لێکدراو بوو، بەرکار باسکرابوو، ئەوا دیسان جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی (٢-٣)ی بەشی (ئـ)دا دەرکەوتووە، بەڵام ئەگەر بەرکارەکە باس نەکرابوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکە؟ وەك (هەڵم گرتبوو، بانگم دەکرد).

پ- ئەگەر کارە لێکدراوەکە لە سێ وشەی واتادار یان زیاتر پێکهاتبوو، واتە بەشی یەکەمی کارە لێکدراوەکە وشەیەکی لێکدراو بوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەکەوێتە دوای وشە لێکدراوەکە کاتێك بەرکار لادەبرێت ، وەك

لە ڕستەی (٤)ی بەشی (ئـ)دا دەرکەوتووە، ئەگەر سەیری جێناوە لکاوەکـان بکەین لە ڕستەکانی بەشی (ئـ)دا، دەبینین لە هەموویاندا جێناوی کەسی لکاو (م)ە، جا دەتوانین بە پێی مەبەست لە بڕی ئەم جێناوە، جێناوەکانی (م–مان، ت– تان، ی–یان) بە ڕیز بەکار بهێنین.

دووەم– ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی ڕابردووی تێنەپەڕ بـوو، ئـەوا جێنـاوە کەسییە لکاوەکانی (م ، ین ، یت ، ن، $\emptyset$ ، ن) دەبنە بکەرو دەچـنە کۆتـایی کاری ڕستەکە، جا کارەکە (سادە، داڕێژراو – لێکدراو) بێت، خۆ ئەگەر کاری ڕستەکە داڕێژراو یان لێکدراو بوو، بە پاشـگری (ەوە) کۆتـایی هـاتبوو، ئـەوا جێناوی کەسی لکـاوی بکـەر دەکەوێتـە پـێش ئـەم پاشـگرەیەوە، وەکـو لـە ڕستەکانی (٣–٤)ی بەشی (ب) نیشاندراوە، هەروەها پێویستە ئامـاژە بـەوە بکەین، ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابـردووی تێنەپـەڕ بێـت، ئـەوا جێنـاوی کەسـی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاك دەرناکەوێت.

سێیەم– ئەگـەر کـاری ڕسـتەکە ڕانـەبردووی (تێپـەڕو تێنەپـەڕ) بێـت، ئـەوا جێناوە کەسیەلکاوەکانی کۆمەڵەی (م، ین– یت، ن – (ات : ێت) ، ن) دەینە بکـەرو دەچـنە سـەر کۆتـایی کارەکـە، جـا ئەگـەر کـاری ڕسـتەکە (سـادە، داڕێژراو، یان لێکدراو) بێت. جێناوی کەسی لکاوی بکەر بـۆ کەسـی سـێیەمی تاك بە پێی پیتی کۆتایی ڕەگی کارەکە دەگۆڕێت، ئەگەر ڕەگـی کارەکـە بـە پیتـی بزوێنـی (ە ، ۆ) کۆتـایی هـاتبوو، جێنـاوی کەسـی لکـاوی (ات) بـەکار دەهێنرێت، وەك (دەشوات – دەڕواتەوە– دادەخات– چاپ دەکـات ....)، بەڵام ئەگەر ڕەگی کارەکە بـە پیتـی (بزوێنـی (ە، ۆ) کۆتـایی نـەهاتبوو ئـەوا جێنـاوی کەسـی لکـاوی (ێـت) بـەکار دەهێنرێـت، وەکـو (دەنووسـێت – هەڵدەفڕێت – دەفرۆشێت... هتد).

چوارەم- ئەگەر کاری ڕستەی داخوازی (تێپەڕ یان تێنەپەڕ)ی (سادە، داڕێژراو، لێکدراو) بێت ئەوا جێناوە کەسییەلکاوەکانی (ە- ن) دەبن بەبکەر و دەچنە کۆتایی ڕەگی کارەکە.

بەکورتی:

١- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕ بێت جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م-مان، ت- تان، ی- یان) دەبنە بکەری ڕستەکەو شوێنیان لەناو ڕستەکە دەگۆڕێت:-

ئـ- ئەگەر کارەکە (سادە، داڕێژراو- لێکدراو)بێت و بەرکار باسکرابێت، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکە.

ب- بەڵام ئەگەر بەرکارەکە باس نەکرابێت، کارەکەش سادە بێت، ئەوا جێناوە کەسییەلکاوەکان دەچنە سەر کارە سادەکە ئەگەر لە دەمی ڕابردووی نزیكو دووری ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە کۆتایی کارەکە. بەڵام ئەگەر لەدەمی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە دوای نیشانەی (دە)، خۆ ئەگەر لە دەمی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە نێوان نیشانەی (وە).

خۆ ئەگەر کارەکە(داڕێژراو یان لێکدراو) بوو، ئەوا دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

٢- ئـ- بەڵام ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕابردووی تێنە پەڕ) بێت، جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م - ین، یت- ن، (Ø)- ن) ئەرکی بکەر دەبینن و دەکەونە کۆتایی کارەکە.

ب- ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕانەبردووی تێنە پەڕ و تێپەڕ) بێت، جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م- ین، یت- ن) (ێت - ات)- ن) دەکەونە کۆتایی رەگی کارەکەوە.

٣- ئەگەر کارەکە داخوازی بێت ئەوا جێناوی کەسی لکاوی (ە- ن)دەبن بە بکەرو دەکەونە کۆتایی رەگی کارەکە.

ڕاهێنان (١)

کەی ئەم جێناوە کەسییە لکاوانەی خوارەوە لەناو ڕستەکەدا وەکو بکەر دەوری خۆیان دەبینن، بۆ هەریەکەیان نموونەیەك بهێنەوە.

(ات ، مان ، ین ،ە)

ڕاهێنان (٢)

١- ئەگەر کاری ڕستە ڕابردووی تێپەڕی (داڕێژراو یان لێکدراو) بێت، کام لەم جێناوە کەسییە لکاوانە وەکو بکەر دەردەکەونو دەچنە کوێ؟ بەنموونەوە وەڵامەکانت بسەلمێنە.

٢- کەی جێناوی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاك لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ بە نموونەوە وەڵامەکەت بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

لە ڕستەی (وتارەکەت بڵاوکردووەتەوە)

١- کاری ڕستەکە لە چ ڕێژەیەکدایە؟ چۆن دروستکراوە؟

٢- (ت) لە کۆتایی وتارەکەت چییەو ئەرکی چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەوێ؟

٣- وشەی وتارەکە شی بکەوە.

٤- ئەگەر وشەی وتارەکە لاببرێت (ت) دەچێتە کوێ؟ بۆچی.

ڕاهێنان(٤)

لە ڕستەی (لە وانەکان باش تێگەیشتووە).

١- کوا بکەری ڕستەکە ؟ بۆچی؟

٢- کاری ڕستەکە بگۆڕە بۆ ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن، چ گۆڕانێك ڕوودەدات بینووسەوە.

٣- وشەی (وانەکان) شی بکەوە.

٤- وشەی (باش) چییە؟ ئەرکی چییە؟

دووەم- وەکو بەرکار

ئـ: (م ــ مان ، ت ــ تان ، ی ــ یان)

١- بم بەخشن.	بمان بەخشن.
بی بەخشن.	بیان بەخشن.
٢- وەرم بگرە.	وەرمان بگرە.
وەری بگرە.	وەریان بگرە .
٣- بانگم بکەن.	بانگمان بکەن.
بانگی بکەن.	بانگیان بکەن.

ب:

١- دەم ناسێت.	دەمان ناسێت.
٢- هەڵت دەبژێرن.	هەڵتان دەبژێرن.
٣- هانی دەدات.	هانیان دەدات.

پ:

(١)	(٢)
گرتمی - گرتینی	گرتمی - گرتمانی.
گرتیتی - گرتنی	گرتتی - گرتتانی.
گرتی - گرتنی.	گرتی - گرتیانی.
دای مەزراندم - دای مەزراندین.	دامی مەزراند - دامانی مەزراند.
دای مەزراندیت - دای مەزراندن.	داتی مەزراند - داتانی مەزراند.
دای مەزراند - دای مەزراندن.	دای مەزراند - دایانی مەزراند.

یارمەتیی دام – یارمەتیی داین.	یارمەتیمی دا – یارمەتیمانی دا.
یارمەتیی دایت – یارمەتیی دان.	یارمەتیتی دا – یارمەتیتانی دا.
یارمەیتی دا – یارمەتیی دان.	یارمەتی دا – یارمەتیانی دا.

لەمەو پێش ئەوە فێربووین، کە بەرکار هەمیشە لەگەڵ کاری تێپەڕ دێتەکایەوە، ئینجا لێرەدا دەمانەوێت بزانین، کە جێناوە کەسییە لکاوەکان چۆن دەبنە بەرکار لە ڕستەدا؟

لەوەڵامدا دەڵێین، جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە ڕستەدا بەم شێوەیەی خوارەوە:

ئـ/ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئـ) بکەین، دەبنیین کارەکانی (ببەخشن، وەربگرە ، بانگ بکەن) هەموویان کاری داخوازی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ــ مان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری داخوازی تێپەڕ (سادە) بوو، ئەوا جێناوی کەسیی لکاو لە دەوری بەرکاردا دەچێتە دوای نیشانەی (بـ) وەکو لە ڕستەی (بم بەخشن ــ بمان بەخشن ....) دیارە، بەڵام ئەگەر کاری داخوازی تێپەڕ (دارێژراو یان لێکدراو) بوو، جێناوی کەسیی لکاو لە دەوری بەرکاردا دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی (وەرم بگرە ــ وەرمان بگرە......) یان (بانگم بکەن ـ بانگمان بکەن.......) نیشاندراوە.

ب/ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ب) بکەین، دەبینین کارەکانی (دەناسێت ، هەڵدەبژێرن ، هان دەدات) هەموویان کاری ڕانەبردووی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا کۆمەڵەی جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری ڕانەبردووی تێپەڕ سادە بێت، جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای نیشانەی (دە) وەکو لە ڕستەکانی (دەم ناسێت ــ دەمان ناسێت

.........) نیشاندراوه، بەڵام ئەگەر کاری ڕانەبردووی تێپەڕ (داڕێژراو یان لێکدراو) بێت ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەوە، وەکو لە ڕستەکانی (هەڵت دەبژێرن ـ هەڵتان دەبژێرن.....)، یان (هانی دەدات ــ هانیان دەدات) دا نیشاندراوە.

پ/ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (پ) بکەین، دەبینین کارەکانی (گرت ــ دامەزراند ــ یارمەتی دا) ڕابردووی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا هەردوو کۆمەڵە جێناوە کەسیە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە دوو شێوەدا:ـ

١ـ کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ــ ین ، یت ــ ن ، $\emptyset$ ــ ن) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کارەکە (سادە) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دوای جێناوی لکاوی بکەر دەکەون، ئەگەر کەسی یەکەم یا دووەم (تاك و کۆ) بکەری ڕستەکە بن وەك: (گرتمن ـ ناردمیت)

خۆ ئەگەر جێناوی لکاوی بکەر کەسی سێیەمی تاك یان کۆ بێت، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار پێش جێناوی کەسیی لکاوی بکەر دەکەوێت، وەکو (گرتمی ـ گرتنی ـ ناردمیان).

خۆ ئەگەر کارەکە(داڕێژاو یان لێکدراو) بێت، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بەرکار دەچنە کۆتایی کارەوە، وەکو لە ڕستەکانی (دای مەزراندم ــ دای مەزراندین....) یان یارمەتیی دام ـ یارمەتیی داین...) نیشاندراون.

٢ـ کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ــ مان، ت ـ تان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (سادە) بێت، ئەوا کۆمەڵە جێناوە کەسییەکە لە دەوری بەرکاردا دەچنە نێوان کۆتای کارەکە و جێناوی لکاوی بکەرەوە، وەکو لە ڕستەکانی (گرتمی ــ گرتمانی ...) نیشاندراوە، بەڵام ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (داڕێژراو یان

لێکدراو) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە وەکو لە ڕستەکانی (دامی مەزراند ـــ دامانی مەزراند...) یان (یارمەتیمی دا ــ یارمەتیمانی دا...) نیشاندراون.

لێرەدا دەردەکەوێت، ئەگەر کارەکە ڕابردووی تێپەڕ (سادە ، دارێژراو ، لێکدراو) بێت، ئەوا جێناوی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا دەرناکەوێت، هەرچەند لە کۆمەڵەی جێناوی (م ـــ مان....) جێناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا هەیە، بەڵام بۆ ئاسانکردنی دەربڕین ئەمیش دەرناکەوێت.

بەکورتی:

١- لەگەڵ کاری داخوازی تێپەڕی (سادە ، دارێژراو ، لێکدراو) کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ــ مان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کارەکە سادەبێت ئەوا دەچنە سەر نیشانەی (بـ)، خۆ ئەگەر کارەکە (دارێژراو یان لێکدراو) بێت، ئەوا دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

٢- لەگەڵ کاری ڕانەبردووی تێپەڕی (سادە ، دارێژراو ، لێکدراو) کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ــ مان ، ت ــ تان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادەبێت جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە سەر نیشانەی (دە)، ئەگەر کارەکە دارێژراو یان لێکدراو بێت ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە سەر بەشی یەکەمی کارەکە.

٣- لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە دوو شێوەدا :-

ئـ- دەگونجێت جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م ـــ مان ، ت ـــ تان ، ی ـــ یان) ببنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادەبێت جێناوەکان دەچنە نێوان کارو جێناوی

لکاوی بکەر، بەڵام ئەگەر کارەکە دارێژراو یان لێکدراو بێت، جێناوەکان دەچنە دوای بەشی یەکەمی کار واتە (سەر بەشی یەکەمی کار)ەکە.

ب- دەگونجێت جێناوە کەسییە لکاوەکان (م ــ ین ، یت ــ ن ،Ø ــ ن) ببنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادە بێت جێناوەکان دەچنە دوای جێناوی لکاوی بکەر ئەگەر بکەری ڕستە کەسی یەکەم یا دووەمی تاك و کۆ، بێت خۆ ئەگەر بکەری ڕستەکە کەسی سێیەمی تاك یان کۆ بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار پێش جێناوی لکاوی بکەر دەکەوێت، بەڵام ئەگەر کارەکە دارێژراو یان لێکدراو بێت، جێناوەکان دەچنە کۆتایی کارەکەوە.

تێبینی (١): جێناوی کەسی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕ دەرناکەوێت

تێبینی(٢): لە کرمانجی ژوورووداکۆمەڵە جێناوی (م، ین، یت ، ن، (Ø)،ن) دەبنە بەرکار لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕ، وەك:-

ئازادی ئەز دیتم*	**ئازادی ئەم دیتین**
ئازادی تو دیتیت	**ئازادی هوین دیتن**
ئازادی ئەو دیت	**ئازادی ئەو دیتن**

* واتە (ئازاد منی دیت)

ڕاهێنان (١)

کەی ئەم جێناوە کەسییە لکاوانە دەبنە بەرکار لەڕستەدا، بەنموونەوە نیشانی بدە (ن ، یت ، یان ، ت).

ڕاهێنان (٢)

جێناوی کەسیی لکاو (تان ، ین) لە دوو ڕستەدا بەکار بهێنە، لە ڕستەی یەکەمدا (تان) بکەر بێت، (ین) بەرکار بێت، لە ڕستەی دووەمدا (ین) بکەر بێت و (تان) بەرکاربێت.

ڕاهێنان (٣)

کەی جێناوی کەسیی لکاو (ی) بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا دەردەکەوێت؟ بە نموونە ڕوونی بکەرەوە.

ڕاهێنان (٤)

چۆن جێناوە کەسییە لکاوەکان لەگەڵ ئەم کارانە دەبنە بەرکار؟

(ڕاسپارد ، ببینە ، هێنا ، دەبات)

ڕاهێنان (٥)

لە ڕستەی (پار هەڵی بژاردین)

١- (ین) چییە و ئەرکی چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەو شوێنە؟

٢- ئەگەر (ین) بگۆڕین بۆ (مان) دەکەوێتە کوێ؟ بۆچی؟

٣- ڕستەکە بگۆڕە بۆ کاتی ڕانەبردوو، هەردوو جێناوە لکاوەکانیش شیبکەوە.

سێیەم: وەکو تەواوکەری بەیاریدە

١/ ئـ– نامەکەم بۆ هات (دێت). (م – مان ، ت – تان ، ی – یان)

بۆم هات.

پارەکەت لێ کەوت (دەکەوێت).

لێت دەکەوێت.

هەواڵەکەیان پێ گەیشت (دەگات).

پێیان گەیشت.

ب– کارەکەم بۆ تەواوکرا (دەکرێت).

بۆم تەواوکرا.

دەفتەرەکەت لێ ستێنرا (دەستێنرێت).

لێت ستێنرا.

پ– گوندەکانیان بۆ ئاوەدان دەکەنەوە.

بۆیان ئاوەدان دەکەنەوە.

کارەکەت پێ دەسپێرێت.

پێت دەسپێرێت.

وانەکەمان تێ دەگەیەنێت.

تێمان دەگەیەنێت.

٢/ ئـ– دارشتنەکەم بۆ بخوێنەوە. (م – مان ، (– ، –) ، ی – یان)

بۆم بخوێنەوە.

هەواڵەکەیان پێ بڵێ.

پێیان بڵێ.

ب– پێیان بگەن.

تێیان بگەن.

٣/ ئـ– پرسیارەکانی بۆم چاپکرد. (م – مان ، ت – تان ، ی – یان)

بۆمی چاپکرد.

ب– پرسیارەکانی بۆ چاپکردم. (م – ین ، یت – ن ، (Ø) – ن)

بۆی چاپکردم

پێشـتر ئـەوەمان زانیـوە، کـە تەواوکـەری بەیاریـدە ئـەو ناوەیـە، یـان جێناوەیـە، کـە لـە ڕسـتەدا واتـای کـار تـەواودەکات بەیارمـەتی ئـامرازی پەیوەندی، لەگەڵ کاری تێنەپەڕو تێپەڕدا دێت.

لێرە دەمانەوێت بزانین، کە جێناوی کەسیی لکاو چۆن دەبێتە تەواوکەری بەیاریدە؟

لە وەڵامدا دەڵێین جێناوی کەسیی لکاو دەتوانێت ببێـت بـە تەواوکـەری بەیاریدەو بەپێی جۆرو کاتی کـاری ڕسـتەکە لـە چـەند شـێوەیەکی جیـاوازدا دەردەکەون:

١– ئەگەر کـاری ڕسـتەکە، کـارێکی تێنەپـەڕی (ڕابـردوو ، یـان ڕانـەبردوو)ی سـادە، دارێـژراو یـان لێکـدراوبێت. بکـەری کارەکـە لـە نـاو ڕسـتەکەدا بـاس کرابێت، ئەوا کۆمەڵە جێناوی کەسـیی لکـاو لـە کۆمەڵـەی (م – مـان ، ت – تان ، ی – یان) لە دەوری تەواوکەری بەیاریدەدا دەچنە دوای ئەو ناوەی کە بکەری ڕستەکەیە، وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (١) لقی (ئـ) نیشاندراون، وەکو دەبینین لە ڕستەی (نامەکەم بۆ هات)دا وشەی (نامەکە) بکـەری ڕسـتەکەیە، (بـۆ) ئـامرازی پەیوەندییـە و جێنـاوی کەسـیی لکـاوی (م) لـە دوای وشـەی (نامەکە)ەوە هاتووەو تەواوکـەری بەیاریـدەی کارەکەیـەو دەتـوانین لـە بـری

جیناوی کەسیی لکاوی (م) هەموو جێناوە کەسییە لکاوەکانی (مان، ت — تان، ی — یان) بەکاربهێنن، بەڵام ئەگەر وشەی (نامەکە) لاببەین ئەوا جێناوی کەسی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەچێتە سەر ئامرازە پەیوەندییەکە. بەڵام ئەگەر سەیری ڕستەکانی لقی (ب) بکەین دەبینین کاری (تەواوکرا ، ستێنرا) ڕابردووی بکەر نادیارن (کارا نادیارن)و کاری (تەواودەکرێت ، دەستێنرێت) ڕانەبردووی بکەرنادیارن و لەگەڵ ئەم کارانەدا جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م — مان ، ت — تان ، ی — یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو لە دوای (جێگری بکەر) [1] ەکانەوە هاتوون، لەگەڵ بوونی ئامرازی پەیوەندی (بۆ — لێ) لە ڕستەکاندا، بەڵام ئەگەر جێگری بکەرەکان لە ڕستەکاندا لابرێت، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە، ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی (ڕانەبردووی تێپەڕ)ی سادە، دارێژراو یان لێکدراو بێت و بەرکار لەڕستەکەدا باسکرابێت، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م — مان ، ت — تان، ی — یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو دەچنە دوای بەرکارەکە، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەچنە سەر ئامرازە پەیوەندییەکە [2] هەروەکو لە ڕستەکانی لقی (پ) نیشاندراون.

٢— ئەگەر کاری ڕستەکە (داخوازی تێپەڕ) بێت و بەرکار لە ڕستەکەدا باسکرابێت ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکان (م — مان ، ی — یان) دەبنە

---

(١) جێگری بکەر = (نائب فاعل)

(٢) هەندێ جار ئامرازو جێناوی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەکەونە دوای کارەکەوە بەتایبەتی لە کاتی ئاخاوتن دا: دەی نێرێت بۆم.

تەواوکەری بەیاریدەو لە دوای بەرکارەکەوە دێن. بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (٢) لقی (ئـ) نیشاندراون.

خۆ ئەگەر کاری ڕستەکە (داخوازی تێنەپەڕ) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە هەمیشە لە دوای ئامرازە پەیوەندیەکە دێت، وەکو لە ڕستەکانی لقی (ب) نیشاندراوە.

٣- ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕابردووی تێپەڕ)ی سادە دارێژراو یان لێکدراو بێت، ئەوا ئەو جێناوە کەسییە لکاوانەی کە دەبنە تەواوکەری بەیاریدە، لە دوو شێوەی جیاوازدا دەردەکەون:

ئـ- کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی کۆمەڵەی (م ـــ مان ، ت ـــ تان ، ی ـــ یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو یەکسەر لە دوای ئامرازی پەیوەندییەوە دێن، بەڵام ئەگەر بەرکاری ڕستەکە لابرا، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بکەر دوای جێناوی لکاوی تەواوکەری بەیاریدەوە دێت هەروەکو لە ڕستەکانی ژمارە (٣) لقی (ئـ) نیشاندراون.

ب: کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـــ ین ، یت ـــ ن (Ø) – ن) دەبن بە تەواوکەری بەیاریدەو دەکەونە کۆتایی کارەوە وەکو لە نموونەکانی لقی (ب) نیشاندراوە، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بکەر لە دوای ئامرازی پەیوەندییەوە دێت، وەك لە ڕستەی (بۆی چاپکردم) دا دیارە.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکەین، کە ئەگەر کاری ڕستەکە ڕانەبردووی تێپەڕ بوو، بەرکاری ڕستەکە ناوێك یان جێناوێك یان هاوەڵناوێك بوو بە دیارخەری، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەچێتە دوای

دیارخـــەرەکانی بەرکارەکـــەوە، وەکـــو لـــە ڕســـتەی (پەرتووکەکـــەتانم لێ وەردەگرێت) دا دەرکەوتووە.

بەکورتی:

جێنـاوە کەسـییە لکاوەکـان دەبنـە تەواوکـەری بەیاریـدە لـە ڕسـتەدا بـەم شێوەیەی خوارەوە:

١- لەگەڵ کاری تێنە پـەڕی دەمـی (ڕابـردوو ، ڕانـەبردوو) و هـەروەها کـاری بکەر نادیار کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یـان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو لە دوای بکـەر یـان جێگـری بکـەر دێـن، ئەگـەر بکـەر یـان جێگـری بکـەر لابـبرێن، جێنـاوەکـان دەچـنە دوای ئـامرازە پەیوەندییەکە.

لەگەڵ کاری (ڕانەبردووی تێپەڕیشدا) کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان، ت ـ تان ، ی ـ یان) لە دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەچنە دوای بەرکاری ڕستەکە ئەگەر لە ڕستەکەدا هەبوو، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرێت، جێناوەکان دەچنە دوای ئامرازی پەیوەندی.

٢- لەگەڵ کاری (داخوازی) کۆمەڵە جێنـاوی کەسـیی لکـاوی (م ـ مـان ، ی ـ یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدە و لە دوای بـەرکارەوە دێـن، ئەگـەر کارەکـە تێپەڕ بێت و بەرکار بـاسکرابێت، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا ئـەوا جێنـاوەکـان دەچنە دوای ئامرازی پەیوەندی، بـەڵام ئەگـەر کارەکـە تێنە پـەڕ بێـت ئـەوا جێناوەکان هەمیشە دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکە.

٣- لەگـەڵ کـاری (ڕابـردووی تێپـەڕ)دا، جێنـاوە کەسـییە لکاوەکـان دەبنـە تەواوکەری بەیاریدە لە دوو شێوەدا:

ئ/ دەگونجێت کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) ببنە تەواوکەری بەیاریدەو یەکسەر لە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە دێن.

ب/ دەگونجێت کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ ین ، یت ـ ن ، Ø ـ ن) ببنە تەواوکەری بەیاریدەو دەچنە کۆتایی کارەکە، هەروەها لەم دەمەی کاردا جێناوی کەسیی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری تەواوکەری بەیاریدەدا دەرناکەوێت[1].

---

(١) جێناوی کەسیی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەرناکەوێت لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا ئەگەر کۆمەڵەی دووەمی جێناوە لکاوەکانی وەرگرتبێت.

ڕاهێنان (١)

ئەم جێناوە کەسییە لکاوانەی خوارەوە لەگەڵ چ کارێکدا دەبنە تەواوکەری بەیاریدە؟ بە نموونە نیشانی بدە.

(ین ، یان ، یت ، مان ، ن)

ڕاهێنان (٢)

کەی جێناوی لکاو وەکو تەواوکەری بەیاریدە لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ بەنموونە بیسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

بۆت نوسیوم بۆت بنووسم ئەمن چیـــم

دوندی قەندیلی گۆڕەپانی هەڵگورد نیم

١- لە نیوەی دێری یەکەم دووجار جێناوی (ت) هاتووە، هەریەکەیان ئەرکیان چی یە؟

٢- (م) ی دوای (نووسی) و دوای(بنووسم) ئەرکیان چییە؟

ڕاهێنان (٤)

چۆن جێناوە کەسییە لکاوەکان لەگەڵ ئەم کارانەی خوارەوەدا دەبنە تەواوکەری بەیاریدە؟

(لەبەربکە ، پێ گەیشت ، تێ گەیاند ، لێ وەرگرت)

ڕاهێنان(٥)

لە ڕستەی (وڵاتەکەیان لێ دابەشکردین).

١- (ین) چییە ؟ بۆچی خراوەتە ئەو شوێنە؟

٢- (لێ) شیبکەوە.

٣- ئەگەر(ین) بگۆڕین بۆ جێناوی (مان) دەچێتە کوێ؟ بۆچی؟

٤- ئەگەر ناوی (وڵاتەکە) لاببەین (یان) دەچێتە کوێ؟

هاوەڵناو لەڕووی بنچینەی وشەکانییەوە (ڕۆنان)ەوە

هاوەڵناو لە ڕووی چۆنیەتی دروستبوونی وشەکانییەوە واتە پێکهاتنەوە، دوو جۆرە:-

ئـ- هاوەڵناوی سادە.

ب- هاوەڵناوی ناسادە.

ئـ- هاوەڵناوی سادە:

١- بۆ ڕۆژی نەورۆز سێ چەپك

لە نێرگس و گوڵی ناسك

ئەکەم بە دیارییەکی جوان

بۆ گەلی کوردی قارەمان

٢- هەستە تێکۆشە تا خوێنت گەرمە

سەرپۆش فڕێدە چ وادەی شەرمە

٣- ئێمەی ئازا لە دوژمن ناترسین

٤- بابێ دارای هەژارە،لێ دل و دەروونێ وی دەوڵەمەندن.

٥- دارا هشك سێبەرێ ناکەت.

هاوەڵناو، وشەیەکە دەبێتە دیارخەری ناوێك یان جێناوێك یان هاوەڵناوێکی تر یان تەواو کەری کارێکی ناتەواو ، واتە سیفەتێك ئاشکرا دەکاتو لە هاوچەشنەکانی جیا دەکرێتەوە.

هاوەڵناویش بە پێی چۆنیەتی دروستبوونی بنچینەی وشەکەوە دەکرێت بەچەند بەشێك، لێرەدا باسی هاوەڵناوی سادە دەکەین.

لە نموونەی ژمارە (١)دا، هەریەك لەوشەی (ناسك، جوان، قارەمان) هاوەڵناونو لەوشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتوون هیچ پێشگرو پاشگرێکیان لەگەڵدا نییەو بەهۆی (ی) ئامرازی خستنە سەر بوونەتە

دیارخەری وشەکانی (گوڵ، دیارییەك، کورد)و وەسفی ئەو ناوانەی کردووەو لەناو هاو ڕەگەزەکانی جێگایان کردووەتەوە.

لە نموونەی ژمارەدا (٢)دا، وشەی (گەرم) هاوەڵناوە و لە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێك هاتوون و بووە بە تەواوکەری کاری ناتەواو(ە).

لە ڕستەی ژمارە (٣) دا، وشەی (ئازا) هاوەڵناوەو لە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتووەو بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر بووە بە دیارخەری جێناوی کەسی (ئێمە).

هەروەها لە ڕستەکانی ژمارە (٤،٥)دا، وشەکانی (هەژار، هشك) هاوەڵناوی سادەنو لە وشەیەکی واتادار پێکهاتوونو بوونەتە دیارخەری ناو و تەواوکەری کاری ناتەواو.

ب- هاوەڵناوی نادادە:

هاوەڵناوی نادادە دوو جۆرە:

١- هاوەڵناوی داڕێژراو:

ئ- کرێکاری یەکەم کاری خۆی تەواو کرد.

ب- تا ئێستا پیاوی بەجەرگی وام نەدیوە.

پ- ڕێوییەکی گەڕۆك لە شێرەکی نووستی چێترە.

ت- گیاندارو نەبوو دیارو نەدیار

زاناو نەزانو گێل وشیار

ج- نوسەری بەتوانا هەمیشە لە بەرهەمەکانیدا جۆرە تایبەتێتی و شێوەیەکی دیاری پێوە دەبێت.

ئەگەر سەیری وشەکانی (یەکەم، بەجەرگ، گەڕۆك، نووستی، دیار، نەدیار، زانا، نەزان، وشیار، بەتوانا) بکەین،دەبینین کە هەموویان هاوەڵناوی

دارێژراون هەریەك بە شێوەیەك دروست كراوە، لێرەشدا چەند یاسایەكی دروستكردنی هاوەڵناوی دارێژراو دەخەینە ڕوو.

١-(ئـ) هاوەڵناوی سادە	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
یەك	ەم	یەكەم
ڕوون	اك	ڕووناك
نەرم	ان	نەرمان
ڕەق	ەن	ڕەقەن

(ب) پێشگر	هاوەڵناوی سادە	هاوەڵناوی دارێژراو
نە	خۆش	نەخۆش
نا	ڕاست	نا ڕاست

٢ -(ئـ) ناوی سادە	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
ژن	انە، انی	ژنانە، ژنانی
زێڕ	ین	زێڕین
مەلە	وان، ڤان	مەلەوان - مەلەڤان
برین	دار	بریندار
گۆشت	ن	گۆشتن
ڕاو	چی	ڕاوچی
دەشت	ەكی	دەشتەكی
بەخت	یار، ەوەر	بەختیار، بەختەوەر
ئاسن	گەر	ئاسنگەر

٢- (ب)پێشگر	ناوی سادە	هاوەڵناوی دارێژراو
بە	تام	بەتام
ب/بە	جەرگ	ب جەرگ/ بەجەرگ
بێ	شەرم	بێ شەرم

٣- (ئـ) چاوگ	ڕەگی کار	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
نووسین	نووس	ەر	نووسەر
گەڕان	گەڕێ	ۆك، یدە	گەڕۆك، گەڕیدە[1]
ترسان	ترس	نۆك، ناك	ترسنۆك، ترسناك
فرۆشتن	فرۆش	یار	فرۆشیار
زانین	زان	ا	زانا

(ب) چاوگ	پێشگر	ڕەگی کار	هاوەڵناوی دارێژراو
گۆڕین	نە	گۆڕ	نەگۆڕ
مردن	نە	مر	نەمر
بەزین	نە	بەز	نەبەز

(پـ) پێشگر	ڕەگی کار	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
نا	بین	ا	نابینا
نە	زێ	ۆك	نەزۆك
بـ	خۆ	ەر	بخۆر

---

(١) : ناکرێ پیتە بزوێنی (ێ) لەگەڵ بزوێنی (ۆ) لە (ۆك) و (یـ) لە (یدە) بەیەکەوە بێن، بۆیێ شوێنی خۆی بەردەدا بۆ (ۆ) و (یـ).

٤-

چاوگ	قەدی چاوگ	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
کەوتن	کەوت	وو	کەوتوو[(١)]
شکان	شکا	و	شکاو
سوتان	سوتا	و	سوتاو
ڕزین	ڕزیـ	و	ڕزیو
بردن	برد	ە	بردە
کەوتن	کەوت	ە	کەوتە

٢- هاوەڵناوی لێکدراو:

چەند یاسایەکی دروستکردنی هاوەڵناوی لێکدراو

١- ناو + ناو

چاو + باز ⟵ چاو باز.

بەژن + چنار ⟵ بەژن چنار.

٢- ناو + ئامراز + ناو

دەست + بە + سەر = دەست بەسەر.

گوڵ + بە + دەم = گوڵ بەدەم.

٣- دوبارە کردنی ناوێك

ڕێ ڕێ ، چین چین ، پارچە پارچە.

---

(١) لە کرمانجی ژووروودا پاشگری (ی) دەخرێتە سەر قەدی چاووگو هاوەڵناوی دارێژراوی لێ دروست دەبێت:

کەفت + ی = کەفتی

شکەست + ی = شکەستی

سۆت + ی = سۆتی

شویشت + ی = شویشتی

- دلێ سۆتی ب ئاڤ ترشکا ناکەویت.

- مرۆڤێ مریو زیندی ب ئاڤێ پاقژ دبن.

٤- هاوەڵناوی ژمارە + ناو

دوو + دڵ ⟵ دوو دڵ.

حەوت + ڕەنگ ⟵ حەو ترەنگ.

٥- ناو + هاوەڵناو

دڵ + خۆش ⟵ دڵخۆش.

چاو + شین ⟵ چاو شین.

٦- هاوەڵناو+ ئامراز + هاوەڵناو

بۆر + ە + دەوڵەمەند ⟵ بۆرە دەوڵەمەند.

پاك + و + خاوێن ⟵ پاكو خاوێن.

٧- هاوەڵناو+ ئامراز + ناو

شۆڕ + ە + ژن = شۆڕە ژن

گێل + ە + پیاو = گێلە پیاو

٨- ناو + ڕەگی کار

خێر + خواز = خێر خواز

پیاو + کوژ = پیاو کوژ

قورئان + خوێن = قورئان خوێن

ڕۆژنامە + نووس = ڕۆژنامەنووس

٩ - هاوەڵناو+ ڕەگی کار

ڕاست + بێژ ⟵ ڕاستبێژ

گەش + بین ⟵ گەشبین

ڕەش + پۆش ⟵ ڕەشپۆش

خۆش + نووس ⟵ خۆشنووس

١٠- هاوەڵناو + هاوەڵناو

ڕەش + ئەسمەر ⟵ ڕەش ئەسمەر

تازە + پێگەیشتوو ⟵ تازە پێگەیشتوو

١١- ناو + هاوەڵناوێکی کراو

دڵ + سوتاو ⟵ دڵسوتاو

جەرگ + بڕاو ⟵ جەرگبڕاو

١٢- بە دووبارە بوونەوەی هاوەڵناوێکی سادە

خۆش خۆش ، جوان جوان ، سوور سوور.

١٣- هاوەڵکار + ناو = ⟵ ژێر دەست ، ژێر چەپۆك.

١٤- ناو + ڕەگی کار + پاشگر ⟵

خەبات + کە + ەر ، ڕەنج + دە + ەر ، جل + شۆ+ ەر ، ڕاو +کە+ەر

بەکورتی:

هاوەڵناولە ڕووی ڕۆنانەوە دوو جۆرە:

١- هاوەڵناوی سادە: ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە وشەیەکی سادەی واتاداری سەربەخۆی تەواو پێکدێت.

٢- هاوەڵناوی ناسادە:

هاوەڵناوی ناسادەش دوو جۆرە:

ئـ- هاوەڵناوی داڕێژراو : ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە وشەیەکی سادەو پێشگرێك یان پاشگرێك یان هەردووکیان پێکدێت.

ب- هاوەڵناوی لێکدراو : ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە دوو وشەی واتادار یان پتر پێکهاتووە.

ڕاهێنان(١)

١– چۆن هاوەڵناوێکی دارێژراو، لە هاوەڵناوێکی لێکدراو جیا دەکەینەوە؟ بە نموونە ڕوونی بکەرەوە.

٢– بەچەند ڕێگا هاوەڵناوی دارێژراو لە ڕەگی کار دروست دەکرێت؟ بەنموونە ڕوونی بکەوە.

٣– چۆن دەتوانین لە قەدی چاوگی تێنەپەڕەوە، هاوەڵناوی دارێژراو دروست بکەین؟

٤– چۆن لە دوو ناو، هاوەڵناوی لێکدراو دروست دەکەیت ؟ نموونەی بۆ بهێنەوە:

ڕاهێنان (٢)

جۆرو شێوەی دروستبوونی ئەم هاوەڵناوانەی خوارەوە دیاری بکە.

دەنگبێژ، سەرسپی، ڕاستگۆ، کەوتوو، نەمر، خەباتکەر، تێکۆشەر، ناشاد.

ڕاهێنان (٣)

لە چاوگی (زانین – کوشتن) هاوەڵناوی دارڕژاو دروست بکە:

جارێك بە پێشگر و جارێك بە پاشگر، پاشان هەریەکەیان لە ڕستەبەکاربهێنە.

ڕاهێنان (٤)

لەم رستانەی خوارەوە هاوەڵناوەکان دەربهێنە و جۆرەکانیان دەست نیشان بکە لەڕووی بنچینەی وشەکانیان.

١– مرۆڤی راستگۆ درۆ ناکات.

٢– پێشمەرگە بەجەرگە.

٣– کچێکی نووسەریان خەلآتکرد.

٤– ئەدیسۆنی زانا خزمەتی مرۆڤایەتی کردووە.

جۆرەکانی هاوەڵکار

لە ڕووی پێکهاتنیانەوە (ڕۆنان)ەوە

ئـ:

١- هێزی گەل لەشکری دوژمنی خێرا لەناوبرد.

٢- بەفر لە کوردستان زۆر دەبارێت.

٣- دایکی ڕۆشنبیر منداڵ باش پەروەردە دەکات.

٤- گەلی کورد لە بەهاری ساڵی (١٩٩١)دا گورج ڕاپەڕی.

ب:

١- بەشەو سەردانی هاوڕێکەمان کرد.

٢- پێشمەرگەکان دلێرانە بەرگری لە کوردستان دەکەن.

٣- ئەوان لە دوور هاتبوون.

٤- وتارەکەی بەجوانی خوێندەوە.

پ:

١- کوردستانمان پڕ بەدڵ خۆش دەوێت.

٢- لاوەکان دەستە دەستە دەهاتن.

٣- منداڵەکە لەپاو لەپ کەوت.

٤- گەڕەکەکەیان ماڵ بەماڵ بەسەر کردەوە.

پێشتر ئەوەمان خوێندووە، کە هاوەڵکار وەڵامی پرسیاری (چۆن ، لەکوێ ، کەی ، چەندی ......)ی لایەنێکی ڕوودانی کار دەداتەوە و وەسفی کارەکە دەکات و سنوورێك بۆ ڕوودانی کارەکە لە ڕستەدا دیاردەخات.

ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئـ) بکەین، دەبینین وشەکانی (خێرا ، زۆر ، باش ، گورج) هەموویان هاوەڵکارن و هەریەکەیان لە ڕستەی خوێدا وەسفی کاری ڕستەیەکی کردووە، هەموویان لە ڕووی پێکهاتنەوە سادەن.

لە ڕستەکانی بەشی (ب) وشەکانی (بەشەو ، دلێرانە ، لەدوور ، بەجوانی) هەموویان هاوەڵکاری داڕێژراون، هەریەکەیان لەڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە.

لەڕستەکانی بەشی (پ) وشەکانی (پڕ بەدڵ ، دەستە دەستە ، لەپاو لەپ ، ماڵ بە ماڵ) هەموویان هاوەڵکاری لێکدراون، هەریەکەیان لە ڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە.

ئینجا لێرەدا دەمانەوێت بزانین، کە هاوەڵکار لە ڕووی پێکهاتن و دروست کردنەوە چەند جۆرە؟ هەر جۆرەی چۆن و لەچی پێکدێت؟ لەوەڵامدا دەڵێین هاوەڵکار لەڕووی پێکهاتنیەوە دەکرێت بە دوو جۆر، بەم شێوەیەی خوارەوە:—

ئـ- هاوەڵکاری سادە. **ب- هاوەڵکاری ناسادە**

ئـ/ هاوەڵکاری سادە: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە بنەڕەتدا لەیەك وشەی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتووەو لە ڕستەدا وەسفی کار دەکات.

(خێرا ، زۆر ، باش ، گورج ، پار ، کەم ، دوور ، نزیك ، خراپ ، فرە ، زوو ، درەنگ ، سەر ، ژێر ، تەنیشت ....).

ب/ هاوەڵکاری ناسادە: ئەمیش دوو جۆرە:

١— هاوەڵکاری داڕێژراو: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە وشەیەکی واتادار لەگەڵ پێشگرێك یان پاشگرێك یان لەگەڵ هەردووکیان پێکدێت وەکو:

هەندێك لە ڕێگاكانی دروستكردنی هاوەڵكاری دارِژاو

١- پێشگر (بە) + ناو

(بەناز ، بەدڵ، بەگیان، بەشەو، بەزستان، بەساڵ........)

٢- پێشگر + هاوەڵكار

(بەزۆر، لەدوور، لەتەنیشت، لەنزیك........)

٣- ناو+پاشگری (انە)

(ڕۆژانە، شێرانە، منداڵانە، ساڵانە.......)

٤- هاوەڵناو+ پاشگری(انە)

مەردانە، دلێرانە،هێمنانە، ئازایانە، ژیرانە......)

٥- پێشگر + هاوەڵناو+ پاشگر

(بەجوانی، بەباشی، بەخۆشی، بەساردی، بەهێمنی، بەگەرمی......)

٦- پێشگر + ناو + پاشگر

(بەسواری ، بەهاوینێ، بێ شەرمانە، بێ باكانە، بەكوردایەتی...)

٢- **هاوەڵكاری لێكدراو :** ئەو هاوەڵكارەیە كەلەدوو وشەی واتادار یان پتر پێكدێت.

هەندێك لە ڕێگاكانی دروستكردنی هاوەڵكاری لێكدراو:

١- بەدووبارەكردنەوەی ناو یان هاوەڵناویان هاوەڵناوی ژمارە

(نم نم ، دەستە دەستە، پۆل پۆل.......)

(جوان جوان ، هێدی هێدی ، وردە وردە......)

(یەك یەك ، چوار چوار، دوو دوو.........)

٢- ناو + ئامرازی(بە) + ناو

(ڕوو بە ڕوو، ماڵ بە ماڵ ، دێ بە دێ، شار بەشار......)

٣- ناو + ئامرازی (او) + ناو

(سەراوسەر، دەماو دەم ، دۆڵاودۆڵ، پشتاوپشت.......)

٤- هاوەڵناو+ ئامرازی (و) + هاوەڵناو

تێر و پڕ ، کزومات، پاکوخاوێن، کزومەلوول......)

٥- هاوەڵناو+ ئامرازی (بە) + ناو

(پڕبەدڵ، پڕبەدەم ، پڕبەدەنگ.......)

٦- پێشگر + هاوەڵناوی لێکدراو + پاشگر

(بەسەربەرزی، بەڕووخۆشی ، بەدڵخۆشی ، بەدڵشکاوی.....)

٧- هاوەڵناوی نیشانە + ناو

(ئەمشەو ، ئەمڕۆ ، ئەوساڵ، ئەوسا......)

٨- هاوەڵکار + هاوەڵناوی ژمارە + ناو

(پاش نیوەڕۆ ، پێش نیوەڕۆ ، دوای نیوەڕۆ، دوای نیوەشەو، پێش دوو ڕۆژ)

ڕاهێنان (١)

جۆرو شێوەی دروستکردنی ئەم هاوەڵکارانەی خوارەوە دەربخە.

(ئەمڕۆ ، بەگوڕ ، تاقم تاقم ، بەدۆستایەتی ، منداڵانە.....)

ڕاهێنان (٢)

لەم دێڕە هۆنراوانەی خوارەوە هاوەڵکارەکان دەربهێنە و جۆرەکانیان دیاربخە.

١- کوردێکم دەوێ چاپوك و پتەو

سەفەرێك هەیە بۆم بکا بەشەو.

٢- زمانم شەق ئەبا یەك دەم ئەگەر بێت و نەبا ناوت

بەکوێری دائەنیشم گەر لەبەر چاوم نەبێ چاوت.

٣- پڕ بەدڵ بانگ دەکەم سەربەستیم دەوێ

کوردستانم جێی شێرانە دەبێ سەرکەوێ

ڕاهێنان (٣)

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە.

١- جوان منداڵە جوانەکەی جوان پەروەردە کردووە.

٢- گەلی کوردستان دلێرانە ڕاپەڕی.

ڕاهێنانی(٤)

وشەی (خراپ،منداڵانە) لە دوو ڕستەدا بەکاربهێنە، بەمەرجێك جارێك ببێتە هاوەڵناو و جارێکی تریش ببێتە هاوەڵکار.

ڕادە

١- ڕادەو هاوەڵناو:

٢- ڕادەو هاوەڵکار:

١- پەڕتووکێکی کۆنم، بۆ هاوڕێکەم نارد.

پەڕتووکێکی زۆر کۆنم، بۆ هاوڕێکەم نارد.

٢- فاکسەکەم بەپەلە بۆ هاوڕێکەم نارد.

فاکسەکەم زۆر بە پەلە بۆ هاوڕێکەم نارد.

٣- قوتابییەکە درەنگ هات.

قوتابییەکە هەندێك درەنگ هات.

٤- پیاوەکە دوور ڕۆیشت.

پیاوەکە زۆر دوور ڕۆیشت.

ڕاڤەکردن:

پێش ئەوەی باسی ڕادەو هاوەڵکار یان ڕادەو هاوەڵناو بکەین پێویستە وەڵامی ئەم جۆرە پرسیارانە بدەینەوە کە ڕادەی هاوەڵکار یان هاوەڵناو چییە ؟

چ هاوەڵکارێك یان هاوەڵناوێك ڕادەکەی دەردەخرێت؟ئەو پەیڤانەی ڕادە پیشان دەدەن کامانەن؟. بە پێویستی دەزانین سەرنج بۆ ئەو ڕاستییە ڕابکێشین کە ئەویش ڕادەو هاوەڵناوە، واتا دەرخستنی ڕادەی هاوەڵناوە بە هاوەڵناوێکی تر، چونکە زۆر وشەی ڕادەی هاوەڵناو لەناو ڕستەدا، ڕادەی هاوەڵکاریش دەردەخەن، جا ئەگەر بمانەوێت ڕادەی هاوەڵناوێك لە ڕستەدا دەربخەین، ئەوا بەهۆی هاوەڵناوی نادیارەوە دەردەخرێت، کە دەکەوێتە

پێش هاوەڵناوە بنجییەکە، هەروەك لە ڕستەی یەکەم و دووەمی ڕیزی ژمارە (١)دا دیارخراوە.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (کۆن) هاوەڵناوی چۆنیەتیەو دیارخەری وشەی (پەڕتووکێك)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر پێکهاتووە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (زۆر) بووە بە دیارخەری هاوەڵناوی (کۆن)، (کۆن)یش دیارخراوەو ڕادەی ئەو کۆنییە پیشان دەدات. ئینجا بە هەردووکیان واتا (زۆر کۆن) وەکو گرێیەکی هاوەڵناوی دەبنە دیارخەری وشەی (پەڕتووکێك) کە ناوێکی تاکی نەناسراوی گشتییە.

هەر بەم پێیە دەتوانین لە بری وشەی (زۆر) وشەی (گەلێك ، نەختێك ، کەمێك ، هەندێك ، تۆزێك ، فرە ، پیچێك....) بەکاربهێنین، کە هاوەڵناوی نادیارن.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەی یەکەم و دووەمی ڕیزی ژمارە (٢)، دەبینین وشەی (زۆر) لە شێوەیەکی جیاوازدا بەکارهاتووە، واتا ئەرکی لەناو ڕستەکەدا، لە ئەرکی وشەی (زۆر)ی ڕستەکانی پێشوو جیاوازە.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (بەپەلە) هاوەڵکاری چۆنیەتییەو چۆنیەتی ڕوودانی کاری (نارد) ڕووندەکاتەوە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (زۆر) ڕادەی هاوەڵکارەکە ڕووندەکاتەوەو دیارخەری هاوەڵکاری (بەپەلە)یە، هاوەڵکاری (بەپەلە)ش دیارخراوە بەهەردووکیان وەکو گرێیەکی هاوەڵکاری چۆنیەتی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن.

لە ڕستەکانی ڕیزی سێیەمیشدا :

لە ڕستەی یەکەمدا وشەی (درەنگ) هاوەڵکاری کاتییەو کاتی ڕوودانی کاری (هات) ڕووندەکاتەوە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا وشەی (هەندێك) ڕادەی هاوەڵکارەکە ڕووندەکاتەوەو دیارخەری هاوەڵکاری (درەنگ)ە، هاوەڵکاری (درەنگ)یش دیارخراوە، بە هەردووکیان وەکو گرێیەکی هاوەڵکاری کاتی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن.

ڕستەکانی ڕیزی چوارەمیش بەهەمان شێوە ڕووندەکرێنەوە.

هەر بەم پێیە دیسان دەتوانین لە بری وشەی (زۆر) وشەکانی (نەختێك ، گەلێك ، کەمێك ، تۆزێك ، هەندێك ، فرە ، پیچێك ....هتد) بەکاربهێنین.

بەکورتی :-

ئ- ئەم هاوەڵناوانە تەنها ڕادەی هاوەڵناوە چۆنیەتییە کە دەردەخەن، کە بریتین لە (زۆر ، هەندێك ، گەلێك ، کەمێك ، تۆزێك ، بڕێك ، فرە ، پیچێك.... هتد)[1] پێیان دەگوترێت (هاوەڵناوی نادیار).

ب- ئەم هاوەڵکارانە : ڕادەی هاوەڵکارە چونیەتی و کاتی و شوێنییەکان، دەردەخەن کە بریتین لە (زۆر، هەندێك، گەلێك، کەمێك ، تۆزێك، بڕێك، فرە، پیچێك ... هتد) (هاوەڵکاری چەندێتی).

---

(١) کاتێك کە ڕادەی هاوەڵناویان هاوەڵکارێك دەردەخرێت پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنەسەر نییە کە بکەوێتە نێوان ڕادەو هاوەڵناوەکە یان ڕادەو هاوەڵکارەکە.

ڕاهێنان (١)

بە نموونەوە وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەرەوە:

١- چۆن ڕادەی هاوەڵکار دەردەخەیت؟

٢- جیاوازی لە نێوان هاوەڵکارو هاوەڵناودا چییە؟

ڕاهێنان (٢)

(کۆشکێکی زۆر گەورەیان، بۆ کرێکارەکان دروستکردووە، ئەم کۆشکە، ئێستا مەڵبەندی یەکێتی سەندیکای کرێکارانە، کرێکارەکانیش بە دڵسۆزی لە کاتی دروستکردنیدا ئیشیان تیا دەکرد، بۆ ئەوەی زۆر زوو بینای کۆشکەکە تەواوبکەن).

١- وشەی (زۆر) لە پارچە نووسراوەکە، دووجار هاتووە بە وردی شییانبکەرەوە.

٢- ئەو هاوەڵکارانەی، کە هێلیان بەژێردا هاتووە واتای چ کارێک دەردەخەن، کارەکان دەستنیشان بکە.

ڕاهێنان (٣)

شیکردنەوە

نامیلکەکەم زۆر باش خوێندەوە.

نامیلکەکە: ناوە ، گشتییە ، ناسراوە ، بەرکارە.

م: جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی تاک ، بکەرە .

زۆر: ڕادەی هاوەڵکاری چەندییە دیارخەری (باش)ە.

باش: هاوەڵکاری چۆنیەتییە دیارخراوە.

زۆربــاش: گرێیــەکی هاوەڵکارییــە ، تەواوکــەری کــاری ڕســتەکەیە کــاری (خوێندەوە) دەردەخات.

خوێندەوە: ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە ، تێپەڕە ، داڕێژراوە ، ئەرێیە.

لەم ڕستانەدا وشە هێڵ بەژێر داهاتووەکان شیبکەرەوە.

١- خانی لەپ زێڕین قەڵایەکی گەلێك سەختی دروستکرد.

٢- مێژووی قەڵای دمدم زۆر کۆنە.

٣- پێشمەرگەکان سنووری وڵاتیان گەلێك باش پاراستووە.

ڕاهێنانی(٤)

لە ڕستەی (داڕشتنێکی باشم بەجوانی نووسییەوە)

١- کاری ڕستەکە لە چ ڕێژەیەکدایە؟

٢- وشەی(بەجوانی) چییە؟ چۆن دروستکراوە؟

٣- وشەی (باش) چییە؟ ئەرکی چییە؟

٤- وشەی(زۆر) بخەرە پێش (باش) و (بەجوانی) لە هــەردوو شــوێندا وشــەی (زۆر) شیبکەوە.

دیارخەرەکانی ناو

یەکەم- ئەرکی ناو لەرستەدا وەکو دیارخەری ناو

١- ئاوی کانی لە ئاوی ڕووبار پاکترە.

٢- دێهاتەکانی کوردستان ئاوەدانکرانەوە.

٣- کرێکارەکانی کارگەی مافوور دڵسۆزانە کاردەکەن.

٤- تابلۆکانی ژوورەکەم هەڵواسیوەتەوە.

٥- هێمن نەمامەکانی لە باخچەی خوێندنگەکەدا ڕواند.

٦- دیارییەکانم بۆ فەرمانبەرانی فەرمانگاکەیە.

٧- مەم وزین داستانێکی فولکلۆری بوو.

٨- خانووەکانی ئەم شارە جوانن.

هەریەکە لە بەشە ئاخاوتنی (ناو - هاوەڵناو- جێناو) دەتوانێت ببێت بە دیارخەری ناو یان ئەو وشانەی لە هێزی ناودان (چاوگ)، لێرەدا باسی ناو وەکو (دیارخەر) دەکەین:

١- لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (ئاو) ناوێکی تاکی نەناسراوی گشتییەو (دیارخراو)ە، وشەی (کانی) و (ڕووبار)یش، دوو ناوی تاکی نەناسراوی گشتیین (دیارخەر)ن، کە بە یارمەتی (ی) ئامرازی خستنەسەر[1] دراونەتە پاڵ یەك، (ئاوی کانی) وەکو گرێیەکی ناوی ئەرکی نیهاد و (ئاوی ڕووبار) ئەرکی تەواوکەری بەیاریدە دەبینێت.

---

[1] ئامرازی خستنەسەر: ئامرازی دانەپاڵ.

٢- لـە ڕسـتـەی دووەمـدا، وشـەی (دێهاتـەکان) نـاوێکی کـۆی ناسـراوەو (دیـارخراو)ە، وشـەی (کوردسـتان) نـاوێکی تایبەتییـە (دیارخـەر)ی وشـەی (دێهاتەکان)ە، کە بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر پێکهاتووە، (دێهاتـەکانی کوردستان) وەکو گرێیەکی ناوی دەبێتە جێگری بکەر.

٣- لـە ڕسـتـەی سـێیەمدا، وشـەی (کرێکارەکـان) نـاوێکی کـۆی ناسـراوە (دیارخراو)ە، هەر دوو وشەی (کارگـەی مـافوور) دوو نـاوی تـاکی نەناسـراون (دیارخـەر)ی وشـەی (کرێکارەکـان)ە، کـە بـەهۆی (ی) ئـامرازی خستنەسـەر پێکهاتووە.

٤- لـە ڕسـتـەی چـوارەمدا، وشـەی (تابلۆکـان) نـاوێکی کـۆی ناسـراوە (دیارخراو)ە، وشەی (ژوورەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخـەر)ە و بـەهۆی (ی) ئـامرازی خستنەسـەر دراوەتـە پـاڵ (دیـارخراو) لێرەشـدا (تابلۆکـانی ژوورەکە) وەکو گرێیەکی ناوی ئەرکی بەرکار دەبینێت.

٥- لـە ڕسـتـەی پێنجەمـدا، وشـەی (باخچـە) نـاوێکی تـاکی نەناسـراوە (دیارخراوە)، وشەی (خوێندنگەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخەر)ی نـاوی باخچەکەیە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر دراونەتـە پـاڵ یـەك، (باخچـەی خوێندنگەکە) وەکو گرێیەکی ناوی دەبێـت بـە تەواوکـەری بەیاریدەی کـاری تەواو.

٦- لە ڕستەی شەشـەمدا، وشـەی (فەرمانبـەران) نـاوێکی نەناسـراوی کۆیـە (دیـارخراو)ە، وشـەی (فەرمانگاکـە) نـاوێکی تـاکی ناسـراوە (دیـار خـەر)ە، بـەهۆی (ی) ئـامرازی خستنەسـەر دراوەتـە پـاڵ (دیـارخراو)، (فەرمانبـەرانی فەرمانگاکـە) وەکـو گرێیـەکی نـاوی دەبـن بـە تەواوکـەری بەیاریـدەی کـاری ناتەواو.

٧- لەڕستەی حەوتەمدا، وشەی (داستانێك) ناوێكی تاكی نەناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (فۆلكلۆر) ناوێكی نەناسراوی گشتییە (دیارخەر)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر دراونەتە پاڵ یەك (داستانێكی فۆلكلۆر) وەكو گرێیەكی ناوی ئەركی تەواوكەری كاری ناتەواوە.

٨- لە ڕستەی هەشتەمدا، وشەی (خانووەكان) ناوێكی كۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (شار) ناوێكی گشتییەو بەهۆی هاوەڵناوی نیشانە (ئەم......ە) دەستنیشان كراوە (دیارخەر)ە، (ی) ئامرازی خستنەسەر دەكەوێتە نێوانیانەوە، (خانووەكانی ئەم شارە) گرێیەكی ناوییە لە (دیارخراو و دیارخەر)ەكاندا، پێویستە ئاگاداری ئەوەبین، كە هەریەكە لە (دیارخراو) و (دیارخەر) كە دەدرێنە پاڵ یەكتری دەبێت لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێن، بە تایبەتی ئەگەر ناوە (دیارخراو)ەكە ناوێكی كۆ بێت و (دیارخەر) ناوێكی تاك بێت، چونكە ناگونجێت بڵێین (دڵەكانی پیاوەكە ، مێشكەكانی ژناكە ، نینۆكەكانی پەنجەكە......) ئەمە لەلایەك، لەلایەكی تریشەوە دەتوانین بەپێی شوێن و مەبەست بەمەرجێك لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت، (دیارخراو) و (دیارخەر)، یان هەردووكیان لەشێوەی (تاك ، كۆ ، ناسراو یان نەناسراویدا) لە ناوڕستەدا بەكاربهێنین ، وەكو لە ڕستەكانی سەرەوەدا نیشانمان داون.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بكەین كە ناوی (دیارخراو) دەتوانێت چەند ناوێكی (دیارخەر)ی یەك لە دوای یەك وەربگرێت، وەك:

یاساكانی پەرلەمانی هەرێمی كوردستان زۆرن.

بەکورتی :

ئەگەر ناوێکی (دیارخراو) (دیارخەرێك) یان چەند دیارخەرێك بدرێتە پاڵی ئەوا :

١- ناوی (دیارخراو) پێش ناوی (دیارخەر) دەکەوێت.

٢- (ی) ئامرازی خستنەسەر دەکەوێتە نێوانیانەوە[1].

٣- دەتوانین ناوە دیارخراوەکە یان دیارخەرەکەی، یان هەردووکیان بە پێی شوێن و مەبەست، بەمەرجێك لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت لە شێوەی (تاك ، کۆ، ناسراو ، نەناسراو)دا لەناو ڕستەدا بەکاریان بهێنین.

دەرگا	ی	ژوورەکە	کراوەتەوە
↓	↓	↓	↓
دیارخراوە	ئامرازی خستەسەر	دیارخەرە	کار

هەروەها ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە لە پەیوەندی نێوان دیارخراو و دیارخەردا خاوەنێتی و ناسیاوی و تایبە تمەندێتی دروست دەبێت.

---

(١) لە کرمانجی ژووروودا ئامرازی خستنە سەر بەپێی ژمارەو ڕەگەز خۆیان دەنوێنن ئامرازی(ا)بەدیارخراوی (مێ) ی تاك دەلکێنن وەك :

زین خوشکا میرێ بۆتانێ بوو.

ئەو ژنەکا میهرەبان بوو.

وە (ێ) بەدیارخراوی (نێر)ی تاك دەلکێنین، وەك:

کوڕێ پاشایێ بچویك هات.

مەلایێ جزیری هۆزانڤانەکێ کورد بوو.

هەروەها (ێد — ێت — ێن) بەدیارخراوی کۆی (نێرومێ)ەوە دەلکێن، وەك:

شارێد کوردستانێ خۆشن.

زارۆکێن گوندێن مە زرنگن.

ڕاهێنان(١)

له ڕستەی (پەرتووکەکانی قوتابییان وەردەگرینەوە)دا:

١- وشەی (قوتابییان) چییە؟ ئەرکی چییە؟

٢- کاری (وەردەگرینەوە) لە چ ڕێژەیەکدایە؟

٣- وشەی (پەرتووکەکان) شیبکەرەوە.

٤- لە کاری (وەردەگرینەوە) ڕێژەی ڕابردووی تەواوی دانانی دروستبکەو سەر لە نوێ ڕستەکە بنووسەرەوە.

٥- لە کاری (وەردەگرینەوە) ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروستبکەو بیدە پاڵ جێناوە کەسییە لکاوەکان بەپێی: ژمارەی کەس.

ڕاهێنان (٢)

ڕستەی گونجاو بو ئەم داواکارییانەی خوارەوە بهێنەرەوە:

١- ناوێکی کۆی ناسراو ببێتە دیارخەری ناوێکی نەناسراو هەردوو (دیارخراو و دیارخەر) ببنە بەرکار.

٢- دوو ناوی یەك لە دوای یەك ببنە دیارخەری ناوێکی دیارخراوی تاکی ناسراو.

٣- ناوێکی دەستنیشانکراو بەهۆی هاوەڵناوی نیشانە بۆ نزیك ببێتە دیارخەری ناوێکی تاکی نەناسراو.

ڕاهێنان (٣)

لەم ڕستانەی خوارەوەدا دیارخراو و دیارخەر دەربهێنە.

١- **هونەرمەندانی کوردستان دەست ڕەنگینن.**

٢- ئوتومبێلەکانی پیشانگەکە دەفرۆشرێن.

٣- مامۆستایانی کوردستان دڵسۆزن.

٤- خوێندنی باڵا لە زانکۆکان کرایەوە.

ڕاهێنان (٤)

شیکردنەوە: نموونە

هۆنراوەکانی مەولەویم خوێندەوە.

هۆنراوەکان: ناوە، ناسراوە، کۆیە، دیارخراوە، بەرکارە.

ی: ئامرازی خستنەسەرە.

مەولەوی: ناوە، تایبەتییە، دیارخەرە.

هۆنراوەکانی مەولەوی: گرێیەکی ناوییە، بەرکارە.

م: جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی تاک، بکەرە .

خوێندەوە: کاری ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، دارێژراوە، تێپەڕە.

١- تیپی کچان شانۆگەرییەکەیان نمایشکرد.

٢- کلتوری کورد دەپارێزین.

دووەم- ئەركی هاوەڵناولەرستەدا وەكو دیارخەری ناو

١- زێڕی پاك ژەنگ هەڵناهێنێت.

خوێندكارێكی زیرەكم بۆ پێشبڕكێكە نارد.

٢- ئەندازیارە بە تواناكە نەخشەی تەلارەكەی كێشا.

درەختە بەرزەكان سیمایەكی جوان بە ژینگە دەبەخشن.

٣- ئـ- ئەستێرە گەشەكە دەركەوت.

گەزۆ نایابەكان فرۆشران.

بەهێ گەییوەكانم لێ كردەوە.

خوێندنگا سەركەوتووەكان ئاهەنگیان گێڕا.

ب- دۆیە ترشەكەی ڕۆكرد.

بایە بەهێزەكە هەڵی كرد.

دێیە خۆشەكانیان بینیوە.

شەیە[1] بچووكەكە بكڕە.

٤- لە كانییە ڕوونەكان پرۆژەی ئاوی گوندەكان دروست دەكەن.

شاتووە سورەكەم خوارد.

بییە سەوزەكان مەبڕنەوە.

٥- ئەم زانكۆیە پێشكەوتووە.

چوار گۆڤارم كڕی.

كام یاریزان ئامادە نەبوو.؟

ڕۆژگار هەموو مرۆڤێك دەردەخات.

جوانترین دیاریی پێشكەش كردم.

---

[1] شە : شانە

٦- گوڵی چۆنت دەوێت؟

ڕۆمانی چوارەمینم نووسی.

فەرهەنگێکی تر بەکار دەهێنم.

نامەیەکی ڕازەوەتری نارد.

٧- چواریەکی وێنەکەم ڕەنگ کرد.

هاوەڵناو، وشەیەکە پەسنی ناوێك یان جێناوێك دەکات، هەموو جۆرەکانی هاوەڵناودەتوانن ببنە دیارخەری ناوێك یان جێناوێك، لەم ڕووەوە لە هاو ڕەگەزەکانی جیادەکاتەوە. هاوەڵناوی چۆنیەتی (سادە ، داڕێژراو ، لێکدراو) بێت دەبێتە دیارخەرو بەپێی چەند مەرجێك دەدرێتە پاڵ ناو:-

١/ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، ناوێکی گشتی نەناسراو، یان ناوێکی تاکی نەناسراو بێت، هاوەڵناوێك ببێت بە دیارخەری، ئەوا پێویستە (ی) ئامرازی خستنەسەر بخەیتە نێوان ناوەکەو هاوەڵناوەکەوە، وەك لە نموونەکانی ڕیزی (١) نیشاندراون. لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (زێڕ) ناوێکی گشتییە و نەناسراوە هاوەڵناوی (پاك) لە دوایەوە هاتووەو بووە بەدیارخەری.

لەبەشی دووەمی ڕستەی یەکەمدا، (خوێدنکارێك) ناوێکی تاکی نەناسراوەو هاوەڵناوی (زیرەك) لە دوایەوە هاتووە، لەبەر ئەوە پێویستە (ی) ئامرازی خستنە سەر بکەوێتە نێوانیانەوە.

٢/ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، ناوێکی (تاك یان کۆی ناسراو) بوو، کاتێك هاوەڵناوێك دەبێتە دیارخەری، ئەوا پێویستە ناوەکەو هاوەڵناوەکە بخەینە سەر شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، ئینجا نیشانەی پێناسینەکەی دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، خۆ ئەگەر چەند هاوەڵناوێکی یەك لە دوای یەك بوون

بـه دیارخـەری ناوەکـە، ئـەوا نیشـانەی ناسـراوی دەکەوێتـە دوای هـەموو هاوەڵناوەکانەوە.

جا ئەگەر ناوەکە بەپێتیکی (نەبزوێن) کۆتایی هاتبێت، ئەوا لـە جیـاتی (ی)، ئامرازی دانە پاڵی (ە) دەخەینـە نێوان ناوەکـەو هاوەڵناوەکـەوە، وەکـو لـە ڕستەی (ئەندازیارە بەتواناکە......)ی ڕیزی ژمارە (٢)دا نیشاندراوە.

لەم ڕستەیەدا (ئەنـدازیار) ناوێکـە بـە پیتـی نـەبزوێنی (ر) کۆتـایی هـاتووە، کاتێك کە دەکرێت بەناسراو و هاوەڵناوێك دەبێتە دیارخـەری، ئـەوا پێویسـتە بەو شێوەیەی سەرەوە بخرێتە شێوەی (ناوێکی لێکدراوە)وە، (ی) ئـامرازی دانەپاڵ بکرێت بە (ە).

بەڵام ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، لە شێوەی کۆی ناسراودا بێت و هاوەڵناوێك ببێـت بـە دیارخـەری ئـەوا بـە پێـی دەسـتوورەکەی پێشـوو، لەگـەڵ هاوەڵناوەکەدا دەخرێتە شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، لـە دوایـدا نیشـانەی ناسـراوییەکەی کـە (ەکـە)و نیشـانەی کـۆ، کـە (ان)ە دەخرێنـە دوای هەموویانەوە، وەکو لە ڕستەی (درەختە بەرزەکان.....) نیشاندراوە.

٣- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە (تاك یان کۆی ناسراو) بێت و بـە پیتـی بزوێنـی (ە ، ا ، ۆ ، ێ) دوایی هاتبێت و لە برگەیـەك زیـاتر بێـت، کاتێـك هاوەڵناوێـك دەبێت بە دیارخەری واتە (تەواوکـەری)، دیسـان وەکـو دەسـتووری پێشـوو، دەخرێتە شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، جا بۆ ئەوەی (ە)ی ئامرازی دانەپاڵ لەگەڵ پیتی بزوێنی دوای وشە یەکنەگرن و بـە پێـی دەسـتووری (برگـە) کـە نابێـت دوو بـزوێن لەیـەك برگـەدابن، ئـەوا ئامرازەکـە لادەبـەین، وەکـو لـە ڕستەکانی ڕیزی (٣) بەشی (ئـ) نیشاندراون.

بەڵام ئەگەر ناوە دیارخراوەکە (تاك یان کۆی ناسراو) بێت و کۆتایی بە پیتی بزوێنی (ا ، ۆ ، ێ ، ە) هاتیبێت و لە بڕگەیەك پێکهاتبێت و هاوەڵناوێك ببێت بە دیارخەری، دوای ئەوەی کە ناوەکەو هاوەڵناوەکە دەخرێتە سەر شێوەی (ناوێکی لێکدراو)، (ە)ی ئامرازی دانەپاڵ بە یارمەتی ناوبەندی (یـ) کە دەکەوێتە نێوان ناوەکەو ئامرازی خستنە پاڵەکە پاشان نیشانەی ناسراوی و کۆ دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی ریزی ژمارە (٣) بەشی (ب) نیشاندراون.

٤- بەڵام ئەگەر ناوەکە بە بزوێنی (ی) یان (وو) دوایی هاتبێت لە شێوەی (تاك یان کۆی ناسراو) دابێت، هاوەڵناوێك ببێتە دیارخەری، ئەوا ناوەکەو هاوەڵناوەکە دەخرێنە سەر شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، جا بۆ ئەوەی بزوێنی وشەو ئامرازەکە یەکنەگرن، پێویستە پیتی نەبزوێن، کە بگونجێت لەگەڵیاندا، بخەینە نێوانیانەوە بۆ یەکەمیان (ی = y)، بۆ دووەمیان (و = W) دادەنێن لە ناوەکەش (وو) درێژ دەگۆڕێت بۆ (و) کورت وەکو لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە (٤) نیشاندراون.

٥- هەروەها هاوەڵناوی ژمارە، هاوەڵناوی نیشانە (ئەم.....ە) (ئەو.....ە)، هاوەڵناوی پرس (کام ، چ...)، هاوەڵناوی نادیار (هەموو ، زۆر.....)، هاوەڵناولە پلەی باڵادا (گەورەترین ، جوانترین .....) دەتوانن ببن بە دیارخەری ناو، جا ئەگەر پێش ناوە دیارخەرەکە بکەون، ئەوا پێویستی بە ئامرازی خستنە سەر ناکات، وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (٥) نیشاندراون.

٦- ئەگەر هاوەڵناوە دیارخەرەکان دوای ناوە دیارخراوەکە بکەون، ئەوا پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنە سەر هەیە، وەکو لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە (٦) دا نیشاندراون، ئەو هاوەڵناوانەی کە دەکەونە دوای ناوە دیارخراوەکەوە

هاوەڵناوی (ژمارەی ڕێکخستن ــ پرس ــ نادیار ــ هاوەڵناوی پلەی بەراورد)ن لە ڕستەی یەکەمدا، (چۆن) هاوەڵناوی پرسەو دیارخەری وشەی (گوڵ)ە، لە دووەمدا، (چوارەمین) هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستنە و دیارخەری ناوی (ڕۆمان)ە، لە سێیەمیاندا، هاوەڵناوی نادیار(تر) دیارخەری ناوی (فەرهەنگ)ە، لە چوارەمیاندا (ڕازاوەتر) هاوەڵناوی پلەی بەراوردەو دیارخەری ناوی (نامە)یە.

٧- بەدەر لەوانەی، کە باسمان کردن هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی، وەکو دیارخەرێك دەکەوێتە پێش ناوە دیارخراوەکەوە پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنە سەر دەبێت، وەك لە ڕستەی ژمارە (٧) نیشاندراوە.

هەروەها ناوە دیارخراوو هاوەڵناوەکان لە چوار چێوەی وشەیەکی لێکدراو، یان گرێیەکی ناویدا دەتوانن ئەرکی ناوبینن لە ڕستەدا.

بەکورتی:-

هاوەڵناوی چۆنیەتی (سادە ، داڕێژراو ، لێکدراو) دەتوانن ببن بە دیارخەری ناوێك و لەچەند شێوەیەکی جیاوازدا دەردەکەوێت:

١- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە[١]، ناوێکی تاکی نەناسراو، یان ناوێکی گشتی بێت، هاوەڵناوێکی بەدوادا هاتبێت، ئەوا دیارخراو پێش هاوەڵناوی دیارخەر دەکەوێت و (ی) ئامرازی خستنە سەر دەکەوێتە نێوانیانەوە.

٢- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە تاك یان کۆی ناسراو بێت، دیارخراو پێش دیارخەر دەکەوێت و هەردووکیان دەخرێنە شێوەی ناوێکی لێکدراوەوە، ئینجا نیشانەی ناسراوی کۆ دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، لێرەدا پێویستە

---

[١] دەشێت دیارخراو جێناوی کەسی سەربەخۆ بێت.

ئاگاداری ناوە دیارخراوەکە بین بە تایبەتی ئەگەر بە پیتی (بزوێن) دوایی هاتبێت، چونکە پێویستی بە چەند دەستوورێکی تایبەتی هەیە بۆ لێکدانی ناوەکەو هاوەڵناوەکە.

٣- ئەگەر هاوەڵناوە دیارخەرەکان لە جۆری ئەوە هاوەڵناوانە بن، کە دەکەونە پێش ناوە دیارخراوەکەوە، وەکو هاوەڵناوی (ژمارە ــ نیشانە ــ نادیار ــ پرس ــ هاوەڵناوی پلەی باڵا) ئەوا پێویستیان بە (ی) ئامرازی خستنە سەر نییە، بێجگە لە هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی کە پێویستی بەم (ی) یە هەیە، خۆ ئەگەر دوای ناوەکە بکەون وەك هاوەڵناوی (ڕێکخستن، پرس، نادیار، هاوەڵناوی پلەی بەراورد) ئەوا پێویستیان بە (ی) ئامرازی خستنە سەر دەبێت.

ڕاهێنان (١)

هاوەڵنـاوی (خـۆش ، هەڵکـەنراو ، خەباتکـەر) لـە سـێ ڕسـتـەدا بەکاربهێنـە بـە مەرجێك، یەکەمیان ببێتە دیارخەری ناوێکی تاکی نەناسراو، دووەمیان دیارخـەری ناوێکی تاکی ناسراو بێت، سێیەمیان دیارخەری ناوێکی کۆی ناسراوبێت.

ڕاهێنان (٢)

١- ئایا دەشێت چەند هاوەڵناوێکی یەك لە دوای یـەك بـبن بـە دیارخـەری ناوێـك؟ چۆن؟ وەڵامەکەت بە نموونەوە بسەلمێنە.

٢- ئەو هاوەڵناوانە کامانەن کە دەبن بە دیارخەری ناوو پێویستییان بـە ئـامرازی خستنە سەری (ی) نییە، وەڵامەکەت بەنموونەوە بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

دیارخەرەکانی ئەم ڕستانە خوارەوە. دەربهێنە و جۆرەکەشی دەست نیشان بکە.

١- بەکام قوتابیدا نامەکەت بۆ ناردم؟

٢- زۆر کورد بەناهەق شەهیدکران.

٣- ئێوەی زیرەك هەمیشە سەرکەوتوون.

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (پێشمەرگە بوێرەکە خەڵاتکرا).

١- لـەنێوان وشـەکانی (پێشـمەرگە) و(بوێرەکـە) چ ئامرازێـك بەکارنـەهاتووە؟ بۆچی؟

٢- نـاوێکی تـر بهێنـەوە بەهـەمان بزوێنـی (ە) کۆتـایی هاتبێـت بـەڵام ئامرازەکـە بەکارهاتبێت، هۆیەکەشی بنووسە.

٣- وشەی(بوێر) چی یە؟ چۆن دروست کراوە.

٤- ناوی(پێشمەرگە) ناوێکی تاکی ناسراوە، کـوا نیشـانەی ناسـراویەکەی؟ بۆچـی کەوتۆتە ئەوێ؟

سێیەم- ئەرکی جێناوی کەسی سەربەخۆ لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو

١- خەڵاتەکەی من بەنرخە. (من ـ تۆ ـ ئەو[1]
ئێمە ـ ئێوە ـ ئەوان)

٢- خانووەکەی خۆتم پێبفرۆشە. (خۆم ـ خۆت ـ خۆی
خۆمان ـ خۆتان ـ خۆیان)

٣- چیرۆکی کێ خوێنرایەوە؟ (کێ ـ چی .....)

٤- دیسکەکەم بۆ کۆمپیوتەرەکەی هین بوو. (هین ـ فلان ـ کابرا
فیسار ـ کەس..)

٥- تاقیکردنەوەکەم لە تاقیگەی ئەمانەدا ئەنجام دا. (ئەوە ـ ئەوانە
ئەمە ـ ئەمانە).

٦- ئەوانە دەفتەرەکانی ئێمەنە.

٧- گەنجانی شارەکەی من بەئاوات دەگەن.

هەروەکو دەزانین جێناوەکان دەکرێن بە دوو بەشەوە:

١- جێناوی سەربەخۆ (جودا).

٢- جێناوی کەسی لکاو.

ئەو جێناوە سەربەخۆیانەی کە دەبن بە دیارخەری ناو بریتین لە:

١- جێناوی کەسی سەربەخۆ[2].

٢- جێناوی خۆیی.

٣- جێناوی پرس.

---

(١) کۆمەڵە جێناوی من، تە، وی، وێ بەکاردێت وەکو
وەلاتێ مە خۆشە.

(٢) جێناوی هەیی نابێت بە دیارخەری ناو.

٤- جێناوی نادیار.
٥- جێناوی نیشانە.

ئەگەر جێناوە سەربەخۆکان ببن بە دیار خەری ناوێك ئەوا ناوی دیارخراو هەمیشە پێشدەکەوێت، هەر لەبەر ئەمە پێویستە (ی) ئامرازی خستنەسەر بخرێتە نێوانیانەوە، دەتوانین ناوە دیارخراوەکەش بەپێی شوێن و مەبەست بەمەرجێك لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت لە شێوەی تاك و كۆ و ناسراو یان نەناسراویدا بەکاربهێنن وەکو لە ڕستەکانی بەشی سەرەوەدا ئاشکرا کراون.

لەو ڕستانەدا هەریەکە لە جێناوی (من — خۆت — كێ — هێن — ئەمانە — ئێمە — ئێوە) لە شوێنی خۆیدا دیارخەری ناوەکەی پێش خۆیەتی (دیارخراو و دیارخەر) لە چوارچێوەی گرێیەکی ناویدا، ئەرکی تایبەتی هەیە.

لە ڕستەی یەکەمدا (خەڵاتەکەی من) نیهادە، لە دووەمدا (خانووی خۆت) بەرکارە، لە سێیەمیاندا (چیرۆکی كێ) جێگری بکەرە، لە چوارەمیاندا (کۆمپیوتەرەکەی هێن) تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواوە، لە پێنجەمیاندا (تاقیگەکەی ئەمانە) تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواوە، لە شەشەمیاندا (دەفتەرەکانی ئێمە) تەواوکەری کاری ناتەواوە، لە حەوتەمیاندا (گەنجانی شارەکەی من) بکەرە.

بە کورتی:-

ئەگەر جێناوی سەربەخۆ[1] ببێتە دیارخەری ناوێك ئەوا هەمیشە:

١- ناوە دیارخراوەکە پێش جێناوی سەربەخۆی دیارخەر دەکەوێت.

٢- (ی) ئامرازی خستنەسەر دەکەوێتە نێوانیانەوە.

---

[1] جگە لە جێناوی سەربەخۆ، کۆمەڵەی جێناوە کەسییە لکاوەکانیش دەبنە دیارخەری ناو، ئەم جۆرەیان لە باسی ئەرکی جێناوی کەسیی لکاوە لە دەوری دیارخەری ناودا نیشان دراوە.

ڕاهێنان (١)

ئەو جێناوە سەربەخۆیانە کامانەن کە دەبن بە دیارخەری ناو؟ بیانژمێرەو نموونە بۆ هەریەکەیان بهێنەرەوە لە ڕستەدا.

ڕاهێنان (٢)

ئەرکی ئەم گرێیانەی خوارەوە کە هێڵیان بەژێردا هاتووە دەستنیشان بکە.

١- گیانی من بۆ تەڵێ وەنەوشە پەرۆشە
کە لە ژێر سێبەری تووتڕکا خامۆشە

٢- دەستم لە گەردنی خۆت هەڵمەگرە ئەی حەبیبە
وابزانە خوێنی خۆمە یا مننەتی ڕەقیبە.

٣- جوان هۆنراوەکانی ئەمانەی کۆکردەوە.

٤- کچە زیرەکەکە خەڵاتکراوە.

ڕاهێنان (٣)

لە ڕستەی (شاخەکانی کوردستان سەرکەشن)

١- (ی) دوای (شاخەکان) چییە؟ بۆ خراوەتە ئەوێ؟

٢- لەجیاتی وشەی (کوردستان) جێناوێك بەکاربهێنە و سەرلەنوێ ڕستەکەش بنووسەوە.

٣- کاری ڕستەکە دەستنیشان بکە.

٤- تەواوکەری کارەکە شیبکەوە.

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (مۆبایل پەیوەندییەکانی ئێمەی ئاسانتر کردووەتەوە.)

١- وشەی (پەیوەندییەکان) چ جۆرە جێناوێك دیارخەریەتی؟ چەند جۆرە جێناوی سەربەخۆی تریش دەبنە دیارخەری؟

٢- (ئێمە) بگۆڕە بۆ جێناوی لکاو، چ گۆڕانێك ڕوودەدات بینوسەوە.

٣- گرێ ی (پەیوەندیەکانی ئێمە) ئەرکی چییە لە ڕستەکەدا؟

٤- ئەرکی جێناوی کەسی لکاو لەرستەدا وەکو دیارخەری ناو

ئـ-

١- هاورێکەم چوو بۆ سەیرانگای دووکان. (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان).

٢- مامۆستاکەمان دێت بۆ سەیرکردنی پێشانگەکە.

٣- کتێبخانەی شارەکەمان نۆژەن دەکەنەوە.

٤- بەیانی گۆرانییە نوێیەکەم تۆماردەکەم.

٥- زیندانییەکانمان ئازاد کران.

٦- پەیامەکەمان بگەیەنن بە هاوولاتییان.

ب-

١- نامەکەتم گەیاند.

٢- نامەکەم گەیاندیت.

٣- پێنووسە سەوزەکەتم برد.

٤- پێنووسە سەوزەکەم بردیت.

جێناوی کەسیی لکاو دەتوانێت ببێت بەدیارخەری ناو، بەڵام پێویستە لە پێش هەموو شتێکدا ئەوە بهێنینەوە یادمان، کە ئەم بەدیارخستنە پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنە سەر نابێت، وەك لەم شێوانەی خوارەوە بەدی دەکرێت:

ئـ- ئەگەر کاری رستەکە رانەبردووی (تێپەر یان تێنەپەر)، رابردووی تێنەپەر، یان بکەر نادیار یان داخوازی بێت، ئەوا هەمیشە جێناوی لکاوی دیارخەری ناو یەکسەر دوای ناوە دیارخراوەکە دەکەوێت، خۆ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە بەناوێك یان چەند ناوێك یان بە هاوەڵناوێك بەدیارخرا، ئینجا بە

جێناوی لکاو بەدیاربخرێت، ئەوا جێناوە لکاوە دیارخەرەکە لە دوای هەموو دیارخراوەکان دێت، وەك لە ڕستەکانی بەشی وە (ئـ) نیشاندراوە.

لەڕستەی یەکەمدا، کاری ڕستەکە تێنەپەڕەو لەدەمی ڕابردوودایەو جێناوی کەسیی لکاوی (م) بووە بەدیارخەری وشەی (هاوڕێ).

لەڕستەی دووەمدا، جێناوی کەسیی لکاوی (مان) بووە بەدیارخەری ناوی (مامۆستاکە) و کاری ڕستەکە ڕانەبردووی تێنەپەڕە.

لەڕستەی سێیەمدا، ناوی (کتێبخانە) بەناوی(شارەکە) دیارخراوە، ئینجا جێناوی کەسی لکاوی (مان) بووە بەدیارخەری و کاری ڕستەکە ڕانەبردووی تێپەڕە، گرێی (کتێبخانەی شارەکە) بەرکارە.

لەڕستەی چوارەمدا، هاوەڵناوی (نوێ) دیارخەری ناوی (گۆرانییە)، ئینجا جێناوی لکاوی (م) بووە بەدیارخەری، کارەکەش ڕانەبردووی تێپەڕە.

کەوابوو، ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕانەبردووی تێپەڕیان تێنەپەڕبێت)، (ڕابردووی تێنەپەڕ)، بکەر (نادیار) یان (داخوازی) بێت ئەوا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) بەپێی مەبەست بۆ کەسی یەکەم و دووەم و سێیەمی تاك و کۆ بەپێی مەبەست لە دەوری دیارخەری ناودا بەکاردەهێنین، بەڵام ئەگەر ناوەکە بە ناوێك یان چەند ناوێك دیارخرا، ئەوا جێناوی لکاوی دیارخەر لە دوای هەموو دیارخراوەکانەوە دێت،

خۆ ئەگەر هاوەڵناوێك بوو بەدیارخەری ناوەکەو پاشان جێناوی کەسیی لکاو بوو بە دیارخەری، ئەوا ناوەکەو هاوەڵناوەکە دەخرێتە شێوەی ناوێکی لێکدراوە و پاشان جێناوە کەسییە لکاوەکە دەبێت بە دیارخەری.

ب- ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی ڕابردووی تێپەڕبێت و بمانەوێت ئەو ناوەی کە ئەرکی بەرکار دەبینێت، جێناوێکی کەسیی لکاو ببێت بەدیارخەری ئەوا دەشێت بە دوو شێوە بێت:

ئـ- جێناوە لکاوە دیارخەرەکە یەکسەر لە دوای ناوە دیارخراوەکەوە بێت، وەکو (نامەکەتم گەیاند)، لێرەدا جێناوی کەسیی لکاوی (ت) دیارخەری ناوی (نامەکە)یەو، جێناوی کەسیی لکاوی (م) بکەری ڕستەکەیە، جا بە پێی مەبەست دەتوانین لە شوێنی جێناوی (ت) جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م ــ مان ، ت ــ تان ، ی ــ یان) بەکاربهێنین، خۆ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە هاوەڵناوێك بووبێت بەدیارخەری پاشان بە جێناوێکی کەسیی لکاو دیارخرا، ئەوا جێناوە کەسییەکە دەچێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، وەك لە ڕستەکانی بەشی (ب) نیشاندراوە.

ب- یان جێناوە کەسییە لکاوە دیارخەرەکە دەچێتە دوای کارەکەوە، وەکو لە ڕستەی (نامەکەم گەیاندیت) نیشاندراوە، لێرەدا دیسان (م) بکەری ڕستەکەیەو جێناوی لکاوی (یت) دیارخەری (نامەکە)یە و لە دوای کاری ڕستەکەوە هاتووە، دەتوانین لە شوێنی ئەم جێناوە کۆمەڵەی

(م ، ین ، یت ، ن ، (Ø) ،ن) بەڕیز بۆ کەسی یەکەم و دووەم و سێیەمی تاك و کۆ بەکارهێنین.

سەرنج:

١- ئەگەر جێناوێکی لکاو بوو بە دیارخەری ناوێك، ئەوا هیچ وشەیەکی تر نابێت بەدیارخەری ناوەکە، چونکە دەبێتە هۆی تێکچوونی دارشتنی ڕستەکەو شێواندنی واتاکەی بۆ نموونە ناتوانین بڵێین:

پەنجەرەکەمان خانووەکە گەورەیە.

٢- ناوە دیارخراوەکە و جێناوە کەسییە دیارخەرەکە وەکو گرێیەکی ناوی دەتوانن ئەرکەکانی ناو ببینین لە ڕستەدا.

بەکورتی:

١- کۆمەڵە جێناوە لکاوەکانی (م ــ مان ، ت ــ تان ، ی ــ یان) دەبنە دیارخەری ناوو دەچنە دوای ناوە دیارخراوەکە، جا ئەگەر ناوە دیارخراوەکە بەناوێك یان بە هاوەڵناوێك دیار خرابێت ئەوا جێناوە لکاوە دیارخەرەکە دەکەوێتە دوای دیارخەرەکانی ناوەکەوە.

٢- ئەو جێناوە لکاوانەی، کە دەبن بە دیارخەری ناوو لە دوای کاری ڕستەکەوە دێن بریتین لە (م ــ ین ، یت ــ ن ، (Ø) - ن) لێرەدا، بۆ کەسی سێیەمی تاك، جێناوی لکاو لە دەوری دیارخەری ناودا دەرناکەوێت، ئەگەر کاری ڕستەکە لە دەمی ڕابردووی تێپەڕدا بێت.

ڕاهێنان(١)

جێناوە لکاوەکانی (ی ـ تـان) لـەناو ڕسـتـەدا بەکاربهێنـە بەمـەرجێك جارێـك ببنە بکەر و جارێکی تریش ببنە دیارخەری ناو.

ڕاهێنان (٢)

١- کەی دەبێت ئەم جێناوە لکاوانە وەکو دیارخەری ناو بەکارهێنین؟

(ین -ت- ن - ی)

٢- کـەی جێنـاوی لکـاو وەکـو دیارخـەری نـاو لـە ڕسـتـەدا دەرناکـەوێت؟ وەڵامەکەت بە نموونەوە بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

ئایا دەتوانین ببێژین؟

١- (مامۆستاکەت کیمیا زیرەکە)، یان نا؟ بۆچی؟

٢- گرێی (دەمەکانی منداڵەکە) دروستە یان دروست نییە؟ بۆچی؟

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (دەبوو ڕۆمانە تازەکەتیان چاپکردبا).

١- بکەری ڕستەکە دەربهێنە.

٢- (ت) چـییە؟ ئـەرکی چـییە؟ بـۆ کەوتووەتـە ئـەوێ؟ لـەبری ئـەو (یـت) بەکاربهێنە ئنجا بزانە دەچێتە کوێ؟ بۆچی؟.

٣- (ە)ی دوای ووشەی (ڕۆمان) چییە؟

٤- ڕستەکە بگۆڕە بۆ شێوازی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن.

سەرچاوەکان:

١– زمان و ئەدەبی کوردی ـ بۆ پۆلی شەشەمی ئامادەیی چاپی هەولێر ــ ٢٠٠٢ز ـ ٢٧٠٢ کوردی؟

٢– د. ئاو رەحمانی حاجی مارف، رێزمانی کوردی بەشی (١ – ٥) کۆکردنەوەو لە چاپدانەوەیان لە یەك کتێبدا سلێمانی ـ ,٢٠٠١

٣– نوری علی امین، قەواعدی زمانی کوردی لە (صرف نحو)دا، بەغداد، ,١٩٥٦

٤– د. کوردستان موکریانی، سینتاکسی ڕستەی سادە لە زمانی کوردیدا، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی زنجیرە ژمارە ,١٣٣

٥– نوری علی امین، ئەرك و شوێنی ڕاناوە کەسییەکان لە ئاخاوتنی کوردیدا. ١٩٨٦.

بەشی ئەدەب

لیژنەی دانان

د. دلشاد علی محمد

انور علی قادر — محسن أحمد کریم

حمە یوسف عثمان — هۆشیار نامق دەروێش

احمد محمد رشید — سەگڤان جمیل محمد

هێرۆ عبد اللطیف یونس

ژمارەی لاپەڕە	ناوەرۆكی بابەتەكانی بەشی ئەدەب	ژ
١٠٩	ڕێرەوی شیعری كوردی لە ساڵی (١٩٣٩-١٩٩١)ز	١
١٠٩	قۆناغی یەكەم ساڵی (١٩٣٩-١٩٥٨)ز	٢
١٢٠	قۆناغی دووەم ساڵی (١٩٥٨-١٩٧٠)ز	٣
١٢٥	قۆناغی سێیەم ساڵی (١٩٧٠-١٩٩١)ز	٤
١٢٦	تایبەتمەندی شیعری كوردی لەم قۆناغەدا	٥
١٢٩	روخسارو تەكنیكی شیعری كوردی لەنێوان ساڵانی(١٩٧٠- ١٩٧٥)ز	٦
١٣٢	شیعری كوردی لەنێوان ساڵانی (١٩٧٥-١٩٩١) ز	٧
١٤١	رەخنەی ئەدەبی	٨
١٤٢	مێژووی رەخنەی جیهانی	٩
١٤٢	رەخنەی رۆژئاوایی	١٠
١٤٥	رەخنەی رۆژهەڵاتی (عەرەبی ئیسلامی)	١١
١٤٧	رەخنەی ئەدەبی كوردی	١٢
١٥٢	رەخنەی ئەدەبی كوردی لەدوای جەنگی یەكەمی جیهان	١٣
١٥٩	پەخشان	١٤
١٥٩	وتار	١٥
١٦٠	قۆناغی یەكەم ساڵانی (١٩٣٩-١٩٥٨)ز	١٦
١٦٢	قۆناغی دووەم ساڵانی (١٩٥٨-١٩٧٠)ز	١٧
١٦٤	قۆناغی سێیەم ساڵانی (١٩٧٠-١٩٩١)ز	١٨
١٦٨	چیرۆكی كوردی لە جەنگی دووەمی جیهانیەوە	١٩
١٦٩	چیرۆكی هونەری كوردی لە ساڵی (١٩٣٩-١٩٥٨)ز	٢٠
١٧٤	چیرۆكی هونەری كوردی لە ساڵی (١٩٥٨-١٩٧٠)ز	٢١
١٧٦	چیرۆكی هونەری كوردی لە ساڵی (١٩٧٠-١٩٩١)ز	٢٢
١٨١	رۆمان لە ئەدەبی كوردیدا	٢٣
١٨٨	بابا تاهیری هەمەدان(٩٣٧-١٠١٠)ز	٢٤
١٩٠	مەولەوی (١٨٠٦-١٨٨٢)ز	٢٥
١٩٣	پرتەوی هەكاری (١٧٥٦-١٨٥٢)ز	٢٦
١٩٥	حەمدی (١٨٧٨-١٩٣٦)ز	٢٧

ڕێڕەوی شیعری کوردی لەساڵی (١٩٣٩ – ١٩٩١)ز

ڕێــڕەوی شــیعری کــوردی لــەم ماوەیــەدا بــەپێی ڕووداوە ڕامیــاریو ڕوناکبیرییەکانی نـاو کۆمـەڵگای کـوردی، دابـەش دەکرێـت بـۆ سـێ قۆنـاغی شیعری جیاواز هەوڵدەدەین لێرەدا بە شێوەیەکی کورت و چڕو واتـادار بـاس لەو قۆناغانە بکەین.

قۆناغی یەکەم
ساڵی (١٩٣٩ - ١٩٥٨)ز

شیعری کوردی لە قۆناغی پێشوودا هەنگاوی گەورەو کاریگەری نابوو، بـۆ هێنانەدی گۆڕانی گرنگو نوێ لە ڕوخسـارو نـاوەرۆکی دەقـی شـیعریدا. ئـەم هەنگاوە پڕ گۆڕانکارییە، کاردانەوەی هەبووە بەسەر ڕێڕەوی شیعری کوردی لەم قۆناغەدا. بەجۆرێك دەکرێت ئـەو ڕاسـتییە بخەینـە پـێش چـاو کەبەشـی زۆری ئەو ڕەوتە نوێیـە لـە شـیعری ئـەم قۆناغـەدا دەبیـنین درێـژە پێـدەری هەمان ڕەوتی گۆڕانکاری شیعری کوردی قۆناغەکانی نوێکردنەوەی پێشـترە. چونکە لەم قۆناغـەدا ئـەوەی ئاشـکرابێت، ناکرێـت بـە شـێوەیەکی بنـەڕەتی هێڵی ئاشکراو دیاری جیاکەرەوە لە نێوان ئەم قۆناغەو قۆنـاغی پێشـوودا لـە بواری شیعردا دیاری بکەین.

وەك ئاشکرایە تایبەتمەندێتی شیعری زینـدوو ئەوەیـە کـە گوزارشـت لـە کاتی لە دایکبوونی و هەڵگری سـیماو تایبـەتێتی قۆنـاغی نووسـینی دەقەکـە بکات، بۆیە سـاتەوەختی پـەژارەو ژەنگـی سیاسـیی کـاتی جـەنگی دووەمـی جیهانیو خەباتی سیاسیو خۆپیشاندانەکانی کۆمـەڵانی خـەڵك لـە عـیراق بـە

گشتیو لە کوردستاندا بەتایبەتی بە ڕادەیەکی زۆر جێگەو شوێنەواریان بەسەر گۆڕانکارییەکانی شیعری کوردی لە قۆناغەکەدا بە جێهێشت.

لەم قۆناغەدا لەپاڵ پەیدابوونی هەندێك دەنگی تازە هەمان ئەو شاعیرانە دەبیسین کەلە قۆناغەکانی پێشوودا دەنگی ڕەسەنی شیعری کوردی بوون، بەلاّم هەندێك گۆڕانکارییان بەسەر دەقە شیعرییەکانیاندا هێناوە.

سەرەڕای ئەو سەرنجو تێبینیانەی کە پێشتر ئاماژەمان بۆکرد لێرەدا گرنگترینی ئەو خالاّنە دەخەینە ڕوو کە لە ڕوخسارو ناوەرۆکی شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاو دەکەون:

یەکەم: لە ڕووی ناوەڕۆکەوە:

ڕەنگـە گـۆڕانی گـرنگ لـە بـواری شـیعری کـوردی لـەم قۆناغـەدا لـە ڕووی ناوەڕۆکەوە بوو بێت، چـونکە سـەرەڕای ئـەو خاڵـە هاوبەشـانەی کـە لەگـەڵ ناوەڕۆکی شیعری کوردی قۆناغی پێشوودا دەبینین، گەلێك لایەنی جیاوازیش بەرچـاو دەکـەون کـە خاسـیەتی نـاوەڕۆکی شـیعر لـە قۆناغەکـەدا دەخەنـە بەرچاو......................

لـە ڕووی نەتەوایـەتیو نیشـتیمان پەروەرییـەوە، بـەهۆی سـەرهەڵدانی ئـەو ڕووداوە ڕامیارییە گرنگانەی بەسـەر کوردسـتانو ناوچـەکەدا هـاتن، هەسـتی کوردایەتی لەلای گەلی کورد ئاراستەیەکی تری وەرگرت لـە شـیعری کوردیـدا، چونکە خەباتە ڕامیارییەکـەی ئـەو سـەردەمە چـووە ناودەقـە شـیعرییەکان، بەمـەش نـاوەڕۆکی شـیعری کـوردی زیـاتر ڕووی لـە شـیعری نەتەوایـەتیو نیشتمانیو ڕامیاری کرد، شیعر بووە هۆکارێك بۆ هوشیار کردنەوەی میللـەت لە پێناوی بەدەست هێنانی مافەکانیدا، شیعری کوردی قۆناغەکە بـە تـەواوی گوزارشتی لە خواستو هیوای میللەتی کورد کردووە دیارترین ئەو شاعیرانەی لەم بوارەدا بالادەست بوون.

((زێوەر، پیرەمێرد، بێکەس، شێخ نوری شێخ سالح، دلدار، هـەژار، هـێمن، قانیع، گۆران، هەردی، جگەرخوێن، کامەران موکری، دیلان، ع. ح. ب))

هەندێك لەو شاعیرانەی کە ناومان هێنان وەك:

((هەردی، کامەران موکری، دیـلان،ع.ح.ب، جگـەر خـوێن، هـێمن، هـەژار)) لـەناو کـۆڕی خـەباتی ڕامیـاری ئـەو سـالانە هاتنـە نـاو جیهـانی شـیعری کوردییـەوە. لێـرەدا نموونەیـەك لـە شـیعری (هـێمن) دەهێنینـەوە، کـە بـە

شـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ دەرخـەری ئـەو ڕاسـتییەیە کـە هەسـتو نەسـتی کوردایەتی بە تەواوەتی شیعری کوردی قۆناغەکەی داگیرکردووە کە دەڵێت:

گەرچی تووشی ڕەنجەڕۆیی و حەسرەتو دەردم ئەمـــن
قەت لەدەست ئەم چەرخە سپڵە نابەزم، مەردم ئــەمن
ئاشقی چـاوی کـــەژاڵ و گـەردنــی پـڕخـاڵ نیـــــم
ئاشـقـی کیــو و تــەلان و بـەنـدەن و بـەردم ئـەمـــن
گـــەر لە برسـان و لەبەر بێ بەرگی ئیمڕۆ ڕەق هەڵیم
نـۆکـەری بیگـانـــە نـاکـەم تـا لەسـەر عـەردم ئەمن
من لـە زنـجیــر و تــەنـاف و دارو بەنـد باکم نـیـیــە
لـەت لەتـم کەن، بمکوژن، هێشـتا دەڵێم کوردم ئەمن

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

هەروەها هەر لە چوارچێوەی بابەتی نیشتمان پەروەریدا (جگەر خوێن) دێتـە گۆڕەپانەکەوە هەستی کوردانـەی خۆی بـۆ سـەربەخۆیی و هـەڵکردنی ئـاڵای کوردستان دەردەبڕێت و دەڵێت:

ئــالامــن

ئــالامن رەنگین پیروزی خـوەش
تـە هـەڵـدگـرم دچـم بمەش
تو لسەر ملێن خورتـێن جـــان
د ناڤ تەدە یەك رۆژەك گــەش

ئــالا ســــێ رەنـگـی تـــو
بـــنـــاڤ و دەنـــــگی تـو
نــیـشــانـا جـەنـــگی تـو
ئەی خورتێن کوردان سلاڤێ لێ بکەن

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

هەروەك چۆن خەباتی گەلی کورد لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستانو کێشە ڕەواکەیدا لە شیعری کوردیدا شوێنی دیاریان هەبووە، بەهەمان شێوە شاعیرانی کورد شیعریان بۆ خەباتو تێکۆشانی گەلانی تر لە پێناو سەربەخۆییدا نووسیوە، هەوڵیان داوە لە ڕێی ئەو شیعرانەوە پەیامی خەباتی هاوبەشی گەلانی چەوساوەو ژێر دەستە لە پێناو سەربەرزیو ڕزگاربوون لە کۆتی ژێر دەستەیی پیشان بدەن، واتا شیعری کوردی پەیامێکی مرۆڤایەتی هەڵگرتبوو، هەرگیز بە تەنها لە بیری نەتەوەکەی خۆیدا نەبووە تا بە ئاراستەیەکی ڕەگەز پەرستانەیدا بەرێت، بەڵکو شیعری کوردی کانیاوی بیری ئازادیخوازی گەلانی تری جیهانیش بووە.

لایەنێکی تری گرنگ لە ناوەڕۆکی شیعری کوردی قۆناغەکە بریتییە لە باسکردنی سروشت. سروشت لە شیعری ئەم قۆناغەدا لەو وەسفە ڕووتەی کە لە شیعری کلاسیکدا بوونی هەبووە دەرباز بووە، بۆ ئەوە بووە کە هەستی ڕۆڵەکانی کورد بجوڵێنن لە پێناو دروستکردنی هەستی خۆشەویستی کوردستان لە ناخیاندا تا وڵاتەکەیان زیاتر خۆش بوێت. (دیلان)کە دیمەنی سروشتی کوردستان کاری تێدەکات و دەڵێت:

بــەهـــار

وابــەهـار دیـــسان تـــارای ئـە پۆشێ
گـولاڵـە پـیاڵـەی خـوێنـــین ئەنـۆشێ
نێرگس ئەندام شـۆڕ ڕەنــگی زێـڕینـی
وەنەوشەو کوڕنـــووش پەڕەی چـین چینی
هـاژە هـــاژەی ئـاو، هـــاڕەی شـەتـاوان
بــریـــسك و هـــــۆڕی نـــــزارو کـــاوان
تریـق و هـــۆڕی خـونـچـــەی داری بـاخ
خـوێـندنی مەلی قـەڵبـــەز و سەر شـاخ
دەنـــگی شمشاڵ و بەستەی دڵــــفرێـــن
تــەنـگ و چـەڵـەمەی زستان ڕاو ئـەنێـن

(دوو دێڕ بۆ لەبەرکردنە)

هەر لـەم قۆناغـەدا بابـەتێکی تـر لـە شـیعردا خراوەتـە ڕوو، ئـەویش بابـەتی جـوانی ئـافرەت و کێشـەکانی بـووە. شـتێکی ڕوون و بەرچـاو کەلەشـیعری کوردیدا(ژن) بەش و جێگەی گەورەی هەبووە بەڵام (ژن) لـە شـیعری کـوردی ئـەم قۆناغـەدا جیـاوازتر باسـی لێکـراوە. چـونکە باسـکردنی (ژن) تـەنها لـە چوارچێوەی جوانی ڕوخساریدا نەماوەتەوە بەڵکو لا لەکێشەکانی کراوەتەوە. شاعیران وا باسی (ژن) یان کردووە کە (ژن) وەکو پیاو مرۆڤە، وەکو پیاویش ئەرك و مـافی هەیـەو دەبێـت بەشـدار بێـت لـە کـۆڕی سیاسـیو تێکۆشـاندا، دەبێت ژنی کورد لە کۆتی دیلیو دواکـەوتوویی و هـەموو ئـەو داب و نەریتانـە ڕزگاری بێت کە دەرفەتی بەشداری بوون لە بوارەکانی ژیانـدا بـۆ ژنـان لاواز دەکەن و ڕۆڵیان ناهێڵن.

(بێکـەس) بـاش ئـەم دیمەنـە دوا کەوتووییـە لـەناو کۆمـەڵگادا بەرجەسـتە دەکاتو دەڵێت:

مەڵێ من کچـم. تــۆش وەکو منی
موحـتاجی عیلمو فـەنو خوێندنی
مەجبـوری ئیـشو خـزمەتـکردنی
هەستە تێکۆشە تا خوێنت گەرمە
سەرپۆش فڕێ دە چ وادەی شـەرمە

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

ئەم چەشنە ئاوێتە کردنەی ژن لەگەڵ کێشە ڕامیارییەکاندا بووە هۆی ئەوەی کـە ڕەنگدانـەوەی ژن لـە شـیعری کـوردی قۆناغەکـەدا وەکـو خۆشەویسـت بەرتەسك ببێتەوە، هەر بۆیەش دەتـوانین بڵـێین کـە دیـارترین شـاعیری ئـەم قۆناغە لـە بـواری شـیعری خۆشەویسـتی بـۆ (ژن) (ئەحمـەد هـەردی)یـە کـە دەڵێت:

گـەرچی دڵــداری لـە خـاکی ئێمەدا ئەفسانەیـە
هـەر بە تـەنیا بـۆ کـوڕی خاوەن تەلار و عانـەیە
گـیانەکەم! ئەمـما دڵـی من لـەو دڵە شێتانەیــە
بێ ئەوەی هیچ شك بەرێ، کوژراوی ئەو چاوانەیــە
هەر بەتەنیا خۆشەویستی شك ئەبەم، ست فا تمــە
سەروەتم نـاوێ، بــزەی تۆ ئــەو پـەڕی ئـاوا تمە

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

دیارە کێشەی سەرەکی لە کۆمەڵگای کوردیدا لـەم ماوەیـەدا لـە پـاڵ کێشـە ڕامیارییەکاندا، بریتی بـوو لـە کێشـە کۆمەڵایەتییـەکان و، دیـارترین کێشـەی کۆمەڵایەتی لەم قۆناغەدا بریتی بووە لە کێشەی چینایەتی، شـاعیرانی کـورد

لەم قۆناغەدا زیرەکانە و وشیارانە ئاوێتەیان کردووە بە کێشەی رامیاری میللەتەکەیانەوە، دیاریشە کە سەرجەم دەقە شیعرییەکانی ئەم قۆناغە پاڵ پشتی چینی چەوساوە بوونو دژی زۆرداران وەستاونەتەوەو بەردەوام هاوڕێی جوتیار و کرێکاری زەحمەتکێش بوون. لەم بارەیەوە (قانیع) لە شیعری (قەلاچۆی دوژمن) دا دەڵێت:

با هەموو جوتیار و پاڵەو ڕەنجبەران
یەکگرن تا دەبنە هێزو پشتیوان
هەڵگرن یەکسەر دروشمی هاوبەشی
بێ جیاوازی لەسەر ڕەمز و نیشان
هەڵگرن پاج و چەك و بێڵ و قەڵەم
هەر لە رۆشەنبیر هەتا شوان و سەپان
هەڵتەکێنن ئەم نیزامە بۆگەنە
دابڕێژن کۆشکی یەکسانی ژیان

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە شاعیرانی کورد لەم قۆناغەدا ڕاستەوخۆ ڕوویان لە کێشەی ڕامیاری و نەتەوایەتی و چینایەتی کردووە. لەهەمان کاتیشدا بایەخیان بە ئاشتیو هاوخەباتی و مرۆڤدۆستی داوە.

دووەم: روخسارو تەکنیکی شیعری ئەم قۆناغە

ئەگەر چی لەم قۆناغەدا بایەخدانی شاعیران لە ناوەڕۆك زیاتر دەبینرێ بەلام لە ئاستی تاکە کەسیی شاعیران خۆیاندا چەند هەوڵێك دەبینرێ، کە بۆ گۆڕینو نوێکردنەوەی ڕوخسارو تەکنیکی شیعر دراون، وەك لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانی (قەدری جان، گۆران، دیلان، کامەران)دا بەر چاودەکەون:ساڵی (١٩٥٤)دیلان لە پارچە شیعری (ڕێگای خەبات)ە کەیدا کە ناوی ناوە

پارچـەیەکی (مەنسـور) بنیـاتی دەقـی شـیعری کـوردی دەگۆڕێـتو بـەرەو قاڵبێکی ئازادی دەباتو هەر لەم بوارەدا لە ساڵی (١٩٥٧)دا کامەران مـوکری بـە پارچـە شـیعری (کچـە شـوان) ڕوو لـە شـیعری سەربەسـت دەکـات، بـە شێوازێکی نوێ مامەڵە لەگەڵ کێشو سەروادا دەکات.

ئەی کچە شوان

ئـەی کـچە شــوان
هـەلاڵـەیـــی
ئـەی کـەنیزەی کەژی کوێستان
بە شــێنـەیــی
نـەرمو نیـــان
بـە ئـاوازی شــمشاڵەکەت
بـە لەرەی لێـوە ئاڵەکــەت
هەستی خۆشیـم بێنە فڕیـن
بۆ نـاو گــوڵــزار
چــــەمو نــــزار

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

بەڵام دیارە ئەو هەوڵە تاکە کەسییانە نـە لای ئـەو شـاعیرانە خۆیـان نـە لای شاعیرانی تری ئەم قۆناغـە بـەردەوام نـەبوو تـا بتـوانن بـە تـەواوی ڕێچـکەی شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا بکەنەوە.

لایەنێکی تری ڕوخساری شیعر کەلەم قۆناغەدا گرنگی پێدراوە زمانی شـیعرە کەبەرەو کوردی پەتی هەنگاوی بەرەو پێشـتری نـابوو، هـەروەها فەرهـەنگی شیعری ئەم قۆناغـە زیـاتر دەوڵەمەنـد کـراوە، بـوارە جیاجیـا کـانی خـەباتی

رامیاریو شیعری جوانی سروشتو کێشەکانی ژنو دەیان وشەی تریان هێنایە ناو شیعری کوردییەوە.

هەر لەم قۆناغەدا بە سوود وەرگرتن لە فۆلکلۆری کوردی گەلێك لە شاعیران، زمانی شیعری ئەو قۆناغەیان دەوڵەمەندترکرد. (قەدری جان) یە کێك بوو لەو شاعیرانەی کە ئەم هەوڵەی لەلا بەدی دەکرێ.

کاروانێ مە

ئەم هیچ نەوەستیاین، ناوەستین
لەسەر ڤێ رێیا دوور
سەر ڤێ رێیا دژوار
ئەم دچن و ئەمێ بچن
بەر ب ئارمانجا خۆ
ل بن باران
ل سەر بەرفان
باو با گەر ل شکەفتان
دبن دلۆپان
ب لنگی خاس
کاروانێ مە دچە
بە رب ئارما نجا خۆە

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

هەر ئەو دەوڵەمەندییەی زمانی شیعر لە م قۆناغەدا لە لایەكو فراوان بوونی ئاسۆی بەردەم ئەندێشەی بووە هۆی ئەوەی کە وێنەی شیعریش گۆڕانی بەسەردابێتو زیاتر مەبەستی دەربڕین لە بیرو هەست و سۆزی شاعیراندا بنیات بنرێت و بابەت و ناوەرۆکە شیعرییەکانیان پێ بەرجەستە بکرێ.

هەر لـەم قۆناغـەدا لەگـەڵ فـراوان بـوونی خـەباتی نەتەوایـەتی گـەلی کـورددا (سـروود)یـش بـەرەو پێشـەوە چـوونێکی بـەر چـاوی بـە خۆیـەوە بینـی، بـە تایبەتی ئەو سروودانەی کە بۆ جەژنی نەتەوەیی کورد (نەورۆز) دەوتران لـە شیعرە بە ناوبانگەکەی (پیرەمێرد)دا دەردەکەوێت کە دەڵێت:

نەورۆز

ئــەم ڕۆژی ســاڵی تـازەیــە نـەورۆزە هاتـــــەوە
جــەژنێـکی کــۆنی کــوردە بە خـۆشیو بەهـاتـــەوە
چەند ساڵ گوڵی هیوای ئێمەی پێ پەست بوو تاکو پـار
هـەر خـوێنـی لاوەکـان بـوو بـە گوڵـی ئاڵی نەو بەهـار
ئـەو ڕەنـگە سـوورەبـوو کـە لـەئـاسـۆی بڵنـدی کـورد
مـژدەی بــەیــانــی بــۆ گەلی دوور و نـزیك ئــەبـــرد
نـــەورۆز بوو ئــاگــرێـکی وەهـای خستە جـەرگـەوە
لاوان بــە عـەشـق ئـەچوون بـەرەو پـیری مـەرگـەوە

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

بەم جۆرە ئـەوەمان بـۆ روون دەبێتـەوە کـە شـیعری کـوردی لـەم قۆناغـەدا بـە شـێوەیەکی گشـتی لـە ڕووی تـەکنیك و ناوەرۆکـەوە هـەڵقوڵاوی نـاو جەرگـەی کۆمەڵی کـوردەواری بـووە، واتـە گوزارشـتێکی ڕاسـتەقینەی لـە ژیـانی ئاسـایی خـەڵك کـردووە. شـاعیرەکانمان ویسـتویانە و مەبەسـتیان بـووە، کـە کۆمـەڵانی خەڵك وشیار بکەنەوەو لە داواو مافـەڕەواکانی خـۆی بێدەنگ نـەبێت، بۆیـە بـە زمانی ئەوان شیعریان و تووە، ئیدی بۆمان هەیە کـە بڵـێین شـاعیرانی کـورد لـە زمانحاڵێکی بە وەفای میللەتەکەی خۆیان بوون و لە سـەنگەری میللـەت خۆیـان جیـا نەکردۆتـەوە، ڕووداوە سیاسـیو کۆمەڵایەتییـەکانی ئـەم قۆناغـەی گـەلی کوردیان بەرجەستە کردووە................

قۆناغی دووەم

ڕێڕەوی شیعری کوردی لەساڵی (١٩٥٨- ١٩٧٠)ز

دیارە ئەو مێژووەی سەرەوە پەیوەستە بە دوو ڕووداوی سیاسی گرنگ لە عێراقدا، یە کەمیان ساڵی ١٩٥٨ز ساڵی ڕوودانی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژە کە ئەم ڕووداوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاردانەوەی بەسەرباری ڕووناکبیریو ئەدەبی گەلانی عێراق بە گشتی و گەلی کورد بە تایبەتی هەبوو. ڕووداوی دووەمیان لە ساڵی ١٩٦١ز دایە کە ئەویش بریتییە لە سەر هەڵدانی شۆڕشی ئەیلول کە ئەم ڕووداوە ڕامیارییە ڕاستەوخۆ بە شێوەیەکی دیار کارتێکردنی هەبووە لەسەر باری ڕووناکبیری و ئەدەبی کوردی لە کوردستانی عێراقدا.

شیعری کوردی هەر لە سەرەتای بەرپابوونی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژی ساڵی (١٩٥٨)ەوە، ڕاستەوخۆ دەنگی خۆی خستە پاڵ ئامانجەکانی ئەم شۆڕشەوە بە هیوای ئەوەی کە لە سایەی شۆڕشدا کورد بە مافە ڕامیارییەکانی شاد بێت هەر ئەم تێڕوانینەش بۆ شۆرش لەو قۆناغەدا وای کرد کە شاعیرانی کورد دەیان پارچە شیعر بەسەر شۆڕش و سەرکردایەتی شۆڕشدا بلێن، بەرگریان لەو دەسکەوتانەی کە شۆڕش بە دەستی هێنابوو، دەکرد بەم پێیە شیعری ڕامیاری ئەم سەردەمە ڕاستەوخۆ چووە ناو بازنەی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژەوە.

بەڵام وەك ئاشکرایە ئەو هیوایەی کە کورد بە شۆڕشی گەلاوێژ هەیبوو، هەر زوو پووکایەوە، چونکە بەرەبەرە پشت لە مافو خواستەکانی گەلی کورد کرا. لێرەدا دەتوانین بڵێین: شاعیرانی کورد هەر لە سەرەتاوە دەرکیان بەوپاشگەزبوونەوەیەی سەرکردایەتی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ کردبوو

بەرامبەر بە گەلی کورد، بۆیە دەبینین کۆمەڵێك دەقی شیعری کوردی لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابردوو دا ڕەنگ پێ دەرەوەی ئەو نائومێد بوونەی کورد بەرامبەر بە شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ دەردەخەن....

لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلولی ساڵی ١٩٦١ز دا، شیعری کوردی ڕاستەوخۆ چووە ناو سەنگەری پێشمەرگەوەو پتەوتر و سوورتر، جەختیان لەسەر مافە ڕامیاریو نەتەوەییەکانی گەلی کورد دەکردەوە. هەر بۆیەش سیمای هەرە دیاری ناوەرۆکی شیعری کوردی لەم قۆناغە مەبەستی ڕامیاری و نەتەوایەتی بووە. نموونەی ئەم بەشدارییە ڕاستەوخۆیەی شیعری کوردی لە شۆڕشدا شان بە شانی پێشمەرگە لەم شیعرەی (هەژاری موکریانی) دەردەکەوێت کە دەڵێت:

نیشتمانی کورد، گەلێك پیرۆزی، سوێندت پێ ئەخۆم
بۆ سەربەخۆییت بە گیان و بە ماڵ، بە قوربانی تۆم
زۆر لاوی ئازات، لە کۆڕی خەبات، خوێنی خۆیان ڕشت
زۆر شێخ و پیران، لە زانا و ژیران، خۆیان دا بە کوشت
بۆتان، شەمزینان، چیای شیرین، پیران، ئاگری داخ، ساسۆن
دەربەند، شارەزوور، مهاباد سووری، ڕوگەی ئەوەی تۆن
دڵ چاك و پاکین، ئازاو بێ باکین، ڕۆڵەی ئەوانین
بەدڵ داوای سەربەخۆیی تۆو تۆڵەی ئەوانین
بڕیارمان وایە، یان ئازادژیان، یان ئازا مردن
بەسەرچوو ئەم دەم، لە ڕووی بێگانان سەرنەوەی کردن

(دوو دێری بۆ لەبەرکردنە)

ئەم بایەخدانەش بە کێشەی نەتەوایەتی، نەك هەر نەبووە هۆی ئەوەی کە ئاسۆی بەردەمی شاعیران تەسك بکاتەوە، بەڵکو فراوانتری کرد و شاعیرانی کورد لە پاڵ ئاوڕدانەوە لە خەباتی نەتەوەکەیان باوەشیان بۆ خەباتی گەلانی تری ماف خوراو کردەوە، هەروەك چۆن کامەران موکری ڕوو لە شۆڕشی گەلی جەزائیر دەکات و (دیلان) پشتگیری (لۆمۆمبا)ی کۆنگۆ دەکات.

فۆرم و تەکنیکی شیعر لە قۆناغی (١٩٥٨- ١٩٧٠) ز:

لەم قۆناغەدا بەهۆی ئەوەی بابەتی سەرەکی لە ناوەرۆکی دەقە شیعرییەکاندا مەبەستی رامیاری بووە، ئەوا زمانی شیعریش لە چوارچێوەی هەمان مەبەست دا دەسووڕایەوە، سۆزی شاعیران لەسەرەتای ئەم قۆناغەدا، واتە لە ماوەی نێوان سالآنی (١٩٥٨ تا ١٩٦١)ز هەڵگری سیمای خۆشی و شادی بووە بەرامبەر بە شۆڕش و ئومێدی بەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد بووە، هەر بۆیەش ئەو وشە شیعرییانە لەم ماوەیەدا دەقی شیعریان پێ دەنووسرا شادی و گەشبینی و ئومێدی تێدا دەبینرا.

بەڵام لە شیعری ماوەی نێوان سالآنی (١٩٦١ ــ ١٩٧٠)ز کە شۆڕشی ئەیلوول سەری هەڵدا، زمانی شیعر بەرگی خەم و پەژارەو نائومێدی پۆشی بە تایبەتی لە دەستە سالآنی سەرەتای هەڵگیرساندنی شۆڕشی ئەیلوول دا، چونکە لەم ماوەیەدا ڕژێم بەو پەڕی توندو تیژییەوە کوردی دەچەوساندەوەو کوردستانی کاول دەکرد. بەڵام دیاریشە کە خەباتی گەلی کورد و سەرکەوتنەکانی پێشمەرگە تیشکی گەشبینی پەخش دەکرد، هەر بۆیە زمانی شیعریش بەرەو هەڵگرتنی شەقڵی بەرەنگاربوونەوەو چۆك دانەدان

دەڕۆیشت، بەو پێیە شیعر لەم سەردەمەدا مەبەستی گەیاندنی پەیامەکە بووە، ئەوەندە مەبەستی دەرخستنی توانستی زمانی شیعری نەبووە.

لە ڕووی (کێش و سەروا)وە، شیعری ئەم سەردەمە وەکو قۆناغی پێشوو زیاتر کێشی بڕگەیی و سەروای مەسنەوی (جووت سەروا)ی پەیڕەو کردووە، لەگەڵ ئەمەشدا لای دیلان و قەدری جان شێوازی بەکارهێنانی سەروا تا ڕادەیەك گۆڕانی بەسەردا هاتووە و دەقە شیعرییەکان بەرەو بنیاتی شیعری سەربەست براون. بەڵام دیارە ئەم هەوڵانەی لەم سەردەمەدا لە پێناوی گۆڕینی قالبی دەقی شیعری دا نراون هەوڵی تاکە کەس بوون و نەبوون بە دیاردە، تەنانەت ئەو هەوڵە نوێگەرییەی کە لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانی (سوارەی ئیلخانی زادە) دا دەبینرێن لە کوردستانی ڕۆژهەڵات دا هەر لە بازنەی هەوڵی تاکەکەسیدا مایەوە و نەبوو بە ڕەوتێکی دیاری شیعری کوردی لەم قۆناغەدا.

لێرەدا نموونەیەك لە شیعرێکی (گۆران) دێنینەوە کە لە ١٩٦٢/٦/١٢ بەر لە مردنی بە ماوەیەك نووسیویەتی لە ژێر ناونیشانی (بێشکەی منداڵ) تێیدا بە ئاشکرا سەروای تازە دەبینرێت کە شاعیر دژی شەڕو شەڕخوازان وەستاوەو لەگەڵ ئاشتی دایە....

(بێشکەی منداڵ)

دایـك دای ڕەنج، بــــۆ منـــاڵ دای،
بــــۆ بــــزەی ناو بێشکەی ئارام،
بــــۆ شیریــنی گــــــڕوگاڵ دای...
*　　*

بـــاوك هــــەچ ئارەقێکی ڕشت
بـــۆ ئــــەوەی ڕشت — من دڵنیام
نــەمری کــــات: بــڕبڕەی پشت...
*　　*

ئای ئــەو ماڵــە چـەن ئــاوایە:
کـە دایك و بـــــاوك لای بێشکەدا،
گــــوێیان لە مشەی ساوایــــە!
*　　*

ئــای ئـەو مـاڵە چەن بێ، بـاکە:
کە لـە بــارووت و لــە بۆمــــبا
ژێــر بـێشـکەی مناڵیان پـاکــە!
*　　*

ئــای چـــەن خۆشە: ماڵێکی بــــێ وا
ڕووی دنیا، ئـــــەم پەڕ تا ئەو پەڕی
دڵــــــنیا بـین بێـشـکەی ســـــاوا
نـــابــێ بــە خـۆڵـەمیـشی شــەڕ

تەنیا دوو کۆپلەی دوایی بۆ لەبەرکردنە

قۆناغی سێیەم

ڕێرەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٧٠ - ١٩٩١)ز

قسـەکردن لەسـەر ڕێـرەوی شـیعری کـوردی ئـەم قۆناغـە لـە دوو مـاوەی جیاواز دایە بەم شێوەیە:

ئـ) ڕێرەوی شیعری کوردی لەماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠ ــ ١٩٧٥).

ب) ڕێرەوی شیعری کوردی لەماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٥ ــ ١٩٩١).

ڕێرەوی شیعری کوردی لە نێوان ١٩٧٠ — ١٩٧٥

شتێکی ئاشکرایە کە شیعری کوردی لەم قۆناغەدا لە ئەنجامی ئەو گۆڕانە سیاسـییە گرنگـەی بەسـەر کوردسـتاندا هـات، گـۆڕانی زۆری بەسـەردا هـات لەچاو ئەو گۆڕانانەی کە لە قۆناغەکانی پێشوودا ڕوویاندابوو.

ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠ ــ ١٩٧٥) ماوەیەکی کـورت و کـەم خایـەن بـوو، بـەڵام تـابلێی گـرنگ و کاریگـەر بـوو هـەروەك کاردانـەوەی گـەورەی بەسـەر ئەدەبی کوردی بە گشتی و شیعری کـوردی بـە تایبـەتی بـە جێهێشـت، ئـەم گۆڕانەش ناوەرۆك و ڕوخساری شیعری گرتەوە.

دیـارترین سـیمای شـیعریی، لـەم قۆناغـەدا بریتـی بـوو لـە سـەر هەڵدانی گرووپی (ڕوانگە) لـە سـاڵی (١٩٧٠)دا، ئـەم گرووپـە تـوانی ڕۆڵێکـی گـرنگ و کاریگـەر ببینێـت، لـەو گۆڕانانـەی کـە بەسـەر نـاوەرۆك و فـۆڕمی شـیعری قۆناغەکە داهات، ئەو ڕۆڵەش لە شیعری کوردیدا تـا سـاڵانێکی زۆر بـەردەوام بوو.

شاعیرانی ڕوانگە هەڵگری تێڕوانینێکی جیاوازبوون بۆ شـیعر، ئـەوان لـە پـاڵ ئـەو گۆڕانـەی بەسـەر فـۆڕمی شـیعردا هێنایـان، دەیانویسـت شـیعر پـەیامی

یاخیبوون بگەیەنێت، ئەم هەستەش بەجۆرێك بوو تێكڕای شیعری كوردی لەم قۆناغەدا گرتبووەوە، كە دواتر بە درێژی ئەم چەمكە لە شیعری كوردی ئەم قۆناغەدا دەدوێین.

تایبەتمەندێتی شیعری كوردی لەم قۆناغەدا

ئـ/ ناوەرۆكی شیعری كوردی لە نێوان سالأنی (١٩٧٠ ــ ١٩٧٥)دا

شیعری كوردی ئەم قۆناغە هەڵگری گوتارێكی نەتەوەیی قووڵ بوو، كە ئەویش بریتی بوو لەو پەیامەی كە بەرگری دەكرد لە پێناوی پاراستن و مانەوەی نەتەوەی كورد دا، شیعر دژی جەور و ستەم و زۆرداری دوژمن دەوەستایەوە و لەم بوارەدا وەكو هێزێكی كاریگەر ڕۆڵی بینیوە، ئەم هەستە بەئەندازەیەك كاریگەر بووە كە ڕەنگە كەم شاعیری كورد لە قۆناغەكەدا ببینین كە شیعری بۆ كورد و سەربەخۆیی كوردستان نەنووسیبێت.

شیعر لە پاڵ ئەو ناوەرۆكە باوەی كە شیعری كوردی قۆناغەكانی پێشووی پێ دەناسرێتەوە لە بابەتی وەك (خۆشەویستی) و (نیشتمانی)، گەلێك بابەتی نوێ لە شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاو دەكەوێ وەك بابەتی ﴿مرۆڤ و مرۆڤایەتی ــ ژیان و مردن ــ شارستانیەت ــ ژن وەك خاوەن كێشەیەك.......هتد﴾.

هەروەها شیعری ئەم قۆناغە هەڵگری بیری فەلسەفی و مەعریفی یە، بە تایبەتی لەو بیرە فەلسەفییانەوە سەرچاوەی دەگرت كە سەرچاوەكەی لە سەرچاوەی بیرە فەلسەفییەكانی ڕۆژئاواو هاوچەرخ بوو، ئەمە لە كاتێكدا شیعری كوردی لە قۆناغەكانی پێشوودا سەرچاوەی بیرە فەلسەفییەكانی لە كلتورە ڕۆژهەلأتییەكەوە وەرگیرا بوو.

یاخیبوون، دیاریترین خاسیەتی شیعری كوردی ئەم قۆناغە بوو، و لە بنەڕەتدا دوو جۆر یاخیبوون هەیە كە بریتین لە:ـ

ئـ- يـاخيبوونى كۆمەڵايـەتى:- كـە ئەمـەش يـاخيبوون لـە داب و نەريتـە كۆمەڵايەتييە باوەكان دەگرێتەوە....

ب- يـاخيبوونى ڕاميـارى:- ئـەم جۆرە ياخيبوونـەش لـە پێنـاوى ئـازادى و سەربەستى مرۆڤـ دايە.

(**لەتيف هەڵمەت**) كـە يەكێكـە لـە شـاعيرە ديارەكـانى قۆناغەكـە، بـە سـوود بينين لە ئەفسانە و هێما مێژووييەكانى ناو كلتورى نەتەوەى جيهـانى وێنـەى ئەم ياخيبوونە، پيشان دەدات و دەڵێت:-

پێتان ئەلێم .... ياخى بن ..... ياخى بن
لـــەم هـــــەمــوو نــەخشە و بـاجـــــە
ياخى ببــن لەم مەيدانە ..... لەم گەراجە
كـــە مرۆڤ وەك ئـــــامراز تيايا هەڕاجـــە
يـــاخى ببـــن .... ياخى ببـــــــن
لـــــــەو قـــــەمـــــــــــانـەى
كـــــە ســــوورى خـــوێنى حەلاجـــــە

(هەمووى بۆ لەبەركردنە)

فەلسەفەى ژيـان و مـردن يـەكێكى تـرە لـەو مەبەسـتە گرنگانـەى كـە لـە شيعرى قۆناغەكەدا بـوونى هـەبووە، لێـرەدا شـاعيرانى كـورد وەك بابـەتێكى گـرنگ لـەم مەسـەلەيە دووان، تێڕوانينـى هـزرى و فەلسـەفى خۆيـان لـەم بارەيەوە خستۆتە ڕوو، هەندێكيان ڕەشبينانە لە ژيانيان ڕوانيوە و بەشتێكى دەمامككراوى كاتييان زانيوە بـەڵام هەنـدێكى تريـان گەشـبينانە لـە ژيانيـان ڕوانيـوە و ڕووە گەشـەكانيان بەرجەسـتە كـردووە. هــەر بۆيــە پرسـيارە فەلسـەفييەكانى شـاعيران لـە چوارچـێوەى ژيـان و مـردن دابـوون و دواجـار

هـــەرخۆیان زۆر جـــار ڕەشـــبینانە وەڵامیـــان داونەتـــەوە، یـــاخود وەڵامـــی پرســـیارەکانیان بـــۆ خوێنـــەر بەجێهێشـــتووە. شـــێرکۆ بێکـــەس لـــە شـــیعری (گینگڵ)دا بەڕوونی تێڕوانینی خۆی دەربـارەی ژیـان و مـردن دەخاتـە ڕوو و دەڵێت:

دەمامکەکان هەڵبەنەوە ئەم شانۆیە هەرەس دێنێ

دەمامکەکان هەڵبەنەوە ئەم شانۆیە هەرەس دێنێ

بۆت ئەگەڕێم و نیوەشەو گۆڕ هەڵکەنی شاری خەوە

بۆت ئەگەڕێم و گومـــان ئەسپ سوارێکە هاتووە....

ئـــامـــادەبـــێ

لە ژوانی یەك ناسینی لە دایك بوون و مرد نما.........

ئەسپ سوارێکە هاتووە و نەهاتووە.........

سمکۆڵ ئەکا و دابین ئەبێ و دابین ئەبێ سمکوڵ ئەکا

جڵەو ئەگرێ و جڵەو ئەگرێ!

****

ویستم ئەوە لە زەریایەك بگەیەنم

گەر جۆگەکان نەبن........ ناژی

خـــنکـــانـــدمـــی

ویستم ئەوە لە بروسکە بگەیەنم

گەر هەورەکان نەبن .....ناژی

ســـوتـــانـــدمـــی

تۆ کێی ـ تۆکێی؟

هەتاوێکم بەبێ ئاسۆ........

(تەنها دوا کۆپلە بۆ لەبەر کردنە)

شاعیرانی ئەم قۆناغـە کـەمتر کەوتوونەتـە ژێـر کاریگـەری و کـارتێکردنی شاعیرانی پێش خۆیان واتـە لـە هـەوڵی ئـەوە دابـوون کـە لـە شـیعری ئـەوان لابـدەن، تـەنها لـەو کاتانـەدا سـوودیان لێ بینیـون کـە شـیعرەکانیان درێـژە پێدەری ڕەوتی یاخیبوونی ئەم شاعیرانە بووە، لەگەڵ ئەم بارەشدا کاریگەری شیعری ئەم قۆناغە بەسەر تەواوی شیعری سالانی دوای لە ئەدەبی کوردیدا دیارە.

ڕوخسار و تەکنیکی شیعری کوردی لە نێوان سالانی (١٩٧٠ ــ ١٩٧٥) دا:

چۆن گۆڕان بەسەر ناوەرۆکی شیعری کوردی ئەم ماوەیەدا هات بە هەمان شێوەش گۆڕان بەسـەر ڕوخسـاری شـیعری کـوردی قۆناغەکەشـدا هـات. کـە لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی لە فۆرم و تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیە دەدوێین. وێنەی شیعر یەکێکە لە خاڵە هەرە بنەڕەتییەکانی ئـەو گۆڕانـەی کـە بەسـەر فۆرم و تـەکنیکی شـیعری کـوردی ئـەم ماوەیـە داهـات، وێنـەی شـیعری لـەم قۆناغەدا بە تـەواوەتی خۆی دەرباز کردووە لە لاسایی کردنەوە و جوینـەوەی وێنـەی دووبـارە، لـە شـیعری ئـەم قۆناغـەدا گـەلێك وێنـەی شـیعری جـوان بـەکارهاتووە کـە سەرچـاوەکەی لـە ڕووداو و کارەسـاتە مێژووییەکـە و نەتەوەیی و جیهانییەکانەوە وەرگیرابوون. لە شـیعری ئـەم ماوەیـەدا وێنـەی ڕووتی ڕەوانبێژی تێدا بەکار نەهاتووە، بەڵکو وێنەی شیعری لەم ماوەیەدا لە پێنـاوی گەیانـدنی پەیامێکـدا بـووە و مەبەسـتێکی تایبـەتی لەگەڵـدابووە. هەرچی دەربارەی زمانی شیعریشە ئەوەی ئاشکرایە هیچ گۆڕانێك لە شـیعردا ڕوونادات بەبێ گۆڕان لە زمانی شیعردا، شیعر زمانێکی جیاوازی هەیە کـە لـە زمانی خەڵك جیاوازە. شاعیران لەم قۆناغەدا هەوڵیانداوە کە وشەکان لـە نـاو دەقە شیعرییەکاندا لە ئاماژە کۆنەکان دابڕن و ئاماژەی نوێیان بدەنێ، واتە

(واتای فەرهەنگی) لە وشەکان دادەماڵێت و واتای نوێیان پێ دەبەخشێ. ئەو گۆڕانە لە بەکارهێنانی وشەدا لەم ماوەیەدا بەڕادەیەکە کە زمانێکی خوازەیی پانتایی دەقی شیعری داگیر دەکات. ئەمەش وا دەکات کە وشەکان راستەوخۆ واتا نەدەن بەدەستەوە. هەر بۆیەش زمانی شیعر لەم قۆناغەدا ئاڵۆزە و خوێنەری شیعر بە ئاسانی لە واتای وشەکان ناگات. هەر دەربارەی زمانی شیعر لەم ماوەیەدا لە چوارچێوەی کوردی پەتیدا زمانە شیعرییەکە دەسوڕایەوە بەڵام بە ئاستێکی دەوڵەمەندتر و ئاڵۆزتر لە زمانی کوردی پەتی قۆناغەکانی پێشوو. لە پاڵ ئەم گۆڕانانەشدا گەلێك وشە و زاراوەی نوێ هاتە ناو زمانی شیعرەوە وەك وشە و زاراوەکانی ﴿ئەهریمەن ، ئاهوڕامزدا ، گیڤارا ، زەردەشت ، ئاڤێستا......هتد﴾ سەرەڕای ئەو ئاڵۆزییەی لە زمانی شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاو دەکەوێت، گەلێك دەقی شیعری لە شیعری ئەم قۆناغەدا دەبینین کە لە پێناوی گەیاندنی راستەوخۆی مەبەستی شیعرەکاندا بە شێوەیەکی سادە خراونەتە بەردەست. لایەنێکی تر لەم بابەتە کە گرنگی زۆری هەیە بریتییە لە بەکارهێنانی (هێما و نیشانە) لە دەقە شیعرییەکاندا بەهێما و نیشانەی خۆماڵی و جیهانیەکانەوە.........

سەبارەت بە کێش ، شاعیرانی کورد زیاتر پەیڕەویان لە شیعری سەربەست کردووە لەگەڵ کرانەوە ڕێچکەکەشدا دیاردەی مامەڵەکردنێکی جۆراوجۆر لەگەڵ چەمکی هۆنراوەی سەربەستدا سەری هەڵدا و بووە هۆی ئەوەی کە زۆرجار هەرسێ چەمکی هۆنراوەی سەربەست و بێ سەرواو پەخشانە شیعر تێکەڵ بکرێت، بۆیە بەمەش تارادەیەك بەرهەمە چاکەکانی شیعری سەربەست دەشاردرانەوە.

دیـــاریترین شـــەقڵی شـــیعری سەربەســـتی کـــوردی دوای بڵاوبوونـــەوەی بانگەوازی ڕوانگە لـەوە دابـوو ڕوویـان کـردە بـەکارهێنانی هەشـت برگـەیی و چواربڕگەیی.

بەڵام دەربارەی (سـەروا)ش بەهـەمان شـێوەی بـەکارهێنانی کـێش مامەڵـەی لەگەڵدا کراوە، چونکە نە سـەروای یـەکگرتوو نـە سـەروای (مەسـنەوی) یـان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بە شێوەیەکی ئازادانە مامەڵەی لەگەڵدا کراوە.

تـەکنیکی شیعری ئەم ماوەیە سوودی لە داستانە میللی و فۆلکلۆرییەکانی ناو کلتـوری کـوردی و جیهـانی بینیـوە ئـەم سـوودبینینەش ڕاسـتەوخۆ یـان ناراستەوخۆ بووە. خاڵێکی تـر لـە تـەکنیکی شـیعری ئـەم ماوەیـەدا بریتییـە لەوەی کـە وەك مرۆڤــ مامەڵـە لەگـەڵ شـتە بێگیانـەکان کـراوە و یـاخود بـە پێچـەوانەوە لەگـەڵ شـتە بێگیانەکانـدا وەك مرۆڤــ دواون. هەرچـەندە ئـەم حاڵەتـە بـە شـێوەی تـر لـە شـیعری (گـۆران) دا دەبینرێـت. ئـەم حاڵەتـەش بریتییە لەوەی کە شاعیر لـە جیـاتی ئـەوەی پاڵەوانـەکانی لـە مـرۆڤ دروسـت بکات، پاڵەوانی دەقەکانی لە شاخ و دەشت و ئاو .... هتد دروست بکات.

لایەنێکی گـرنگ لـە شـیعری مـاوەی نێـوان سـاڵانی (١٩٧٠ – ١٩٧٥) کـە بـە شێوەیەکی گشتی لێرەدا باسی بکەین بریتییە لە پەیدابوونی دەنگی شـیعری شاعیرانی ژن کە لە ڕوو پەڕی ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو ڕۆژگارەدا دەبینرێن، کە کاریگەری ئەم دەنگانە لە قۆناغی دواتری شیعری کوردیـدا دەردەکـەوێت کە بووە هەوێنی لە دایکبوونی گەلێك دەنگی زیندووی ژنە شاعیرانی کورد لە سـاڵانی دواتـردا، نموونـەی ئـەو ژنـە شـاعیرانەی لـەم ماوەیـەدا شـیعریان دەنووسی (دایکی سۆلاڤ، ئەرخەوان، شەونم بەرزنجی، دایا جوان.........).

شیعری کوردی لە نێوان ساڵانی (١٩٧٥- ١٩٩١)ز:

شیعری کوردی لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٥- ١٩٩١) هەندێك لایەنی جیاوازی تێدایە لە چاو شیعری کوردی لە ماوەی ساڵانی (١٩٧٠- ١٩٧٥) بۆیە دەبێت بە شێوەیەکی جیاو تایبەت باسی بکەین.

ساڵی ١٩٧٥ شۆڕشی کورد تووشی نسکۆیەکی گەورە هات، ئەم نسکۆیە ڕاستەو خۆ کاردانەوەی هەبوو بەسەر باری روناکبیری کوردی بە گشتیو شیعر بەتایبەتی، لە دەر ئەنجامی ئەمەوە گەلی کورد بۆ ماوەیەك تاساوە، نووسەرانیش ماوەیەك بەدوای وەلامێکی مەنتیقی هۆکارەکانی ئەم ڕوداوەدا وێڵ بوون. هەر لەگەڵ دەست پێ کردنەوەی شۆڕشدا شیعر وەك چەکێکی کارتێکەر گڕی سەند.

شۆڕش لە کاتێکی دژواردا سەری هەڵدایەوە کە پێویست بوو بە هەموو شێوەو شیوازێکی خەبات بەشداری تێدا بکرێت یەکێك لەو شێوازانەی کە شۆڕش دەرکی پێ کردبوو ئەدەب بە گشتیو شیعر بە تایبەتی بوو.

لێرەوە شیعر بووە هۆکاری ڕەت کردنەوەی واقیعو زیندوو کردنەوەی هۆشیاری نەتەوەیی و شان بە شانی تفەنگ لە دژی دوژمن لە سەنگەر دابووە. چونکە نەدەکرا لەو سەردەمەدا کە سەردەمی بەرەنگار بوونەوەو لێپرسراوییەتی بوو شاعیران بێدەنگ بن، بەڵکە دەبوو ڕۆڵی پێشڕەویی لە شۆڕشدا بگێڕن ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە شیعر بەرەو بەرەنگار بوونەوەی ڕاستەوخۆ بچێت لە بیرو مەبەستدا، واتە جارێکی تر شیعری بەرەنگاریی لە ئەدەبی کوردیدا بوژایەوە، ئەم جارەیان شیعر درێژەی بە شەڕی ڕەوای کورد دەداتو بەرەنگار دەبووەو ڕەتی کردەوەو نەفرەتی لە دوژمن دەرکرد و واقیعی دەگۆڕیو هەوڵی دەدا سەر لە نوێ کۆمەڵگای کوردی شۆڕش گێڕ بنیات بنێتەوە. چونکە لە م قۆناغەدا شیعری کوردی

ئەركی گۆڕا بۆ بەرەنگاری، شیعری بەرەنگاریش بریتییە لەو جۆرە شیعرە کە درێژە بە شەڕ دەدات و بەرەنگار دەبێتەوەو ڕەت دەکاتەوەو دەگۆڕێتو سەر لە نوێ بنیات دەنێتەوە. شیعری بەرەنگاری لەم قۆناغەدا ئەو شاعیرانە دەیان نووسی کە:

ئـ– ڕاستەوخۆ بەشداری شۆڕش بوون.

ب– لە ناوەوەی کوردستان بوون بەڵام ناڕازی بوون لە دوژمن.

پ– ئەو شاعیرانەی لە دەرەوەی کوردستان دەژیان.

نمونەی شیعری بەرەنگاری لەم شیعرەی (**ئەنوەر قادر محمد**) دا دەردەکەوێت.

خۆمن چەمە زستانە نیم، هەر هاوین هات هەڵپڕوکێم
ئەستێرە نیم، شەونەبێ نەتوانم بفرم
خۆریش نیم، بەباڵەوە لەڕۆژدا ئاسمان تەی کەم
چۆن کپ ئەبم!
بەڵام گیانە هەر کەویستم تەنیا شیعرێ بۆتۆ بڵێم
لێزمەی فرمێسك بوو بە دێرو بوو بە سنووری
وڵاتێ ناویان نا وڵاتی گریان
کە ئەنووسم، ئەبم بە پۆستە بەری تۆ
نامەی شادی بۆ ئاوارەی ناو شەقامو باخچەی هەموو
شارەکانی دونیا دەبەم

(هەتا کۆتایی (چۆن کپ ئەبم) بۆ لەبەرکردنە)

ئەم واقیعی سیاسییە تاڵەی قۆناغەکە وای نەکرد کە شیعری کوردی بەرەو ڕەشبینی بڕوات، بە ڵکو بەردەوام هیوای بە ئایندەیەکی گەش بووە، هەر بۆیەش شاعیرانی کورد بە چاوی ئومێدەوە بۆ ئایندەیان ڕوانیوە،

بەگـەش بینییـەوە ئاسـۆی ڕووناکیـان لـە ئاسمـانی کوردسـتاندا بینیـوە، (**مونەیـەد تـەیب**) کەلـەم ماوەیـەدا بـە شـێوە زاری کرمـانجی ژوورو شـیعری نووسـیوە، هیوایـەکی گـەورەی بەپاشـە ڕۆژێکـی مـەزن هەیـە، زوڵمـی زۆری دوژمن چۆکی پێ دانادات و سەربەرزانە دەڵێت:

سبە دایێ

پێلاڤا من ......

ژتـاجا میری بلند تـرە

داوەتـا من......

ژ هەمی گۆڤەندا خۆشترە

بەژنو بـالا من ......

ژ بوهارێ ب خەملترە

ئەڤجا چاوا دێ کەی گری؟

سینگێ خۆیێ تەمەت دەریا

دێ ڤە قوتـی؟

پرچا خۆ یاوەکی بەفرێ

دێ ڤەچڕی؟

نەدایێ نە!

نەکەی نەکەی!

جل و بەرگێت خۆ ڕەش بکەی

دەرگەهێ کولکێ مەیێ خۆش

بۆ خەمو نیهارا ڤەکەی

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

به شێوەیەکی گشتی شیعر لەم ماوەی نێوانی سالآن (١٩٧٥– ١٩٩١) دوودەستە شاعیر دەیان نووسی، دەستەیەکیان هەر ئەو شاعیرانە بوون کە دەنگی دیاری ماوەی نێوان سالآنی (١٩٧٠– ١٩٧٥) بوون لە وانە (شێرکۆ بێکەس، عەبدوڵلا پەشێو، لەتیف هەڵمەت، عەبدولرەحمان مزوری، رەفیق سابیر، خەلیل دهۆکی، ئەنوەر قادر جاف، جەمال شارباژێری، جەلال میرزا کەریم، دڵشاد مەریوانی...... هتد)

دەستەیەکی تریان بریتی بوون لە وانەی کە دواتر لە شیعری کوردی دا شوێنی خۆیان گرتو بوونە دەنگی دیار لەوانە (ئەنوەر مەسیفی، هاشم سەراج، جەمیل رەنجبەر، قوبادی جەلی زادە، جەمال غەمبار، موئەیەد تەیب، سەعدولا پەرۆش، کەریم دەشتی، محەمەد عومەر عوسمان، فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی، جەوهەر کرمانج...... هتد).

وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد ناوەرۆکی شیعری کوردی لە ماوەی نێوان ئەم سالآنەدا زیاتر ناوەرۆکێکی بەرەنگارییانەی هەبووە، بەلآم لە چوار چێوە بەرەنگاریەدا گەلێك بابەتی لەخۆ گرتووە وەك ئەوەی شیعر دەبێتە هۆکارێ بۆ شکاندنی ترس لە دوژمنو بەرزکردنەوەی ورەی مرۆڤی کورد بەرامبەر بە دوژمنو بەخشینی هیواو ئومێدی سەرکەوتن بە خەڵکی، کە شکستی شۆڕشی ئەیلوول تارادەیەك ئەو هیواو ئومێدەی بەرەو کزی بردبوو، بەلآم شیعر وەك هۆکارێکی بەهێزی رووناکبیری توانی بەشدارییەکی کارابێت لە بزووتنەوەی رزگاری خوازی گەلی کورداو هاوکاری پێشمەرگە بووە لەسەنگەری بەرگریدا.

هەربۆیەش پێشمەرگە وەك داینەمۆی شۆڕش شەهید وەك هێمای قوربانی دانی کوردو کوردستانیش وەك مەڵبەندی ژیانو خاکی پیرۆزی نەتەوە بوونە سێ توخمی سەرەکی شیعری بەرەنگاری. شەهید **(جەمیل رەنجبەر)** لەم

ڕۆژگارەدا کە خۆی پێشمەرگەو شۆڕشگێڕ بوو بە نوکی خامە لەمەیدانی بەرەنگاری دەنووسێت و بە ورەیەکی بەرزو گەشبینیەکی زۆرەوە دەڵێت:

رووبارێکی خوێناوی

ئەو بڕیارەی درۆێنەی خەوی کردم

مەلی هەژار
لە فرگەی ژان هەڵدەنیشێ
پێشمەرگەی لێ دادەبەزێ
هەرچی کانیاوی سەنگەرە
بۆ رووباری بەهاری دەزێ

* * *

بڕیار وایە
بەهار بێت و
دەیان چەپکە نێرگزی جوان
لەسەر گۆڕی شەهید بڕوێ
بڕیار وایە
خوێنی رژاو
لە رووباری سەرووەریدا
خوڕەی نەمردنی نەنوێ

* * *

بڕیار وایە
کۆتری دەنگی شوانەکان
لەقەد پاڵی شمشاڵێکا

فوو بکاتە جۆگەلەی دێ
بڕیار وایە
تــەوری دەسـتی خـۆری بەیـــان
گڕ بەرداتە بارە داری زستانی شەو
بڕیار وایە
کۆتـری دەنگی شوانەکـان
لە دۆڵەکان شۆڕ ببێتەوەو
سواری رووبـاری خوێن ببێ

۱۹۷۹/۱۲/۲۹

(کۆپلەی یەکەم لەبەردەکرێت)

دوژمن لەم ماوەیەدا هەموو ڕێگاکانی قەڵاچۆکردنی کوردی گرتبـووە بـەر یەکێك لەو کارە دڕندانـەی کـە بەسـەختی لـەم ماوەیـەدا درێـژەی پێدا، لـە پرۆسـەی نەگریسـی ڕاگواسـتنی کـورد لـە ناوچـەکانی خۆیـانو نیشـتەجێ کردنیانو لەو شوێنانەی کە خۆی مەبەستی بوو.

سیاسەتی پاکتاوی نەژادی کورد لە ساڵانی هەشـتای سـەدەی ڕابـردوودا گەیشتە لوتکە بەوەی دەستی دایە ئەنفال کردنی کوردو کیمیا بـاران کردنـی هەڵەبجەو ناوچەکانی کوردستان، ئـەم کردەوانـەی دوژمـن بـە قێـزەون تـرین کاری جینۆ ساید دادەنرێت لە مێژووی هاوچەرخی کوردو ناوچەکەو جیهانـدا. هەربۆیەش شیعری کوردی هەوڵی داوە لە ئاست خەمی پڕ ناسۆری گەلەکەیدا بێتو، ئەم کارەساتانە ببنە هەوێنی دەقـە شـیعرییەکان هـەروەها شـاعیرانی کورد ویستیان لە ڕێگەی شیعرەوە هاواری کورد بۆ ڕای گشتی بەرزبکەنەوەو داوایان لە گەلانی ئازادی خوازی جیهان کردووە کە پاڵپشتی گەلی کورد بن لە پێناوی بەدەست هێنانی مافەکانیاندا.

ئەوەتا بۆ مەرگبارانی هەڵەبجە **(جەوهەر کرمانج)** بە نوکی خامەی شیوەن دەکات بۆ ئەم تاوانە کەم وێنەیەی مێژووی مرۆڤایەتی دەڵێت:

(هەڵەبجە دووەم هاتن)

هەڵە بجە... بێشکە و جولانەی
ئەحمەد موختار، و، گۆران، بوو
هەڵە بجە...
جێگا نەزرگەی ئاشقان بوو
هەڵە بجە تاجی سەروەری
شەهیدانی کوردستان بوو
هەڵە بجە...
هەڵگری ئالای نەبەزینی
بیست و پێنج ملیون ئینسان بوو
کە هەڵە بجە شەهید کرا
کوردستانی گەورە گریا
کەهەڵە بجە ... دەهەزار چاو
دەهەزار مەچك و بازووی
بوون بە ئەڵقە و
داگیرکەر کردیانە پە نجە
ئەشکی چاوان بوون بەدەریا
ئاسمان گریا
زەوی گریا
دیوانی مەولەوی گریا
**

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە) ١٩٨٨

شـیعری کـوردی لـه مـاوەی نێـوان ئـەم سـاڵانەدا جگـە لـەو ڕۆحـە بەرەنگارییەی کەپێی دەناسرێتەوە جوانترین شـیعری بـۆ ژن و مەبەسـەکانی تری شیعر نووسیوە، لە خاسیەتو سیمای تایبەتی وا نووسـراون کـە لەگـەڵ ڕەوتی بەرەو پێشەوە چوونی شیعری کوردی لە قۆناغەکەدا بگونجێنێ. لـەم لایەنەشـدا دەنگـی شـاعیرانی وەك (محەمـەد عومـەر عوسمـان، فەرەیـدون عەبدول بەرزنجی، قوبادی جەلی زادە، دلاوەر قەرەداغی، جـەمال غـەمبار.... هتد) دەبینرێت.

هـەر لـەماوەی نێـوان سـالانی (١٩٧٥– ١٩٩١) دا لـە ئـەنجامی چـوونی شاعیرانی کورد بۆ دەرەوەی کوردستان بەهۆی زەبرو زەنگی دوژمنەوە ئـەم شاعیرانە ئاشنابوون بە شیعری گەلانی تر، ئەمەش زەمینەیەکی گونجـاو بـوو بۆ نزیك بوونەوە لە ڕۆشەنبیری جیهان، هەر ئـەم تێکـەڵاو بوونـەش وای کـرد کە شیعری کوردی لەم ماوەیەدا تاماوەیەك کەوتـە ژێـر کـارتێکردنی ئـەدەبی ڕۆژ ئاوا، ئەم کارتێکردنەش بە ئاشکرا بە شیعری دوای ئەم قۆناغەوە دیارە.

ئەو شاعیرانەی لە دەرەوەی کوردستان دەیان نووسی زیاتر هەستێکی پڕ لە خۆشەویستییان بۆ کوردسـتان هـەبووە بەتایبـەتی هەسـتی گەڕانـەوە بـۆ خاکی پیرۆزی کوردستان لە دەقی شاعیراندا ڕەنگی داوەتەوە، هـەر ئەمـەش وادەکات کە بڵێین یەکێك لە سیمادیارەکانی شیعری ئەم ماوەیە سـەرهەڵدانی هەسـتی نـامۆ بـوون و غـەریبی شـاعیرانە کـە لـە ڕێـی شـیعرەکانییانەوە گەیاندویانەتە کوردستان، (**عەبدوڵلا پەشێو**) یەکێکە لـەو شـاعیرانەی کەهـەر لەسەرەتای سالانی (حەفتا)ی سەدەی ڕابردوو کوردستانی بەجێهێشتووە لـە شـیعری (سـەربازی ون) دا کـە لـەدەرەوەی کوردسـتان سـاڵی (١٩٧٨) نووسیویەتی هەستی پـڕ تاسـەی بەرامبـەر بـە خـاکی کوردسـتان و ژمـارەی زۆری شەهیدانی کوردستان دەردەبڕێتو دەڵێت:

سەربازی ون

کـــــە وەفدێ دەچێتە شوێنێ،
بـــــۆ سەرگۆڕی سەربازی ون،
تـــاجە گوڵیـــنەیـــەك دێـــنێ،
ئەگەر سبەی
وەفدێك بێـــتە وڵاتی مـــــن،
لێم بپرسێ:
کـــــوانێ گۆڕی سەربازی ون،
دەڵێم:
گەورەم!
لە کەنـــاری هـــەر جـــۆگەیـــێ،
لـــــەسەر سەکۆی هەر مزگەوتێ،
لـەبەر دەرگـــای هەر مـــاڵـــێ،
هەر کلـــێسەیـــێ،
هەر ئەشکەوتـــێ،
لـــەسەر گـا بەردی هەر شاخێ،
لـــەسەر درەختی هـەر بـاخـــێ،
لەم وڵاتە:
لـــــەسەر هەر بستە زەمینێ،
لـــــە ژێر هەر گەزە ئاسمانێ،
مـــــەترسە کەمێك سەرداخەو
تـــاجە گوڵینەکـــەت دانـــێ!

٥/ ١١/ ١٩٧٨ – مۆسکۆ

(هەمووی بۆ لەبەر کردنە)

ڕەخنەی ئەدەبی

وشەی (ڕەخنەو) چەمکی (ڕەخنەی ئەدەبی) :

لە زمانی کوردیدا وشەی ڕەخنە بەرانبەر وشەی (نقد)ی عەرەبیو وشەی(کریتیك) لاتینی بەکار دەهێنرێ. هەرسێ وشەکەش لە بواری ئەدەبیدا بۆ یەك واتاو مەبەست بەکاردەهێنرێن و هەڵگری چەمکێکی دیاری کراون. ڕەخنەی ئەدەبی لەپاڵ مێژووی ئەدەبو تیۆری ئەدەبدا دەبنە سێ لقی لێکۆڵینەوەی بەرهەمی ئەدەبی واتە ڕەخنەی ئەدەبی لقێکی لێکۆڵینەوەی ئەدەبییە و بایەخ بە لێکۆڵینەوەی بەرهەمی ئەدەبی دەدات..

ئەرکی ڕەخنە شیکردنەوەو ڕاڤەکردنو هەڵسەنگاندنی دەقی ئەدەبی یان دیاریکردنی بەهای دەقی ئەدەبییە واتە ڕەخنەی ئەدەبی لەو بنەما هونەری و بیریانە دەکۆڵێتەوە کە دەقی ئەدەبییان لێ بنیات دەنرێ و بە شێوەیەکی زانستانە بەهای ئەو بنەمایانە دیاری دەکات، بەمەش ڕادەو ئاستی گرنگی و بایەخی دەق بۆ خوێنەرو داهێنەریش دەستنیشان دەکات، بۆیە دەتوانین بڵێین ئەگەر ئەدیبان بەرجەستەکەری جوانیو ڕەنگ پێدەرەوەو ڕەنگ ڕێژ کەری ژیانو دەروونی مرۆڤ بن ئەوا ڕەخنەگران بۆخۆیان بزوێنەری چالاکی ئەدەبیو بزووتنەوەی ئەدەبیو داهێنانی ئەدەبین.

بەو پێیە دەبێ (ڕەخنەگر) لێکۆڵەرێکی ئەدەبی شارەزا بێتو زانیاری تەواوی دەربارەی مێژووی ئەدەبو تیۆری ئەدەبی میللەتەکەیو میللەتانی تر هەبێتو سەرباری ئەوەش کە چێژ لێوەرگرێکی ئەدەبیشە دەبێ زانیاری لە بوارە جیاجیاکانی ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووریو ڕۆشنبیریدا هەبێتو شارەزاییەکی گشتیشی لەزانستە مرۆییو زانستەکانی دیکە هەبێت.

مێژووی ڕەخنەی جیهانی:

لە مێژووی ڕەخنەی جیهانیدا دوو ڕێڕەوی ڕەخنەیی بەدی دەکرێن کە بریتین لە : ڕەخنەی ڕۆژئاواییو ڕەخنەی ڕۆژهەلاتی، ئەو دوو ڕێڕەوە ڕەخنەییەش وەك چۆن تایبەتمەندی خۆیان هەبووە بەهەمان شێوە کاریگەریشیان لەسەر یەکتر هەبووە.

ڕەخنەی ڕۆژ ئاوایی:

سەرەتای ئەم ڕێڕەوە ڕەخنەییە دەگەڕێتەوە بۆ پێش زایین و لە ئەدەبی یۆنانییەوە دەستی پێکردووە

یەکەم هەنگاو لەو ڕێڕەوەدا کاتێ بەدی هاتووە کە لەکاتی ئاهەنگ گێڕان بەبۆنەی جەژنەکانییانەوە شانۆگەرییان پێشکەش کردووەو لیژنەیەکیان بۆ هەڵبژاردنی باشترین دەقی تراجیدی یان کۆمێدی کە بەشیعر بووە دەستنیشان کردووە. جا هەڵبژاردنی باشترین دەق لەلایەن ئەو لیژنەیەوە بۆ خۆی چالاکییەکی ڕەخنەیی بووە چونکە بەپێی چەند پێوانەیەکی هونەریو بیری دەقەکانیان هەڵبژاردووە هەر لەو ماوە مێژووییەدا، واتە سەدەی شەشەمی پێش زایین، شاعیرێکی یۆنانی کەناوی (ئەرستۆڤانیس)بووە، لە بەرهەمێکی کۆمێدی خۆیدا بە ناونیشانی (بۆقەکان) ڕاو بۆچوون و تێڕوانینی ڕەخنەیی دەربارەی سێ شاعیری گەورەی یۆنانی خستووەتە ڕوو، ئەو سێ شاعیرەش (یوربیدز)و(ئەسخیلۆس)و(سوفوکلیس) بوون. لەگەڵ بوونی ئەو چالاکییە ڕەخنەییانەشدا دیارترین ڕێچکەی ڕەخنەی ئەدەبی لەلای یۆنانییەکان لەلایەن فەیلەسوفەکانەوە کرایەوە دیارترین فەیلەسوفیش کە بیروڕاکانیان تا ئێستاش جێگای بایەخ پێدان بن (ئەفلاتوون)و(ئەرستۆ)ن.

(ئەفلاتوون)ڕای وابووە کە شاعیران ناتوانن ڕاستییەکان بگەیێنن بە خەڵکی و لەبری ئەوەی چاکەیان فێرکەن هەڵیان دەخەڵەتێننو دەروونیان تێك دەدەنو وایان لێ دەکەن کە جڵەو بدەنە دەست هەستو سۆزیان نەك ئەقڵیان.

هەرچی (ئەرستۆ)بوو ئەوا ئەمیان بە پێچەوانەی (ئەفلاتون)ەوە بەرهەمی شیعری بەسوودمەند داناوە، بەتایبەتی تراجیدیا کە بەلایەوە دەتوانێ دەروونی بینەر لە هەردوو هەستو سۆزی ترس و بەزەیی پاك بکاتەوە.

هەر (ئەرستۆ)لەو بەرهەمەیدا کە بەناوونیشانی (هونەری شیعر)ە کۆمەڵێ دەستوور و یاسای هونەری بۆ تراجیدیا دارشتووە کە بوونەتە بناغەی تیۆری ڕەخنەی ئەورووپی بەگشتی و بوونەتە بنەمای ڕەخنەی کلاسیکی نوێ کاتێ وەك ڕێبازێکی ئەدەبی لەسەدەی حەڤدەدا لە فەرەنسا سەری هەڵداو گەشەی کرد.

لەو سەردەمەدا ڕەخنەگرێکی بەناوبانگی فەرەنسی کەناوی (بوالو)بوو ڕاوبۆچوونەکانی (ئەرستۆ)ی جێگیر کردو کردنیە پێوانەی ڕەخنەی کلاسیکی نوێ لە ئەوروپادا، هۆی ئەمەش ئەوەبوو کە ڕێبازی کلاسیکی بۆخۆی لە ئاکامی بوژاندنەوەو لاسایکردنەوەی بەرهەمی یۆنانییەکان و ڕۆمانییەکان سەری هەڵداو.

گرنگترین بنەماو پێوانەی ڕەخنەی کلاسیکی نوێ بریتی بوون لە: جڵەو دانە دەست ئەقڵ و ژیریو دوورکەوتنەوە لە هەستو سۆز و دەربڕینی کەسی و بایەخدان بە چێژی دروست و گرنگیدان بە بەها مرۆڤایەتییە گشتییەکان.

لەدووای (رێبازی کلاسیکی)یش کە (رێبازی رۆمـانتیکی) لـە ئـەورووپا سـەری هەڵـدا پێوانـە رەخنەییـەکانی رێبـازی کلاسـیکی ڕاسـتەوخۆ ڕەت کرانـەوە، بەڕادەیـەك کـە دەتـوانرێ بوترێـت ئەگـەر پێوانـەکانی ڕەخنـەی کلاسـیکی هەڵگێڕێنەوە ئەوا پێوانەکانی ڕەخنەی ڕۆمانتیکمان دێتە بەردەست.

بەو پێیە دیارترین پێوانە ڕەخنەییەکانی ڕێبازی ڕۆمانتیکی بـریتین لـە: بایەخدان بە هەست و سۆزی کەسیو دوورکەوتنەوە لە ئەقڵو گرنگیدان بـەو بەهایانەی کە کەسینو بەلای تاکە کەسەوە گرنگن، لەم ڕووەوە نووسـەرێکی ڕۆمانتیکی فەرەنسی کە (ئەلفرید دی موسێ)یە دەڵێ: ((ئەوەی گـرنگ بێـت بەلای منەوە ئەوەیە کە گوێ نەدەمە ئەقڵ))، ئەمە لە کاتێکدا کـە (بوالـو)ی ڕەخنـەگری کلاسـیکی بـوو وتوویـەتی: ((هەمیشـە بـەدەنگ ئەقڵـەوە بچۆو لەوەوە یەکێتی بەرهەمەکانت بەدەست بهێنە))

دیـارترین ڕەخنــە گـری ڕێبـازی ڕۆمـانتیکی (مـەدام دی سـتال) و (سـانت بیڤ)بوون، بەلای یەکەمیانەوە دەبێ دەقی ئەدەبی ڕەنگ پێدەرەوەی ژیانە کۆمەڵایـەتی و خووڕەوشـت و نـەریتی کۆمـەڵ بێـت، بـەلای دووەمیشـیانەوە دەقی ئەدەبی ڕەنگ پێدەرەوەی هەستو سۆزی نووسـەرە، هەربۆیـە دەبـێ ڕەخنەش تیشك بخاتە سەر دەروونی نووسەرو نـاخی نووسـەرمان بـۆ ڕۆشـن بکاتەوە.

دیـارە ئـەو پێوانـە ڕەخنەییانـەی لـە ڕێبـازی ڕۆمـانتیکی بـۆ شـیعری (لیریکـی– ویـژدانی) دەسـتیان دەدا کـە دیـارترین بەرهـەمی ڕۆمانتیکـەکان بووەو بابەتەکانیان بابەتی کەسی بوون بەپێچەوانەی بەرهەمی کلاسـیکەکان کە تراجیدیا و کۆمێـدیا بـوون و بابەتـەکانیان مـەوزوعی بـوون نـەك خـودیو کەسی، لەدوای ڕێبازی ڕۆمانتیکی کۆمەڵێ ڕێبازی تری ئەدەبی سەریان هەڵدا

وەك ڕێبـازی (ڕیـالیزمی و ڕۆمانسـیو هێمـا گـەری و فۆرمـالیزمی و هتـد.....)
لەپاڵ ئەم ڕێبازە ئەدەبیانەشدا چەند ڕێبازێکی ڕەخنەیی هاتنـە کایـەوە کـە گرنگترینیان ڕێبازی شـێکاری دەروونـی و ڕێبـازی مارکسـی و ڕێبـازی شـێوە گەرایی یان بنیاتگەری بوون.

بەگشتی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئەوروپی سەدەی نۆزدە پـێ لەسـەر ئـەوە دادەگـرێ کـە دەبـێ پێوانـە ڕەخنەییـەکان بابـەتی بـن و لـە بازنـەی تێڕوانینی کەسیی ڕەخنەگردا نەهێلرێتـەوەو ڕاسـتەوخۆ لـە سروشـتی دەقـی ئەدەبی خۆیەوە بەدەست بهێنرێن

ڕەخنەی ڕۆژهەڵاتیی (عەرەبی ئیسلامی):

مەبەسـت لـەو ڕێـڕەوە ڕەخنەییەیـە کـە سـەرەتا لـە ئـەدەبی عەرەبیـدا کراوەتەوەو پاشتر لەلایەن ئەدەبی میللەتـە موسـڵمانەکانی تـرەوە فـراوانترو بەربڵاوترکراوەو بووەتە تێورێکی ڕەخنەیی تایبەت بەو گەلانە، سەرەتای ئەم ڕێڕەوە لـە ئـەدەبی عـەرەبی سـەردەمی (جـاهیلی)یـەوە دەسـت پێـدەکات، ئەوەش کاتێ کە هۆزە عەرەبەکان ساڵانە لە بازاڕی (عوکاز) لە نزیـك مەککـە کۆ دەبوونەوەو شاعیرانی هەر هۆزێك بەرهەمی خۆی بۆ شـاعیرێکی گـەورەی ئەوکاتــە کــەناوی (نابغــە ئــەل زوبیــانی)بــووە خوێندوەتــەوە ئــەویش وەك دادوەرێکــی ئــەدەبیو ڕەخنــەگرێك ڕاو بۆچــوونی خــۆی دەربــارەی دەقــە شیعرییەکان خستووەتە ڕوو، پێوانە ڕەخنـەییەکانیش زیـاتر هونـەری بـوونو لە دەوری وشەو واتای جوانو گونجاوو شیاوو شایستە سووڕاونەتەوە.

پاش بڵاوبوونەوەی ئاییینی پیرۆزی ئیسلامیش پێوانە ڕەخنەییەکان لـە ڕێنماییەکانی ئاییینی ئیسـلامەوە بەدەسـت دەهێنـرانو لـە ڕوانگـەی بـاوەری

ئـایینی شـاعیرەوە لـەدەقی ڕۆنـراوەو داوا دەکـرا کـە شـاعیران دەبـێ (پەیامدار)بن‌و بەرهەمەکانیان لە خزمەتی کۆمەڵگا ئیسلامییەکە دابێت.

قۆناغێکی گرنگی ئەم ڕێڕەوە ڕەخنەییە سەردەمی عەباسییەکان بـووە کە بەهۆی تێکەڵاو بوونی ڕۆشنبیری گەلـە موسـڵمانەکانەوەو بـەهۆی ئاگـادار بـوون لـە ئـەدەبو ڕەخنـەی یۆنـانی بەتایبـەتی (هونـەری شـیعر)ەکـەی (ئەرستۆ)، پێوانە ڕەخنەییەکان فراوانتر بوون و بـەرەو بایەخـدان بـە لایـەنی هونەری براون‌و زیاتر ئەو تێڕوانینە ڕەخنەییە پـەیڕەوی کـراوە کـە بەلایـەوە دەقی شیعری چنراوێکی زمانییـەو دەبـێ شـاعیر بایـەخ بەلایـەنی جوانکـاری دەقەکە بداتو لەو بـوارەدا توانـاو دەسـەڵاتی هونـەری خـۆی پیشـان بـدات، لەسەدەی نوزدە بەدواوە ئەو ڕێڕەوە ڕەخنەییە بە سوود وەرگرتن لە ڕێبازە ڕەخنەییەکانی ئەدەبی ئەوروپی گەشەی کردووەو ئاوێتەی ڕێبازە ڕەخنەییـە جیهانییەکان بووە.

ڕەخنەی ئەدەبی کوردی:

وەك ئاشكرایە ئـەدەبی كـوردی مێژوویـەكی دێرینـی هەیـە و كۆنترین جۆری ئەو ئەدەبەش شیعر بـووە، گومانیشـی تێدا نییـە كـە لەگـەڵ لـەدایك بـوونو بـەرەو پێشچـوونی شـیعری كوردیشـدا ڕەخنـەی ئـەدەبیش سـەری هەڵداوەو گەشـەی كـردووە بـەو پێیـەی هـەر لەگـەڵ پەیوەنـدیكردنی دەقـی ئـەدەبی بـە گـوێگرەوە یـان بـە خوێنـەرەوە، تێڕوانینـی ڕەخنـەییش بـۆ پەسەندكردن یان پەسەندنەكردنی دەق سـەرهەڵدەدات ئەگـەر بەشـێوەیەكی سادەو ساكاریش بێتو پێوانە ڕەخنەییەكانیش زانستی نەبن.

لەگـەڵ ئەوەشـدا چـالاكیو بەرهـەمی ڕەخنـەییمان لەچـاو بەرهـەمی شیعریدا كزولاواز دەبینرێ چونكە تا ئێستاش وتارو لێكۆڵینـەوەی ڕەخنـەیی پـێش سـەدەی بیسـتەممان نەهاتووەتـە بـەر دەسـتو ئـەو بەرهەمـە ڕەخنەییانەی كە هەن مێژووەكەیان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی بیستی سـەدەی ڕابردوو بە دواوە كە ڕۆژنامەگەری كوردی تیایدا بەرەو گەشەسـەندن چووەو چاپەمەنی كوردیش بەرەو پێش هاتووە.

شاعیرانی کورد و هەندێ بۆچوونی ڕەخنەیی:

لەگەڵ ئەو دیاردەی كزیو لاوازییەی ڕەخنەی كوردیشـدا، دەكرێ ئـەو ڕاستییە بخەینە بەردەست كە لە قۆناغە جیاجیاكانی شـیعری كـوردی پـێش سەدەی بیستەمدا چالاكی ڕەخنەیی لە ئارادا بووەو شـاعیرانی كـورد خۆیـان لـە بەرهەمـە شـیعرییەكانیاندا تێڕوانین و بۆچـوونی ڕەخنـەییان خسـتووەتە بەردەستو دەستنیشانی كۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەییان كردووە.

شاعیرێك لەو شاعیرانەش كە لە بەیتە شیعرییەكانیدا كۆمەڵێ باسی ڕەخنەیی ورووژاندووە، (مەلای جزیری)یە كەلەیەكێ لە دەقە شیعرییەكانیدا دەڵێ:

ئەحسەن ژ ڤی نەزمی لەتیف چەندی سڤك هاتی خەفیف
مەحبوب بدەستێ خوی شەریف نەقدی مە مووهرو سککەدا
ئەحسەن ژ ڤی وەسفێ رەفیع ئەشکال و ئەوزاعێن بەدیع
تێتن ژ نورێ وەك رەقیع بێ عەیب و نەقس و رەخنەدا

دوو دێری کۆتایی لەبەر بکرێت

لەو چەند بەیتەدا (مەلای جزیری) وشەی ڕەخنەی بەو واتایە بەکارهێناوە کە ئێستا بەکاری دەهێنن لەپاڵ ئەو وشەیەشدا کۆمەڵێ زاراوەی ڕەخنەیی بەکارهێناوە کە هەریەکەیان تایبەتن بەچەند پێوانەیەکی ڕەخنەی شیعرییەوە، وەك (نەزمی لەتیف)و (سڤك) و (ئەشکال و ئەوزاعین بەدیع)، بەو پێوانانەش ئەو بنەما ڕەخنەییە دەستنیشان دەکات کە بەلایەوە: باشتر شیعر ئەو شیعرەیە کە وشەکانی جوانو چێژ بەخشو ڕەوان بن و واتاکانیشیان سوود بەخش بن.

شاعیرێکی تری کورد کە بەوردی ئاوڕی لەچەند کێشەیەکی ڕەخنەیی داوەتەوە(ئەحمەدی خانی)یە کە لە (مەموزین)ەکەیدا کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی سەردەمەکەیمان بۆ دیاری دەکات، کاتێ دەڵێ:

لی هێڤی دکەم ژ موستەعیدان حەرفان نەگرن ل موستەفیدان
ئەڤ نامەئەگەر خراپە گەر قنج کێشایە مە دگەل وی دوو سەد رەنج
نەوبارەیی تیفلی نەورەسیدە هەر چەند نەهن قەوی گوزیدە
لێ من ژ ڕەزان نەکر تەمەتوع مانەندی دزان بکەن تەتەبوع

دوو دێر لەبەر بکرێت

لێرەدا (خانی) ئەو ڕاستییە دەخاتە بەردەست کەدەقی شیعری دوای لەدایکبوونی لەلایەن ڕەخنەگرانەوە ڕەخنەی لێدەگیرێ بۆیە ئەمیش داوا لە ڕەخنەگران دەکات کە لەکاتی ڕەخنە گرتندا ڕەنجو ماندووبونی شاعیریان

لەبەرچاو بێتو ئەگەر کەمو کورییەکیش لە شیعرەکەدا هەبوو ئەوا نەیکەنە بەهانەو بەیەکجاری دەقەکە بەبێ سوودو بێ کەڵك دابنێن چونکە هەموو دەقێك کە ڕەسەن بێتو درزاو نەبێت وەك ڕۆڵەی شاعیر وایەو لای شاعیر خۆشەویستە و کەسیش پێی خۆش نییە کە بە خراپی لە منداڵەکانی بڕوانرێ، بەو تێڕوانینە (خانی) ئاوڕی لە باسێکی ڕەخنەیی گرنگ داوەتەوە کە کێشەی داهێنان هەر لای (خانی)و لەم دوو بەیتەدا کە دەڵێ:

ئەی خامە تەژی گەلەك درێژ کر   ئەڤ نامە بەسە تە پڕ قرێژ کر

هەرچەندە کەلام شوبهی دوڕبەت   بێ قەدر دبت دەماکو پڕ بیت

واتە: ئەی قەڵەمەکەم تۆ درێژەت بە باسەکەداوە، ئیتر بەسەو لە کورتی بیبڕەوە چونکو وتەکان ئەگەر وەك گەوهەریش بن کە زۆربوون بێ نرخ دەبن. وەك دیارە لێرەدا خانی باسێکی گرنگی ڕەخنەیی دەوروژێنێ کە ئەویش باسی (کورت بڕی)یە لە دەقی شیعریدا و بۆخۆی تا ئەمڕۆش پێوانەیەکی ڕەخنەی شیعرییەو هەمیشەش داوا لە شاعیران کراوە کە هەوڵ بدەن بە کەمترین وشە زۆرترین واتا بدەن بەدەستەوە.

لەبەرهەمی شیعری شاعیرانی کرمانجی خوارووشدا دەتوانرێ ئەو ڕاستییە بەدەست بهێنرێ کە چالاکی ڕەخنەیی هاوتەریبی چالاکی شیعر بووەو بەپێی کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی چ شاعیران خۆیان بووبن یان گوێگرەکانیان بوووبن ڕاو بۆچوونی ڕەخنەییان دەربارەی دەقی شیعری دەربڕیوە.

لەچەند بەیتێکی (نالی)دا کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی خراونەتە ڕوو کە لەبنەما گرنگەکانی ڕەخنەی ئەدەبی سەردەمەکە بوون. لەو بەیتەدا کەدەڵێ:

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کردییە خۆکوردییە

هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا

دیارە لێرەدا (نالی) ڕوو لەو کەسانە دەکات کە ڕەخنەیان لێ گرتووەو توانجی ئەوەیان لێ داوە کە شیعر بەزمانی کوردی دەڵـێو شـیعری کـوردیش بـەهرەو هونەرمەنـدیی تیـادا نییـە، پێیـان دەڵـێ هونەرمەنـدیی لەوەدایـە کـە چـۆن توانیویەتی بەزمانی کوردی ئەو واتا جوانو ناسـکانە دەربـڕێ، بـەم پێیـەش (نالی) لێرەدا بەو پێوانە ڕەخنەییە (وشە و واتـای) شـیعری هەڵسـەنگاندووە کە بەلایەوە بەهای دەق واتای جوانو نوێیە نـەك هـەر بەتـەنها وشـەو واژەی جوان و ڕازاوە.

لەبەیتێکی تردا نالی دەڵێ:

نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا

مەعنایی زۆرو گەورە بە لەفزی کەمو بچووك

کەواتە لێرەدا (نـالی)یـش وەك ئەحمـەدی خـانی دەستنیشـانی ئـەو بنەڕەتـە ڕەخنەییە دەکـات کـە بەلایـەوە شـیعری جـوانو بـەهادار ئـەو شـیعرەیە کـە بەکەمترین وشە زۆرترین واتای دەربڕیوە.

لەچەند بەیتێکی (سالم)یشـدا بـاس لـەو پێوانـە ڕەخنەییانـە کـراوە کـە لەسەردەمەکەیدا ڕەخنەگران بایەخیان پێداوە وەك لەم پارچـە شـیعرییەیدا دەبینین کەدەڵێ:

لە ڕۆژی ئیمتیحانا دیم بەرابەر تـالیبو مەعشـووق

کەمەر بەستەی هونەر هاتن لە تیپی عیشق بـازانـا

لەیەك لا نالـیو مەشـوی لە لایی ســالمو کـوردی

لە هەنگامەی هونەرگەرمی تکا جو بوون لە مەولانا

لە مەیدانی بەلاغەتدا بەسواری مەرکەبی مەزمـوون

بەکـوردی هەریـەکە تـازی سـواری بوون لە بـابـانـا

دوو دێر لەبەر بکرێت

ئـەو چەشـنە شـانازی کردنـەی سـالم بـە توانـای شـیعری خـۆیو شـاعیرانی هاوڕێیەوە، پەردە لەسەر ئەو ڕاستییە هەڵدەداتـەوە کـە بنـەڕەتێکی گرنگـی ڕەخنەیی لەو قۆناغە ئەدەبییەدا توانای بەکارهێنانی هونەرەکانی ڕەوانبێـژی بووە بۆیە دەڵێت(شاعیرانی کورد توانیویانە ڕەوانبێژی عـەرەبی بخەنـە ژێـر ڕکێفی خۆیانو بە زمانی کـوردی لـە مەیدانی ئەوزانسـتەدا ببنـە سوارچـاکی سەردەمەکەیان.

(حاجی قادری کۆیی)یش لە چەند بـەیتێکی شـیعرەکانیدا ئـاوڕی لـە چـالاکی ڕەخنەیی سەردەمەکەی داوەتەوەو کۆمەڵێ بنەڕەتی ڕەخنەییمان بـۆ دیـاری دەکات، وەك لەم بەیتانەیدا دەیبینین:

شەبیهی جۆلا کە رازی نەبێ بەسەر دری خــۆی
مەڵێن فەسـاحەتی کـوردی بە فارسـی نــاگـا
بەلاغەتـێکی هـەیـە هیـچ زوبـانی نایـگـاتـێ
لە بـێ تـەعـەسوبی کـوردانـە بێ ڕەواج و بەها
کە خۆتـی تێنەگەێنی لە نـیکتەکانی نــەگـەی
ئەڵــێی هەمـووی هـەزەیـانە خـوا بـەلای لێدا
بەڵام ئەوانەی کە سەررافی زێڕو زیوی قســەن
بەشــــاە ڕەوایـــە دەزانـــن سککەیـێـکـە ڕەوا

تەنها دوو دێر بۆ لەبەرکردنە

لێرەدا حاجی قادر زیرەکانە گرنگی ڕەخنەمان بۆ دەستنیشـان دەکـاتو ئەو ڕاستییە دەخاتە بەردەست کە ڕەخنەگر دەبێت کەسانی شارەزاو بەتوانا بن چونکە هەموو کەسێ ناتوانێ ببێتە ڕەخنـەگر، کـە حـاجی بـە (سـەررافی زێڕوزیـوی قسـە) ناویـان دەبـات، لەلایـەکی تریشـەوە بـە پشـت بەسـتن بـە پێوانەیەکی ڕەخنەیی ئەو سەردەمە کە پێوانەی ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی بووە

بـەهای شـیعری کـوردی دیـاری دەکـات و شـانی پـیّ لیّ دەدات لـە شـیعری فارسی ئەو چالاکیو پێوانە ڕەخنەییانە کە لە ئەدەبی کوردی پێش سـەدەی بیستەمدا تەنها لە شـیعردا ڕەنگیـان پێدراوەتـەوە و لـە وتـارو لێکۆڵینـەوەدا نەخراونەتە بەردەست.

ڕەخنەی ئەدەبی کوردی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی*

لـەدوای جـەنگی جیهـانی یەکـەمو لەگـەڵ سـەرهەڵدانو بـەرەوپێش چـوونی چاپەمەنی کوردیدا ئەوانیش گەشەیان کردو بەرەو پێش چـوونو بـەرفراوانتر بوون.

لێرەدا ئاوڕ لە هەندێ لەو بەرهەمە ئەدەبییانـە دەدەینـەوە کـە لابـەلا تێڕوانینی ڕەخنەییان خستووەتە بەردەست یـان ڕاسـتەوخۆ بۆخۆیـان وتـارو لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی بوون.

بەرهەمێك لەو بەرهەمانە کتێبێکی (ئەمین فەیزی بەگ)ە کـە لـە سـاڵی (١٩٢٠)دا بە ناونیشانی (ئەنجومەنی ئەدیبان) لە ئەستەمبوول چاپکراوە. لەو کتێبەدا بەکورتی بـاس لـە ژیـانی چـەند شـاعیرێکی کـورد کـراوە نموونـە لـە شـیعرەکانیان خراوەتـە بەردەسـت، بـەم پێیـە ئـەو کتێبـە دەچێتە خانـەی مێـژووی ئەدەبـەوە نـەك ڕەخنـەوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا هەنـدێ ڕاو بۆچـوونی ڕەخنەیی دەربارەی ئەو شاعیرانە خستووەتە ڕوو، وەك ئەم تێڕوانینـەی کـە دەربارەی (نالی)یەو دەڵێ: ((زەکای ئینکـار نـاکرێ لاکـن ئەوەنـدە سـەنایعی لەفزییەی ئیستیعمال کردووە پیاو ڕەنگە بڵـێ شـیعری ئـەو نەتیجـەی علـم و ئیشتیغالە)).

دیارە لێرەدا مەبەسـت لەوەیـە کـە (نـالی) لـە داهێنـانی شـیعریدا زیـاتر بایـەخی بـە لایـەنی جوانکـاری داوەو هونەرمەندانـە مامەڵـەی لەگـەڵ دەقـی

* تێبینی : هیچ دەقێکی ڕەخنە بۆ لەبەر کردن نییە.

شـيعريدا كـردووەو داهێنانـەكانی ئاكـامی زانسـتو زانیـاری شـیعرییە زیـاتر لەوەی كە هەڵقوڵاوی بەهرەی شیعری بێت.

لەباسی (مەولەوی)یشدا ڕای وایەكە مەولـەوی لـە ڕێكخسـتنی سـەروادا داهێنانی كردووە كاتێ لە چوارینێكدا سەروای دێـڕی یەكـەم و سـێیەمی هـاو سەروا كردووەو دێڕی دووەم و چوارەمیشـی بـە سـەروایەكی تـر هـاو سـەروا كردووە، ئەم چەشنە بەكارهێنانەی سەرواشی لە شـیعری هـیچ میللەتێكـەوە وەرنەگرتووە بەڵكو خۆی دای هێناوە.

هەر لە ساڵانی بیستی سەدەی ڕابردوودا (شـیخ نـوری شـێخ سـاڵح)یـش ساڵی (١٩٢٦)لە ڕۆژنامەی (ژیانەوە)دا بە زنجـیرە لێكۆڵینـەوەكی دەربـارەی ئـەدەب بەگشـتیو شـیعر بەتایبـەتی بڵاوكردووەتـەوە، لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو لێكۆڵینەوەیە زیاتر دەچێتە خانەی تیۆری ئەدەبەوە بەڵام لەو باسـانەیدا كـە دەربـارەی (جـوانی) دەقـی ئەدەبییـە لـە تیـۆری ڕەخنـەی ئـەدەبی نزیـك دەبێتـەوە بـە تایبـەتی لـەو باسـەیدا كـە جیـاوازی نێـوان زمـانو شـیوازی ئاخاوتنی ڕۆژانەو شێوازی زانستیو شێوازی ئەدەبی دیاری دەكات.

بەرهەمێكی تری بڵاوكراوەی نووسەرانی كورد لـە بـواری ئـەدەب و ڕەخنـەی ئەدەبیدا، ئەو وتارەیە كە نووسەرێك بە ناوی (سـیاپۆش) سـاڵی (١٩٣٢) بـە ناونیشـانی (شـاعرەكانمان) بـڵاوی كردووەتـەوە، ئـەم وتـارەش نـەك هـەر ڕاسـتەوخۆ دەچـێتە خانـەی ڕەخنـەوە بـەڵكو دەرگایـەكی نـوێش لەبـەردەم ئەدەبو ڕەخنەی ئەدەبی كوردیدا دەكاتەوە، وشـیارانە دەیـەوێ سـیمایەكی تازە بە ئەدەبی كوردی بپۆشێ و بەرگێكی نوێ بكاتە بەر ڕەخنـەی ئـەدەبی كـوردی، بۆیـە دەڵـێ((شـاعیرەكانمان هـەتا ئێسـتا بڕواناكـەم لـە واتـەی سوپاسو ستایشی زیاتریان بیستبێ، یەكێك بە ((توتی شەكر گوفتار) ئەوی

تر بە (بلبلی شیرین کەلام) ناوی لێ ناون، هەرچەندە ئـەو ناونیشانەشـیان لـە لاپەڕەی هیچ پارچە کاغەزو گۆشەی هیچ ڕۆژنامەیەکدا بۆ نەنووسـراوە بـەڵام لە مێشکی خۆیانو هەندێ دەوروپشت و ناسیاویاندا زۆر چـاك جـێگیر بـووە. بەڵێ هەتا ئێستا بێ لێکدانەوە هەڵمان کێشاون... بەڵام لەمەودوا ئەو دەورە ڕۆیشت کـە بـە زەرد بگـوترێ زێڕو بەسـەدەف بگـوترێ مـرواری، لەمـەو دوا ڕۆشنایی زانین بەرچاومان ڕووناك دەکاتەوە هەموو شتێ وەکو خۆی دەبینین و پێویستە هەرشتە بە پێی بەرزیو نزمی خـۆی ڕیزبکـەین و بـەپێی چـاکیو خراپی ناوی لێ بنێین بەبێ بۆن نەڵێین نێرگزو بە نێرگز نەڵێین بێ بۆن))

هەر لەو وتارەدا (سیاپۆش) هەوڵ دەدات چەمکێکی نـوێ بـۆ شـیعری کوردی بخاتـە بەردەستو بەپێی ئەو چەمکە شیعری شاعیران هەڵسەنگێنرێ، بۆیە دەڵـێ((شـیعر تـەرجومانی دڵـە چـی بـە دڵا بێـت ئـێشو ئـازارو دەردو خەفەت و هیواو نائومێدی، باوەڕو ترس و بێ بـاکیو خراپـی و چـاکیمان بـە کەلیماتی ڕێكو پێك لە شێوەیەکی دڵگیرا بۆ دەردەخات کە هەرکەس لە ئانی خوێندنەوەیدا شێوەیەکی دڵی خـۆی تیـا دەبینێـت، شـیعر چـرایەکە تـاریکی ژیانمان بۆ ڕۆشن و یارمەتیمان ئەدات لە دۆزینەوەی حەقیقـەتا)) جـا لەگـەڵ ئەوەی بەپێی ئەم چەمکەی شیعر بەگشتی شیعری کلاسیکی ڕەت دەکاتەوە بەڵام خودی وتارەکە بۆخۆیو لەو سەردەمەدا بە تێڕوانینێکی ڕەخنەیی گەلێ نوێ دادەنرێت و شوێنیکی دیار لە ڕێڕەوی ڕەخنەی کوردیدا دەگرێت.

لـە دوای ئـەم وتـارەی (سـیاپوش) وتـارو لێکۆڵینەوەیـەکی ڕەخنـەیی ئەوتۆ لەسییەکانی سەدەی ڕابردوودا بڵاونەکراوەتەوە کە بەڕادەی ئەو گرنگ بن و ڕاستەوخۆ بچنە خانەی ڕەخنەی ئەدەبییـەوە، ئـەوەی کەلـەو سـاڵانەدا دێتە بەردەست کتێبێکی (عەلی کەمال باپیر)ە کە ساڵی ١٩٣٩ بە ناوونیشانی

(گوڵ دەستەی شوعەرای هاو عەصرم) بڵاوی کردووەتەوە، ئەم بەرهەمەش دەچێتە خانەیمێژووی ئەدەبەوە نەك ڕەخنەی ئەدەبییەوە چونکە بەکورتی باس لە ژیانی چەند شاعیرێکی کوردی هاوچەرخ دەکاتو نموونەی شیعرەکانیان دەخاتە بەردەست، بەڵام لەگەڵ بڵاوبوونەوەی گۆڤاری (گەلاوێژ)دا زەمینەیەکی لەبار ڕەخسا بۆ وتاری ڕەخنەیی و کۆمەڵێ نووسەر لە بواری پراکتیکیدا کۆمەڵێ وتاری ڕەخنەییان بڵاوکردووەتەوە، بێگومان ئەو وتارانەش لەئاستی جیاجیادا بوون و زۆر جار بۆخۆیان بوونەتەوە جێگای ڕەخنە لێ گرتن، هەروەك لەو وتارەی (جەمیل بەندی ڕۆژ بەیانی)دا دەردەکەویت کە تیایدا ڕوو لە گۆڤاری گەلاوێژ دەکاتو دەڵێ ((تکا دەکەم-لێت دەپاڕێمەوە- خۆت ئەم ئەرکی ڕەخنە بازییە بگرە مل وە مەیدە بەکەس وردبینانە وشەو وتەکان والابێژ کە مەیدان بەوە مەدە کە هەندێ کەس لە تویێ پەردەوە ئامانجی بێفەر بڵاو بکاتەوە یا وشەی بێ جێ بەکاربێنێ)).

لە ساڵی (١٩٤١ز) بەرگی یەکەمی (شیعرو ئەدەبیاتی کوردی) ڕەفیق حلمی کەوتە بەردەستی خوێنەران، ئەگەر چی ئەم بەرگەی زیاتر دەچێتە خانەی مێژووی ئەدەبەوە بەڵام لە هەندێ شویندا ڕاو بۆچوونی ڕەخنەیی دەربارەی شاعیرەکان خستووەتە بەردەست.

لە پەنجاکانیشداو لەگەڵ بەرفراوان بوونی ئاسۆی بەردەمی ئەدەبی کوردی، ڕەخنەی ئەدەبیش بواری چاکتری لەبەر دەمدا کردنەوە، لەساڵی (١٩٥٢)دا بە بڵاو بوونەوەی (مێژووی ئەدەبی کوردی) عەلائەددین سوجادی خوێنەری کورد زیاتر ئاشنای شیعرو شاعیرانی نەتەوەکەمان بوون و بواری هەڵسەنگاندن و تێڕوانینی ڕەخنەیی زیاتر لەبەر دەمدا کردنەوە.

لەساڵی (١٩٥٦)یشدا بەرگی دووەمی (شیعر ئـەدەبیاتی کـوردی)رەفیـق حلمی، لەپاڵ باسی ژیان و شیعری دەستەیەك لە شاعیری کوردا، کۆمەڵێ ڕاو بۆچونی ڕەخنەیی وردی دەربارەیـان خسـتووەتە ڕوو، وەك ئـەم تێڕوانینـەی کـــە دەربـــارەی (گـــوران)ی شـــاعیرەوە دەڵـــێ:((گـــۆران شـــاعیرێکی (فەننان)و(واقعی)یە بێ ئەوەی لە رەغنـەیی یاخود لـە واتەکـەی خۆمـان بـە گومان بین، ئەڵێین (گۆران) بە ڕاستی بوێژێکی واقعیو فەننانە، بوێژێکـە کـە مادەی شیعرەکانی لە کانگای ژیان واتە ژیانی کۆمەڵایـەتی کـورد هـەڵێنجاوە وە کردوویە بە (بوودەقە)ی ئەدەبا ئینجا لـەم وێنـە سـیحراوی و دڵ فریبـەدا کـە پێـی ئـەڵێن (شـیعر) بـۆی هێناوەتـە دەرێ) لەسـەرەتای سـاڵی (١٩٥٨) یشداو بە دەرکردنی گۆڤاری (شەفەق)لە کەرکووك و بەو وتارە ڕەخنەییانـەی کـــە تیایـــدا بڵاوکراوەتـــەوە، ڕەخنـــەی ئـــەدەبیی گەشەســـەندنێکی دیـــاری بەخۆیـەوە بینـی، چـونکە وتـارە ڕەخنەییـەکان ورد تـرو زانسـتانەتر بـوونو جێگـای بایەخپێـدانی ئـەدەب دۆسـتان بـوون هـەر بۆیـەش دەبیـنین کـە نووسەرانمان لەسەر لاپـەڕەی ئـەو گۆڤـارە کەوتوونەتـە ئـاڵو گـۆڕکردنی ڕاو بۆچوونی ڕەخنەیان دەربـارەی هەنـدێ باسـی ئـەدەبیو دەربـارەی شیعری شاعیرانی ئەو سەردەمە، وەك وتاری (کامەرانو دیارییەکە)ی مارف بەرزنجی و (کـوردو شـیعر)ی هەسـان و (کـوردو ئسـلوبی شـیعر)ی مـارف خەزنـەدارو (شیعرو نووسینی کـوردی) رەفیـق حلمـی و وتـارێکی تـری ڕەخنـەیی مـارف بەرزنجی بەناوونیشانی (کۆنو تازە لە شیعردا) کـە تیایـدا دەڵـێ ((شـاعیرو بوێژانی ئەم سەدەی بیستەمە کۆتو زنجیری کۆنیان شکاندو قاڵبێکی تریـان دروستکرد. وازیان لە قافیـە هێنـا، وەزنیـان بـە چەشـنێکی کـە هەڵسوڕاند، جـاران وەزن لەســەر کەرتــە شــیعر دائەمــەزرا، ئیمـڕۆ لەســەر (تەفعیلــە)

دائەمەزرێ، گوێ نادرێتە کورتی و درێژی کەرتەکانی شیعر بەڵام مۆسیقا ئەپارێزێ ئەویش بە لانەدان لە وەزن)).

هەر لەساڵی (١٩٥٨)داو دوای شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بواری ئەوە لەبەردەم نووسەرانی کوردی کرایەوە کە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی بڵاوبکەنەوە، وەك لێکۆڵینەوەکەی (حسێن عارف) کە بەناوی (محەمەد سدیق عارف) و بەناوونیشانی (کامەرانو هۆنراوەی نوێ)وە بڵاوکرایەوەو لێکۆڵینەوەیەکی (محەمەدی مەلاکەریم) دەربارەی (حاجی قادری کۆیی)و لێکۆڵینەوەیەکی (کامیل حەسەن بصیر) بەزمانی عەرەبیو بە ناوونیشانی (کامران شاعر من کوردستان).

هەر لەبواری گەشەسەندنی ڕەخنەی کوردیدا نابێ ئەوەشمان لەیاد بچێت کە بەکردنەوەی بەشی کوردی لە ساڵی(١٩٥٩-١٩٦٠ز) لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداو بوونی بابەتی ڕەخنە بە پرۆگرامی خوێندنی ئەو بەشەداو وتنەوەی ئەو بابەتە بۆ ماوەیەك لەلایەن (گۆران)ی شاعیرەوە، ڕەخنە سیماو شەقڵێکی گەشترو زانستانەتری وەرگرت.

لە ناوەڕاستی شەستەکانیشدا بە ئامادەکردنی کۆمەڵێ نامەی ئەکادیمی لەلایەن ئەو خوێندکارانەی کە لەدەرەوەی عیراق بڕوانامەی دکتۆرایان لە ئەدەبی کوردیدا بە دەست هێنا بوو ڕەخنەی ئەدەبی هەنگاوێکی نوێی بەرەوپێش چوونی بۆ ڕەخسا، وەك (ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردیدا) (د.عیزەدین مستەفا رەسول)و(کورتەی مێژووی هاوچەرخی ئەدەبیاتی کوردی) (د. مارف خەزنەدار) و (حاجی قادری کۆیی- ژیانو بەرهەمی) (د.ئیحسان فوئاد).

لـه سـاڵی (١٩٧٠)شـداو لەگـەڵ سـەرهەڵدانی بزووتنــەوەی (ڕوانگــە)دا ئاسۆیەکی نوێ لەبـەردەم چـالاکیو جموجـۆڵی ڕەخنەییـدا کرایـەوەو لـەپاڵ بەرهــەمی بڵاوکـراوەی نووســەرانی ســەربەو بزووتنەوەیــەدا کۆمــەڵێ وتــاری ڕەخنەییش دەربارەی بزووتنەوەکە خۆیو دەربارەی بەرهەمە ئەدەبییـەکان بڵاوکرانەوە، بەم پێیـە خـودی بزووتنــەوەی ڕوانگـە بـوارێکی نـوێو فراوانـی لەبـەردەم ڕەخنەشـدا کـردەوە، هــەر بۆیــە (شـێرکۆ بێکـەس) لــەو کاتــەدا وتوویەتی:((هەموو بەرهـەمێکی ئـەدەبی پێویسـتە دوو پێوانـەی بـۆ بکرێـت پێوانەیـەکی سیاسـیو پێوانەیـەکی هونـەری ئـەم دوو پێوانەیـە دوولای یـەك مەسـەلە پێکـدەهێنن کـە ئـەویش ڕەخنــە گرتنــی ئەدەبییـە بۆیـە بەیەکـەوە گرێدراون و یەك کار ئەکاتە سەر ئەوی تر)).

لـەدوای سـاڵی (١٩٧٥)یـش ئەگەرچـی تـا ڕادەیـەك ئـەدەبو ڕەخنــەی کوردیش وەك شۆڕشەکەی تووشی جۆرە نوشستییەك بوو بـەڵام خـۆڕاگری و چۆك دانەدانی ئەدیبانو نووسەرانی کـورد نـەك هــەر بـووە هـۆی ئـەوەی کـە بەرهەمی ئەدەبیمان بەردەوام بێت و بە زیندوویی بمێنێتەوە بـەڵکو خولیـای داهێنـانو هــەنگاو نـان بـەرەو پـێش چـوون بووبـوو سـیمای دیـاری سـاڵانی هەشتای ئەدەبی کوردیمان، دیارە ڕەخنەش لەو خولیایە بـێ بـەش نـەبووەو کـەم تـا زۆر نووســەرانمان لــە پێنـاو گەشـەدان بـە ئەدەبەکـەمان تێڕوانینـی ڕەخنەیی خۆیان بڵاو کردووەتەوە، وەك ئەو بـۆ چـوونەی کـە نووسـەرەکەی دەربـارەی ئــەدەبی ئــەو ســاڵانە دەڵــێ : ((هونــەرو ئــەدەبیش چــەکێکی کاریگەرن لە چەکەکانی خەباتی میللەت بـۆ ئـازادیو بەختــەوەری و بـە هـیچ چەشنێك لە جۆرەکانی دیکەی خەباتی سیاسی جیا ناکرێتەوە بەتایبـەتی لـە قۆناغێکدا وەك قۆناغی ئەمڕۆی بزووتنەوەی نیشتیمانیمان)).

پەخشان

پەخشان بەشێکە لەئەدەب برتییە لەو دەربڕینو نووسراوانەی کە هەستو سۆزی مرۆڤ نیشان دەدات پەخشانی نوێ بە گشتی بایەخ بە کێشو سەروا نادات.

جۆرەکانی پەخشان:

بەشێوەیەکی گشتی پەخشان دەکرێت بەم جۆرانەوە:

١- **پەخشانی زانستی:** ئەو پەخشانەیە کە باس لە بابەتێکی زانستی دەکات و بایەخ بە هەستوسۆز نادات، وەك بابەتەکانی (کیمیا، فیزیا، پزیشکی، بیرکاری....).

٢- **پەخشانی ئەدەبی:** ئەو پەخشانەیە کە زیاتر بایەخ بە هەستوسۆز دەدات بۆ ئەوەی کارلە بەرامبەرەکەی بکاتو چێژی پێ ببەخشێ، وەکو (وتاری ئەدەبی، چیرۆك، یاداشت، نامە، ژیاننامە، وەرگێرانی ئەدەبی، وتووێژە ئەدەبییەکان....).

وتار

پێناسەی وتار: هونەرێکی ئەدەبییە نووسەر بە شێوەیەکی کورتو وردو سەرنج ڕاکێش لایەنێکی ژیان باس دەکات و بیروڕای خۆی دەربارەی دەخاتە ڕوو.

خاسیەتەکانی وتار:

١- کورتی، کە دەبێت وتار لە چەند پەڕەیەك تێپەڕ نەکات.

٢- جوانکاری لە دەربڕیندا.

٣- تەکنیك لە نووسیندا، کە هەر نووسەرێك ڕێگایەکی تایبەتی خۆی هەیە بۆ ڕوونکردنەوە و دارشتنی بابەتەکەی بە زمانی ڕووناکبیری سەردەم.

٤- بابەتی وتار ڕەنگدانەوەی بیرو هەست و سۆزی خودی خاوەنەکەیەتی.

جۆرەکانی وتار:

وتار وەك بەشەکانی تری ئەدەب بابەتی هەمە چەشنە لەخۆ دەگرێت، لەوانە (وتاری سیاسی، وتاری ئاینی، وتاری ڕەخنەیی، وتاری مێژوویی، وتاری کۆمەڵایەتی.........).

لە قۆناغەکانی پێشووی خوێندندا باس لە سەرەتاو سەرهەڵدانی وتاری کوردی کراوە، لێرەدا لە ڕێڕەوی گەشەسەندنی وتاردا باس لەچەند قۆناغێك دەکەین:

١- قۆناغی یەکەم- ساڵانی (١٩٣٩- ١٩٥٨)ز:

بەڵگە نەویستە کە هەموو دەم گەشەسەندنو لاوازبوونی بەرهەمی ئەدەبی کوردیمان، پەیوەند بووە بەو بارودۆخە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابوورییەی ئەو دەمەی بەرهەمەکەی تێدا هاتووەتە ئاراوە.

لە عێراق لە کۆتایی سییەکاندا لە ساڵی (١٩٣٩)دا گۆڤاری (گەلاوێژ)دەرچوو، کەبەدرێژایی (١٠)ساڵ تا (١٩٤٩) بەردەوامبوو. لەماوەی دەرچوونی ئەم گۆڤارەدا هەموو بەشەکانی ئەدەب بە تایبەتی وتار، گەشەسەندنێکی باشی بە خۆوە دیوە لە ڕوخسارو ناوەڕۆکدا.

هەر لە ساڵانی دەرچوونی ئەم گۆڤارەدا تەوژمێکی تری وتار دەبینین بەهۆی دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد (١٩٤٦) کە لەو ماوە کورتەی تەمەنی ئەو کۆمارەدا ئەدەب بە گشتی هەنگاوی بەرەو پێش ناوە چەندان گۆڤارو ڕۆژنامەی هەمە چەشنە دەرچوون لەوانە (ڕۆژنامەی کوردستان ١٩٤٦، هەڵاڵە ١٩٤٦، گڕوگاڵی منداڵانی کورد ١٩٤٦،.......).

پاشان لە ساڵانی چلو پەنجاکاندا لە عێراقدا پێش ڕوودانی شۆڕشی (تەمموزی ١٩٥٨) چەندین ڕۆژنامەو گۆڤاری تر هاتنە ئاراوە کە بەهۆیانەوە وتار هەنگاوی بەرچاوی ناوە، لەوانە (ڕووناهی ١٩٤١، نزار ١٩٤٨، هیوا

١٩٥٧،......) له وتار نووسه دیارەکانی ئەم قۆناغە (برایم ئەحمەد، حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمانی زەبیحی، جەلادەت بەدرخان، عەلائەدین سوجادی، روقیەی قادری، سولتان خانمی فەتاحی قازی،.......).

گرنگترین خاسییەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا :

١- زمانی وتارەکان گەشەیان بەخۆیانەوە بینی چونکە زیاتر بەرەو کوردی پەتی دەبران(هەرچەندە هەندێك جار دەقاو دەق وشەی عەرەبی لە نووسیندا بەکارهێنراوە).

٢- نیشانەکانی خاڵبەندی زیاتر بایەخی پێدراوە.

٣- بەهۆی سەرهەڵدانی وتار نووسی ژنەوە کە هاندانی ئافرەتی کورد بۆ خوێندن و خوێندەواری بابەتی سەرەکی ناوەڕۆکی وتارەکانیان بووە.

٤- زۆر وتاری وەرگێڕدراو لەزمانەکانی دیکەوە دەکرانە کوردی ناوەڕۆکی وتاری کوردییان پێ دەوڵەمەندتر دەکرا.

ئەم پارچەیەی خوارەوە نموونەی وتارێکی ئەدەبییە کە لە گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە)دا بە خامەی (محەمەد ئەحمەد تەها – کامەران موکری) لە ساڵی (١٩٤٦) دا بڵاو کراوەتەوە بە ناوونیشانی (شەونمی بەری بەیان).

شــەونـمی بـەری بـەیـــان

((بەری بەیان بوو، هێشتا جیهان پەردەی دەستی لانەدابوو، ڕووم کردە باخێك، ئەم هەموو گوڵ و گوڵزارانە ئامادەبوون بۆ هاتنی بلبل دەست لە ملیان کات. دڵۆپی شەونم بریسکەی ئەهات، بە چەشنی فنجانی زیوی سەر ژێر پیاڵەی ئاڵتون، کاتێکم زانی بلبل بە ناڵینەوە دەرکەوت، کەچاوی کەوت بە گوڵ گەشاوە، ئەوەو قەترەی شەونمی زێڕینی لەسەر لێویەتی، تۆزێ دڵی هاتەوە جێی خۆی و دەستی کرد بە خوێندن و خەریك بوو دەم بەرێ دڵۆپێ لەو ئاورنگەی سەرلێوی گوڵ بخواتەوە، خەوی لێکەوت...)).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

٢- قۆناغی دووەم- ساڵانی (١٩٥٨- ١٩٧٠)ز:

لـــەم ســـاڵانەدا زۆر گۆڕانكـــاری سیاســـی و كۆمەڵایـــەتی و ئـــابووری و رووناكبیری روویانـدا، كـە كاریگەرییـەكی قووڵیـان لەسـەر ئـەدەبی كـوردی دروستكرد.

لـەدووای شۆڕشـی(١٤ ی تـەمموزی ١٩٥٨) چـونكە رژێمێكـی نـوێ دامـەزرا، یاساكانی رژێمی پێشوو گۆڕان، لەوانە بواری ڕادەربڕین و چاپەمەنی فـراوانتر و ئازادتر بوو، ئەمانە بوونە هۆی بەرەو پێش چوونی وتار لـەم قۆناغـەدا، بـە تایبـەتی بـەهۆی ئـەو گۆڤـار و رۆژنامانـەی كـەبلاو دەكرانـەوە لەوانـە (شەفەق١٩٥٨، ڕای گەل١٩٥٩، بلێسە١٩٥٩، رۆژی نوێ١٩٦٠......).

بەلاّم لە سەرەتای سالآنی شەستدا بەهۆی هەڵگیرسـانی شۆڕشـی ئـەیلوول و تێكچوونی بارودۆخی سیاسی كوردستان بابەتی وتار بـەرەو لاوازی وسسـتی رۆیشتووە.

لـە ناوەڕاسـتی شەسـتەكان و دوواتـر بـەهۆی دەرچـوونی چـەند رۆژنامـەو گۆڤارێـك بـوار بـۆ گەشەسـەندنی وتـار ژیایـەوە، لەوانـە رۆژنامـەی (برایـی، برایەتی١٩٦٧، گۆڤاری سلێمانی ١٩٦٨) .

لە نووسەرە ناودارەكانی وتـار لـەم قۆناغـەدا (دكتـۆر عیـزەدین مسـتەفـــا، شێخ محمدی خاڵ، مارف بەرزنجی، مارف خـەزنەدار، گۆران، رەمـزی قـەزاز، ئەبو زەید مستەفا سندی....)

گرنگترین خاسیەتەكانی وتار لەم قۆناغەدا :

١- زمانی وتـار پوخـت تـر بـوو لـەڕووی وشـەو زاراوە دەوڵەمەنـد تـر بـوون، بەتایبەتی كە زمانی نووسینی وتـار بـە دیـالێكتی كرمـانجی خـواروو بـوو موتوربە كراوە بە وشەو زاراوەی دیالێكتەكانی دیكە.

٢–هـەوڵ دراوە ڕێنووسـێکی ڕاسـت و درووسـت پـەیڕەو بکرێـت شـێوازی هونەرییەکەشی بەرز و پڕ لە جوانکاری بێت.

٣–لەڕووی ناوەڕۆکەوە بابـەتی سیاسـی بۆخـۆی سـەرەکیترین بابـەتی وتـار بووە، کە باسی بیری ئازادیخوازی و پێشکەوتن خوازی کـراوە. زیـاتریش جەخت لەسەر بیروباوەڕی نەتەوەیی و مافـەکانی کـورد و یەکگرتنـەوەی کوردستان کراوە.

٤– لـەپاڵ گەشەسـەندنی وتـاری سیاسـی، وتـاری کۆمەڵایـەتی و مێـژوویی ئاسۆی فراوانتریـان لەبـەردەم کرایـەوە بـە تایبـەتی باسـی ئـەو بابەتانـە کراوە کە پەیوەندیان بە نەتەوەی کوردەوە هەبووە.

٥– لەم قۆناغـەش زۆر وتـار لـە زمانـەکانی بێگانـەوە وەرگێـڕدراون بـۆ سـەر زمانی کوردی لەهەموو بوارەکانی ئەدەبی و ڕووناکبیری.

نموونەی وتارێکی ئەم قۆناغە کە بە خامـەی (ڕەمـزی قـەزاز) نووسـراوە لـە سـالّی (١٩٦٧)و لـە ژمـارە (٢٩)ی (برایـی)دا بـڵاوی کردووەتـەوە و نووسیوویەتی:

((... **ئەم گرانییە ئێستا بلاوبووەتەوە بە وڵاتـا، گرانییـەکی ڕاسـتەقینە و تەواو نییە، بەڵکو گرانییـەکی دروستکراوە لەلایـەن چـەند جامبـازێکی دڵ ڕەقی بێ بـە زەییـەوە، ئەمانـە وەك زەروو وانـە، هەمیشـە خـەریکی مـژینی خوێنی چینی هەژار و کرێکارن، ئەمانە لەسەر لاشەی چینی هـەژارو کرێکـار بنـاغەی سامان و کۆشك و تەلاریان دادەنـێن و ئەبیـەن بـە ئاسمانـا، هـەموو بـیرو بـاوەڕ و ئاما نجیـان لـە ژیانـا پـارە کۆکردنـەوەو دەسـتکەوتی خۆیانە**...)).

تەنها بۆ خوێندنەوەیە

٣- قۆناغی سێیەم - ساڵانی (١٩٧٠- ١٩٩١)ز:

لـــه دوای دەرچـــوونی بـــەیانی (١١ی ئـــازاری ١٩٧٠)و تاڕادەیـــەك سـەربەخۆیی کوردسـتان بـۆ چـەند سـاڵانێکی کـەم هـەنگاوێکی تـری بـەم بزووتنەوەی ئەدەبی داوەو گەلێك یانەو کۆمەڵە دەرکەوتن کە هەر یـەکێکیان بۆ گەیاندنی بیری خۆیان چەند گۆڤـارو ڕۆژنامـەیان دەرکـرد کـە ئەمـە خـۆی لەخۆیدا هەنگاوێکی تر وتاری بەرەو پێش برد. هەروەك ئەم بارودۆخـە بـووە هـۆی ئـەوەی بزووتنەوەیـەکی ڕۆشـنبیری و هۆشـیاری لـەناو نووسـەران و جـەماوەردا خۆڵقانـد و گـەلێك ڕۆژنامـە و گۆڤـاری ئـەدەبی و زانسـتی و ڕووناکبیری هاتنە مەیدانەوە لەوانە (زانیاری ١٩٧٠)، نووسەری کـورد ١٩٧١، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ١٩٧٣، گۆڤاری ڕۆژی کوردستان ١٩٧١....).

بێگومان ئەم ڕووە گەشەی بەرەو پێش چوونی وتار تـا سـاڵی (١٩٧٤)ی خایاند بەڵام ڕۆژانی هەڵگیرسـاندنەوەی شـۆڕش لەسـاڵی (١٩٧٤)داو نسـکۆی شـۆڕش لەسـاڵی (١٩٧٥) داو چـەند سـاڵێکی دوای ئـەو ڕووداوە بـۆ خۆیـان چەشنە ئاستەنگێکیان لەبەردەم ئەدەبی کـوردی بەگشـتیو هونـەری وتـاردا دروستکرد، بەتایبەتی کاتێ ڕاگەیاندنی کوردی لـەو چـەند سـاڵەدا ئـەو ڕووە گەشەی پێشووی نەماو کەوتە ژێر فشارەوە.

لەگـەڵ هـەموو ئەمانەشـدا نووسـەرانی کـورد لـە شـارەکاندا، لەوچـەند ژمارە کەمەی ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەی کە لـەو سـەردەمەدا دەردەچـوون وەك (هاوکاری، بەیان، ڕۆشنبیری نوێ)توانییان وتار بەرەو پێش بەرن هەر لـەپاڵ ئەمەدا نووسەرانی شاخیش لە بڵاوکراوەکانی ناو شۆڕشدا چالاکانە بایـەخیان بە وتار داوە بەتایبەتی وتاری سیاسی لە بڵاوکراوەکانی شاخ وەك (نووسەری کوردستان ١٩٨١، گزنگ ١٩٨٣، هەڵمەت ١٩٨٥، قەنـدیل ١٩٨٧، هەڵوێسـتی

ئەدەب ١٩٨٨، بانگ ١٩٨٩،.....)لە دەنگە دیارەکان و قەڵەم ڕەوانەکانی وتار لەم ساڵانەدا (تەها بەرواری، مستەفا نەریمان، عەبدولرەحمان مزوری، جەمال خەزنەدار، عەلی سەیدۆ گەورانی سەلاح شوان،....).

هەروەها ساڵانی هەشتای سەدەی ڕابردوو نووسەرانی کورد لە ڕێگای بەرهەمە ئەدەبییەکانەوە بەرگرییان لە دژی سیاسەتی توانەوەی نەتەوەکەیان دەکرد، هەر بۆیە وتارەکانی ئەو ساڵانە بۆخۆیان دەبوونە بنەماو پێك هێنەرێکی پتەوی ئەدەبی کوردی.

گرنگترین خاسیەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا :

١- لە سەرەتای ساڵانی حەفتاکان زمانی وتار گەشەیەکی زۆر دیاری بەخۆیەوە دی کە لە قۆناغەکانی پێشووتر بەو رادەیە نەبینرابوو.
بە تایبەتی کە بەرنامەی خوێندن لە قۆناغەکانی ناوەندی و ئامادەیی بوون بە کوردی، ئەمەش وای کرد کە کۆمەڵێك وشەو زاراوەی نوێ بێتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردییەوە و دەوڵەمەندتری بکات.

٢- لە دووای نسکۆی شۆڕشی ئەیلوول لە ساڵی(١٩٧٥) دیاردەیەك کە بە ئاشکرا هەستی پێ دەکرێت بە تایبەتی لە بڵاوکراوەکانی ناو شاردا بریتی بوو لە دەربڕینی ناڕاستەوخۆ واتە پەنابردنە بەر بەکارهێنانی هێماو نیشانە، ئەمە لە کاتێکدا لەسەرەتای حەفتاکاندا نووسەران بێ ترس و سل کردنەوە هەست و سۆزو بیری خۆیان دەردەبڕی چونکە بارودۆخەکە ئازادی و سەربەستی بۆ نووسەران درووست کردبوو.

٣– لەم قۆناغەدا وتار وەك هۆیەك بۆ پاراستنی زمانی كوردی بەكار دەهێنرا چونكە رژێمی دوژمن بەنەتەوەی كورد، هەوڵی شێواندن و لەناوبردنی زمانی كوردی دەدا.

٤– لە دووای نسكۆی (١٩٧٥) جیاوازی كەوتە نێوان نووسەرانی شارو شاخ لە خستنە رووی بابەتەكاندا چونكە ئەو سەربەستییەی نووسەرانی شاخ هەیانبوو هەرگیز نووسەرانی شار نەیانبوو.

لەبەرئەوە وتار لە رۆژنامەو گۆڤارەكانی ناو شاردا پاشەكشەی كرد بەرامبەر ئەوە لەبڵاوكراوەكانی شاخ واتا ناو شۆڕش بایەخی زۆری پێدەدراو زیاتر گەشەی دەكرد لەبەرئەوە نووسەرانی شار هەوڵیان دەدا لە رێگەی وتارە كۆمەلآیەتی و و مێژوویی و رۆشەنبیرییە گشتییەكاندا بیرو بۆچوون و هەست و سۆزی نەتەوایەتیان پیشان بدەن.

وەك لەم دەقەی (سەبری بۆتانی)دا نووسراوە كە ساڵی (١٩٨٣)دا بڵاوكراوەتەوە:–

((ئەدەبا كوردی ژ سترانا زمانێ كوردی ڤە دەست پێكریە. لێ مخابن نەهاتییە نڤیساندن.....ئەزڤێ دبێژم چكۆ بێگومان ئەگەر سترانەك تەنێ ژی بەری چەند هزار ساڵەكا بهاتا نڤیساندن مەو بیانیا ژی دێ بگۆتا ژهنگێ ڤە پەیدا بوویە. ڤێجا گەرەكە باشتر بهێتە زانین كو سترانا كوردی شعرە، سەرهاتییە، چیرۆكە، پەسنە، رێزگرتنە، بیروباوەڕە، شیرەتە، ئەڤینە، ئۆڵو ئاییینە، كورت و كرمانجی شین و شادی وفەلسەفا ژینا میللەتێ مەیە......)).

تەنها بۆ خوێندنەوەیە

فەرهەنگۆك

لێ مخابن	: بەڵام بەداخەوە
چكۆ	: چونكە
دێ بگۆتا	: دەمانگوت
ژهنگێ ڤە	: لەو كاتەوە
پەسنە	: وەسفە
شیرەتە	: ئامۆژگارییە

چیرۆکی کوردی لە جەنگی دووەمی جیهانییەوە

چیرۆکی هونەری وەك بابەتێکی ئەدەبی تازەی بێگانە هاتە ناو ئەدەبی کوردی یەوە، لە بنەڕەتدا هونەرێکی ئەوروپییە پێویستی ژیان وای کردووەو وەکو ڕوخسارێکی هونەری لەناو هەموو نەتەوەکانی جیهاندا بڵاوببێتەوەلە کۆمەڵگای کوردیش وەزعی لەباری تایبەتی خۆی بۆ هەڵکەوت ئینجا سەری هەڵداو پێگەیشت، ئاشکراشە هەموو داهێنانێکی نوێ سادەو ساکار دەست پێدەکات ئینجا قۆناغ لە دوای قۆناغ گەشەدەکات و پێشدەکەوێت، دەبێت ئەو ڕاستییەش بزانین کە بێ ئەو سەرەتایە ئەوەی ئێستاهەیە نەدەبوو دوای ئەوەی لەقۆناغەکانی پێشووی خوێندن باسی سەرەتاو سەرهەڵدانو دەرکەوتنی چیرۆکی هونەری کوردیمان کرد ئەوا لەجەنگی دووەمی جیهانییەوە چیرۆکی هونەری کوردی بە پێی چەند قۆناغێکی مێژوویی دابەش دەکەین بەم شێوەیەی خوارەوە.

١- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی ١٩٣٩ تا ساڵی ١٩٥٨

٢- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی ١٩٥٨ تا ساڵی ١٩٧٠

٣- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی١٩٧٠ تا ساڵی ١٩٩١

١- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی(١٩٣٩ - ١٩٥٨)ز

دەتوانین ئـەم قۆناغـە نـاو بنـێین بـە قۆنـاغی گەشەسـەندنی چـیرۆکی هونەری کـوردی، چـونکە لـەم قۆناغـەدا هونـەری نووسـینی چـیرۆکی کـورت نـەش‌ونمای کـرد کـە لێـرەدا دەرچـوونی چـەند گۆڤـارو ڕۆژنامەیـەك ڕۆڵێکـی بەرچاویان هەبوو لە گەشەسەندنی وەکو گۆڤارەکانی گەلاوێژ، دەنگـی گێتـی تازە لە بەغـدا هـاوارو ڕۆژا نـوو لـە شـام "شـەفەق" لـە کـەرکوك، ڕۆژنامـەی "ژیـن" و "ژیـان" لـە سـلێمانی لێـرەدا باسـی چـیرۆکی کـوردی دەکـەین لـە گۆڤاری گەلاوێژ و گۆڤاری هاوار....

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری گەلاوێژ(١٩٣٩-١٩٤٩)ز

یەکێك لەو هونەرە ئەدەبییانەی گۆڤاری گەلاوێژ لە (١٩٣٩- تـا ١٩٤٩) ڕۆڵێکی ئاشکراو دیاری لە جـێگیر بـوون و ڕەگ داکوتانیـدا هـەبووە چـیرۆکی هونەری کوردییە. (گەلاوێژ) هەرلە یەکەم ژمارەیەوە گۆشەیەکی تایبـەتی بـۆ چیرۆك داناوە ناوی (چیرۆکی ئەم مانگە)ی لێناوە کە لەسەرجەم ژمارەکـانی ئەم گۆشەیە دەبینرێت تا دوازمارەی کە ژمارە (١١٦)یـە چـونکە بەبەشـێکی سەرەکی ئەدەبی نوێیان زانیوە، هەر لەم گۆڤارەدا ئاوڕ دانـەوە لـە چـیرۆکی وەرگێڕاو کارێکی زۆر بەجێ بووە بـۆ چـاوکردنەوەی لاوەکـانی ئەوسـاش بـە کەڵك بووە بەتایبەتی چیرۆکە وەرگێڕاوەکـان هـی ئـەو نووسـەرانە بـوون کـە ناوبانگیان هەبووە لـە جیهانـدا.... سـەرنجی خوێنـەرو نووسـەرانی کوردیـان ڕادەکێشـا بۆئـەم ناوانـە (بـەلزاك، مەکسـیم گـۆرکی، چـیخۆف، مۆپاسـان، ئەندرسـن، تۆلسـتۆی، جـبران خلیـل جـبران، توفیـق حکـیم...هتـد) چـیرۆکەکانیش زیـاتر لـە زمـانی ئینگلیـزی وەردەگێـڕدران هەندێکیشـیان لـە زمانی عەرەبییەوە.

بابەتێکی دیاری ناوەرۆکی چیرۆکەکانی ئەم قۆناغە ناکۆکیو ململانێی نێـوان دووچـینی سـەرەکی کۆمـەڵ بـوون، دەرەبـەگو ئاغاکـان لەلایـەکو جوتیـارو ڕەشو ڕووتـی کوردسـتان لەلایـەکی تـرەوە کـە وێنـەی ژیـانی پـڕ مەینەتی ئەو ڕۆژانەی شەڕی دووەمی جیهانی بوون، هەر لە پای ئەو بابەتەدا ڕەخنــە گـرتن لــە نــەریتو خووڕەوشـتی دوواکـەوتووی کۆمەڵایـەتی بـووە بابـەتێکی تـری چـیڕۆك لـەو ماوەیـەدا. لـە چـیرۆکەکانی (گەلاوێـژ) ئـەوەش دەبینرێت کە نووسەرەکان بەتەواوی لایەنگیری جوتیارن هەروەها لە بەشـێك لە چیرۆکەکانی (گەلاوێژ) ئافرەت کراوە بە پاڵەوانی چـیرۆك، پەنجـە بـۆ ئـەو نیوەی کۆمەڵە درێژکراوە، باسی هەندێك دەردەکانی چەوساندنەوەی ئافرەت کراوە وەك شیربایی، کچ فرۆشـتن، مەبەسـتی نووسـەرەکانیان ڕەخنـە گـرتن بووە لە دواکەوتوویی کۆمەڵگەو لەوانەی دەبنە هۆی ئەم دواکەوتنە.

هەر ئەم چەشنە بایەخدانەی چیرۆکنووسانی کورد بـەو کێشـەو دیـاردە کۆمەڵایەتییانـە بـووە هـۆی ئـەوەی کـە ڕاسـتەوخۆ چـیرۆکی کـوردی بـەرەو ڕێبازی ڕیالیزمی هەنگاو بنێت، دیارترین چیرۆك نووسەکانی گەلاوێژ، (شـاکر فەتاح، عەلائەدین سجادی، برایم ئەحمەد)بوون.

تەکنیك و زمانی دارشتنی چیرۆکەکان:

ئەگەر چی چیرۆکەکانی سەرەتا چ لە رووی زمانــەوە بێـت کـە لـە رووی تەکنیکییەوە پێشکەوتنی ئــەو تۆیـان پێوەدیـار نییـە واتـا زمـانی نووسـینی چیرۆکەکان کوردی پەتی نییە وەکو زمانی نووسینی ئەو سەردەمە، پڕیـەتی لە وشەی عەرەبی و فارسی هەروەها لە رووی تەکنیکییەوە بەگشتی شێوازی چیرۆکەکان گێرانەوەی ئاساییەو هیچ کاریگەرییەکی هونـەری نـوێی چـیرۆکی پێوەنییــە، زیــاتر شــێوەی راپــۆرت نووســینیان پێوەدیــارە یــاخود گــەلێ چیرۆکنووس تەقەلایان داوە باسێکی فۆلکلـۆری یـا ئەفسـانەیی بێـنن بـەرگی چیرۆکێکی هونەری بەبەردا بکەن.

لـەم قۆناغـەدا زمـانی چـیرۆکەکان بـەرەو کـوردی پـەتی سـفت ورەوان دەروات پاك دەبێتەوە لە وشەی بێگانە لە جێگایـان وشـەی کـوردی رەسـەن یان وشەی گونجاو بەکارهێنراوە. هـەروەها شـێوەی هونـەری نـوێ و تـازەتر بەکارهاتووە، واتـا دەتـوانین بلـێین چـیرۆکەکانی گەلاوێـژ لـەرووی تـەکنیکی هونەرییەوە لەچاو پلەی پێش خۆیـان بـەرەو پـیش چـوون سـیمای هونـەری نوێیان پێوەدیارە، رستەو وەسفەکان بەسۆزو کاریگەرن و زنجیرەی باسەکان هەر لەسەرەتاوە تا ئەنجام باش بەیەکـەوە بەنـدن و خوێنـەر رادەکێشـن بـۆ چێژ لێوەرگرتنیان.

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری هاوار (١٩٤١ - ١٩٤٣)ز

گۆڤـاری (هـاوار) لـە سـاڵی (١٩٣٢ز) کـە لـە شـام دەردەچـوو لـەم قۆناغـــەدا واتـــە لـــە ســـاڵانی(١٩٤١ تـــا ١٩٤٣) بایـــەخی زۆری داوە بـــە بڵاوکردنەوەی چیرۆك لە نرخ و بەهای ئەم هونەرە تازەیە باش تێگەیشتووە.

لەسـەر لاپـەڕەکانی ئـەم گۆڤارەشـدا چـەند چیرۆکنووسـی بـە توانـاو بەهرەمەنـد هەڵکـەوتن کـە دیارترینیـان (جـەلادەت بـەدرخان و کامـەران بـەدرخان، قـەدری جـان، ئوسمـان سـەبری ، نـورەدین زازا.... هتـد) بـوون چـیرۆکەکانی گۆڤـاری هـاوار بـە شـێوەی کرمـانجی ژوورو بەشـی بۆتـانی نووسراون، هەندێکیان بە چیرۆکی هونەری دادەنرێن چونکە پلـەی هونـەریان بەرزە هەندێکی تریشیان سیمای حەکایەتی فۆلکلـۆری کوردییـان پێوەدیـارە هەندێکی تریشیان لەسەر زمانی گیانداران نووسراون...

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە زیاتر هەوڵیان داوە مەسەلەی نەتەوایەتیو خەباتی چینایەتی بخەنە ڕوو ڕەخنە لە ناهەمواری ناو کۆمەڵگا بگرن هەروەها دەردی هەژاریو نەخوێندەواری بخەنە ڕوو ئەم گۆڤارەش بایـەخی داوە بـە چـیرۆکی وەرگێـڕاو بەتایبـەتی لـە زمـانی فەڕەنسـی و عەرەبییـەوە دەکرانـە کـوردی هەنـدێك جـاریش هـەر چـیرۆکە کوردییـەکان لـە هـەمان ژمـارەدا کـراون بەفەرەنسی کە ئەمەش ئەزموونێکی تازە بووە لە ئەدەبی کوردیدا.

لـــەڕووی تەکنیکیشـــەوە بەشـــی هـــەرە زۆری چـــیرۆکە نووســـراو و بڵاوکراوەکان لە ئاستێکی هونەری پێشکەوتوودان و تـەواو وتۆکمـەن چـونکە چیرۆکنووسەکان زمانی فەڕەنسی و ئەڵمانی و ئینگلیزییان زانیوە.

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری شەفەق (١٩٥٨)

لـە سـەرەتای سـاڵی ١٩٥٨ لـە شـاری کـەرکووك گۆڤـاری ((شـەفەق)) دەرچوو کە رۆلێکی بەرچاوی هەبوو لە پێشخستنی چیرۆکی هونەری کـوردی بۆ نموونە:—

گرەوێکی رێکخست بۆ باشترین (٣) سێ چیرۆکی کوردی بۆ ئەم مەبەستەش سێ خەڵاتی تەرخان کرد کە لە ئەنجامدا چـیرۆکی (چـای شـیرین)ی (حسـێن عـارف) پاداشـتی یەکـەمی وەرگـرت کـە بـەناوی خواسـتراوی (محمـد صـدیق عارف) بڵاوکرایەوە، چیرۆکی (چەندم لێ ئەستێنی)ی (مستەفا صـالح کـەریم) پاداشتی دووەمی پێدرا، چیرۆکی (شەوێکی درێژ)ی (محەمەد ساڵح دیـلان)ی شاعیریش پاداشتی سێیەمی پێدرا.

لەم ماوەیەدا چـەند چیرۆك نووسـێك بـۆ یەکـەم جـار دەسـتیان دایـە بڵاوکردنـەوەی چـیرۆکی کـورت کـە لـە قۆناغـەکانی دواتـریش هـەر ناویـان دەدرەوشێتەوە وەکو (حسێن عارف – محەمەد مەولود (مەم) – شێخ مارف بەرزنجی – جەمال بابان – محـەرەم محەمـەد ئـەمین – کاکەمـەم بۆتـانی – حەسەنی قزڵچی ... هتد).

لەم قۆناغەدا چەند چیرۆکنوسێك چیرۆکی مـام ناوەنـدی بـۆ یەکـەمین جـار بڵاودەکەنـەوەو جـێگیری دەکـەن لەوانـە (جـەمال بابـان) بـە چـیرۆکی (خـانزاد)و (پەڵـە هـەورێکی چـڵکن)، (جـەمال نەبـەز)یش بـە چـیرۆکی (لالـۆ کەریم)و (محمد صالح سعید)یش بە چیرۆکی (کاروانی)... کـە ئـەم چـیرۆکانە ماوەی ڕووداوەکانیان زیاترە لە هی چیرۆکی کورتو ژمارەی کەسەکانیشـیان زیاترە لە هی چیرۆکی کورت بەڵام ناگەنە چیرۆکی درێژ واتا (ڕۆمان).

دەبێت ئـەوەش بـزانین کـە پێشـتر دوو چـیرۆکی مامناوەنـدی نوسـراونەتەوە بـەڵام لەبـەر ئـەوەی لـەکاتی خۆیـدا بـە کتێـب بـڵاو نەکراونەتـەوە بۆیـە نەیانتوانیوە ئەم چیرۆکە لـە کاتی خۆیدا جێگیر بکـەن کـە چیرۆکەکانیش (لەخـەوما)ی (جـەمیل صـائیب)و (مەسـەلەی ویـژدان)ی (ئەحمـەد موختـار جـاف)بـوون کـە یەکـەمیان لـە سـاڵی (١٩٢٥) نوسـراوەتەوەو لـە سـاڵی (١٩٧٥)چـاپ کـراوە، دووەمیشـیان لـە سـاڵی (١٩٢٩)نوسـراوەتەوە و سـاڵی (١٩٧٠)چاپکراوە.

٢- چیرۆکی هونەری کوردی لە ساڵی (١٩٥٨- ١٩٧٠) ز

لـەم قۆناغـەدا بـەدوواوە بـەهۆی ئـاڵۆزبوونی بـاری سیاسـی وڵات وبەرپابوونی شۆڕشی نەتەوەیی ئەیلوول لە سـاڵی ١٩٦١ دژی رژێمـی قاسـم، ئەدەبی کوردی بەسەردەمێکی شەوزەنگ و تاریك تێپەڕی، چونکە بە ئاشکرا بەربەرەکانی چاپەمەنی کوردی دەکرا، ئـەم بارودۆخـەش کەبەسـەر مێـژووی نەتەوایەتیماندا هات پەردەی نائومێدی باڵی کێشا بەسـەر ئـەدەبی کوردیـدا چەند ساڵانێکی خایاند، دیارە چیرۆکی کوردیش کپی و سسـتی و دواکـەوتنی بەخۆیەوە بینی، بەڵام ئەم بارودۆخە هەر وا نەمایەوە، لە ناوەڕاستی سـاڵانی شەستدا چیرۆکی کـوردی تـا ڕادەیـەك پشـووی پیـا هاتـەوە، چـەند گۆڤـار و رۆژنامەیەکیش دەرچوون و زەمینـەیەکی لەباری بۆ رەخسا کە جارێکی دیکـە پێش بکەوێتەوە و هەندێك لە چیرۆکنووسەکانی ئەم قۆناغە(مارف خەزنەدار، جەمال بابان، کاکە مـەم بۆتـانی، دکتـۆر کـاوس قـەفتان، ئەحمـەد محەمـەد ئیسماعیل و هەندێکی تریش).

چیرۆکەکانی ئەم سەردەمە دوو جۆری سەرەکین:

– هەندێکیان زۆر سادەن‌و بابەتەکانیان دوور لە ڕوخساری هونەری خراونەتە بەرچاو، لە جوغزێکی نائومێدی دەخولانەوەو پێشکەوتنیان بەدەست نەهێناوە.

– بەشێکی تریشیان گەشەو پێشکەوتنیان پێوە دیارە، چ لە ڕووی ناوەرۆك‌و ڕوواڵەتی هونەری‌و ڕەوانی زمانەوە بێت چ لە ڕووی ئەوەی کە مۆرکی کوردەوارییان پێوە دیار بێت، قارەمانەکانیان کەسانی ناو کۆمەڵی کوردەواری بوون، ڕووداوەکانیش ڕووداوی سەردەمەکە بوون، ناوەرۆکی چیرۆك لەم قۆناغەدا بایەخی بە کێشەی سیاسیی و کۆمەڵایەتی‌و چینایەتی سەردەمەکە داوە.

لەم قۆناغە بەدواوە چیرۆکنووسەکان هەوڵیان داوەزۆر بە ئاشکرا باسی بابەتە سیاسیەکان بکەن لەبەر ئەوەی چیرۆکنووسەکان زۆربەیان لەگەڵ شۆڕشی کورد و سەر بەبزووتنەوەی نیشتمانی بوون چ بە بیرو باوەڕ بێت یان بەکردار، ڕۆژانەش بە چاوی خۆیان چەوساندنەوەو راوو رووت و زوڵمو ئەشکەنجەدانی گەلەکەیان دەدیت بەدەستی رژێمی داگیرکەری کوردستان، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە نرخی هونەری چیرۆکەکان بێتە خوارەوە لە داهێنان بکەوێت، زمانی چیرۆکەکان سادە بن، شێوەو تەکنیکیان لاواز بێت. بە ئاشکراش مەبەست بدەن بە دەستەوە، هەندێك جاریش بارو دۆخی سیاسی پوختی و رەوانی پێشووی لاواز کردووە لە ڕووی دارشتنداچیرۆکەکانی بەرەو چرکردنەوە بردووە تا رادەیەکیش رەمزییان بەکارهێناوە

٣- چیرۆکی هونەری کوردی لە ساڵی (١٩٧٠ - ١٩٩١)ز

ساڵی ١٩٧٠ بە قۆناغێکی نوێ دادەنرێت لە مێژووی گەلی عیراق بە گشتیو گەلی کورد بەتایبەتی لەبەر ئەوەی لەو ساڵەدا بۆ یەکەمین جار حکومەتی عیراق دانی بە مافە رەواکانی گەلی کورد نا، لە رێکەوتنامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ کە لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕشی گەلی کورد مۆری کردبوو، ئەمەش بەماوەی گەشەسەندنو ئاڵوگۆڕ دادەنرێت لە هەموو رووبەکەوە دیارە ئەمەش زەمینەیەکی لەبارو رێگە خۆشکەر بوو بۆ ئەوەی چەندین دەزگای رۆشەنبیری کوردی بێتە کایەوە، هەروەها کۆمەڵێك رۆژنامەو گۆڤاری جۆراوجۆر بە زمانی کوردی دەربچن وەکو رۆژنامەکانی (هاوکاری- برایەتی- بیری نوێ- ژین) هەروها گۆڤاری (بەیانو رۆژی کوردستانو رۆشنبیری نوێ) کە هەموو ئەمانەش زەمینەیان بۆ بڵاوکردنەوەی کۆمەڵێك چیرۆك لەو گۆڤارو رۆژنامانەدا لەگەڵ چاپ کردنی چەندین کۆمەڵە چیرۆك.. کە دواتر بوون بە هۆی گەشەسەندنی زیاتری چیرۆکی کوردی چ لە رووی رووخسارەوە بێت یان لە رووی ناوەرۆك، خۆ دەرچوونی بەیانی (روانگە) لە بەهاری ساڵی (١٩٧٠) یەکێك بوو لەو هەوڵ و رێبازە نوێیانەی کەوای کرد ژمارەیەك چیرۆکنووس پەیدابن جگە لە سازدانی کۆڕی ئەدەبیو زاڵبوونی کەشو هەوایەکی باش بۆ گفت کردن لەسەر باری رۆشنبیری گشتی، روانگە چیرۆکی کوردی لە سستیو جوینەوە رزگار کرد. قەوانە کۆنەکانی لە ئەدەب وردوخاش کرد زەمینەیەکی نوێی بۆ چیرۆکی کوردی ئامادە کرد، دیوارێکی لە نێوان چیرۆکی کۆنو نوێدا دروست کرد. بە تەکنیکی تازەو بەکارهێنانی دیالۆگ و مەنەلۆگو چرکردنەوەی گێڕانەوەو بەکارهێنانی تەوژمی هۆش ئاستی چیرۆکی کوردی بەرز کردەوە. لەسەرەتای ساڵانی حەفتادا کۆمەڵێك

چیرۆکنووسی قۆناغەکانی پێشوو بەردەوام بوون بەلاّم بە بۆچوونی تازەو کەرەستەی تازەوە بەردەوام بوون، وەك چیرۆکنووسان (حسێن عارف و محەمەد مەولود (مەم)و کاکە مەم بۆتانیو مستەفا سالّح کەریم و ئەحمەد محەمەد اسماعیل)..هەروەها چەند چیرۆکنووسی تازەش بۆ یەکەمین جار دەستیان بە نووسینی چیرۆك کرد کە دواتر ناوبانگیان پەیدا کردو بەردەوامن تاوەکو ئێستا وەکو (محەمەد موکری و محەمەد فەریق حەسەنو رەئوف بێگەرد و ئەنوەر محەمەد تاهیرو دکتۆر نافیع ئاکرەییو شەعبان مزویری و شێرزاد حەسەن...)

لەم قۆناغەدا دوو ڕووداوی تر کاریگەرییان بەسەر ڕەوتی چیرۆکی کوردییەوە هەبوو کە ئەوانیش شکستی شۆڕشی مەزنی ئەیلوول بوو لە ناوەڕاستی سالاّنی حەفتادا، ڕێك لە سالّی ١٩٧٥ بە پیلانی دوژمنانی کورد. هەروەها هەلّگیرساندنی شەڕی ١٩٨٠– ١٩٨٨واتە شەڕی درێژ خایەنی هەشت سالّەی نێوان عێراقو ئێران، بمانەوێو نەمانەوێ ئەم ڕووداوانە کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر چیرۆکی کوردیو ئەدەبی کوردی بەگشتی هەبوو، لەسالّی ١٩٧٠ بەدواوە بەشێوەیەکی گشتی بابەتەکانی چیرۆکی کوردی گۆڕان هەرچەندە هەندێ لەو بابەتانەی پێشوو دووبارە دەبنەوە بەلاّم لەپالّ کێشەی کرێکارو خاوەنکاری دەولّەمەند، گیرو گرفتی شاریش بووە هەوێنی چیرۆك.. لەدوایی سالّی ١٩٧٥ جۆرە چیرۆکێك پەیدابوو کە دەتوانین ناوی بنێین چیرۆکی بەرگری لە مافە ڕەواکانی گەلی کورد چونکە پاش شکستی ١٩٧٥ بوونو مانەوەی کورد کەوتە مەترسی، تاوانی لەناو چوون و جینۆساید بە ئاشکرا بەرامبەر کورد پەیڕەو دەکرا کورد کەوتە بەرامبەر هێزێکی درندەی وەك بەعس کە خاوەن تازەترین چەك بوو، بۆیە

چیرۆکنووسە کوردەکان ئەرکێکی پیرۆزیان کەوتە سەرشان کە ئەویش داکۆکی کردن بوو لە نەتەوەی خۆیانو هاندانی خەڵك بوو بۆ بەرگری کردنو هۆشیارکردنەوەی کورد لەڕووی بیرو باوەڕەوە.... چیرۆکەکانی کاکە مەم بۆتانیو محەمەد موکریو محەمەد فەریق حەسەنو ڕەئووف بێگەردو ڕەئووف حەسەن شاهیدی ئەمانەن، ئەمە لەڕووی ناوەرۆکەوە لە ڕووی ڕووخساریشەوە دەتوانین بڵێین:-

(١) چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا سوودی لە بەیتو لاوك و داستانی کۆنی فۆلکلۆری وەرگرتووە کەئەمەش ئاوڕدانەوەیەکی پیرۆز و سەرەتایەکی لەبار بوو بۆ چیرۆکنووسانمان کە ئاوڕ لە گەنجینەی (بەیتو لاوکی)کوردی بدەنەوە و بەکاریان بێنن بۆ خستنەڕوو و بەرجەستەکردنی هیوا و خەمەکانی مرۆڤی کوردی هاوچەرخ وەك لە چیرۆکی (لاوکی سوارەی محەمەد فەریق حەسەن) و (بەیتی سمۆ)ی ڕەئووف بێگەردو (هێڵەگ)ی عەبدوڵلا سەراج...

(٢) هەروەها لە چیرۆکی کوردی (جەفەنگ)واتە ڕەمز بە شێوەیەکی فراوانو بەربڵاو بەکار هێنراوە کە شێوەیەکە لە شێوەکانی تەکنیك بۆ جوانکاری بەکاردێت، هەروەها بۆ داپۆشین و شاردنەوەی ئەسڵی مەبەستی چیرۆکنووس بەتایبەتی لەو بارودۆخانە ڕێی دەربڕینی ڕاستەوخۆ لە نووسەران دەگیرێت بەهۆی بارودۆخی سیاسی توندو تیژی داگیرکەران بۆ نموونە (ڕەوە بەران) ڕەمزی داگیرکەرە یان شەڕ خوازییە... (دار بەڕوو) ڕەمزی کوردو خۆڕاگری کوردو ڕەگ داکوتانی ئەوە لە ناو خاکی کوردستان (ئەسپ) زۆر جار ڕەمزی شۆڕشە.

(٣) چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا سوودی لە هونەری سینەما وەرگرتووە کە ئەمەش چەکێکی تازەی دایە دەست نووسەر، بووە هۆی شکاندنی قالبی

خۆبەستنەوەی چیرۆکنووس لە کاتێکی دیاریکراو کە ئەمەش لە چیرۆکەکانی (حسێن عارف، شێرزاد حەسەن و محەمەد موکری، ئەحلام مەنسوور، ئەنوەر محەمەد تاهیر، عەبدوڵلا سەراج) دەبینرێت.

(٤) کاریگەری ئەدەبی بێگانە واتە چیرۆکی گەلانی تر زۆر بەئاشکرا دیارە بەسەر چیرۆکەکانی ئەم قۆناغەدا بەتایبەتی چیرۆکەکانی ئەمریکای لاتینیو ئەڵمانیو ڕووسی.. بەشێوەیەکی ئاشکرا لە نیوەی دووەمی ساڵانی حەفتاو هەشتادا ئەمەش شتێکی ئاساییە چونکە دەکرێت سوود لە ئەزموونی چیرۆکی گەلانی تر وەربگیرێت بۆ دەوڵەمەند کردنو بەرەو پێش بردنی ئەزموونی چیرۆکی خۆمان.

(٥) لە ڕووی زمانەوە ناکرێت بڵێین کە زمان لای هەموو چیرۆکنووسەکانی ئەم قۆناغە وەکو یەك یا بەیەك ئاست ناو بنرێت بگرە لای چیرۆکنووسیش لە کۆمەڵە چیرۆکێکەوە وەکو ئەوەکەی تر نییە زمان لای هەندێك چیرۆکنووس زۆر سادەو ساکارە درێژە پێدەری زمانی نووسینی چیرۆکە لە قۆناغەکانی پێشوو تر لەگەڵ گۆڕانکارییەکی کەم بەلام لای هەندێك چیرۆکنووسی تر زمانی نووسینی چیرۆکەکان جیاواز ترو چڕوپڕ ترو تۆکمەتر بوو، بۆ نموونە چیرۆکنووس (شێرزاد حەسەن) بەئاشکرا خاوەن زمانێکی دەوڵەمەندی تایبەت بە خۆیەتی زمانی شیعر زاڵە بەسەر زمانی چیرۆکەکانی دا کە خوێنەر ڕادەکێشێت وای لێدەکەن چێژ لە خوێندنەوەی چیرۆکەکانی وەربگرن ئەمەش بە ئاشکرا لە هەردوو کۆمەڵە چیرۆکەکانی (تەنیایی) و (گوڵی ڕەش) دیارە کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٨٣ز دووەمیشیان لە ساڵی ١٩٨٩ بڵاوکراونەتەوە...

زمان لای (حسێن عارف)یش زمانێکی کوردی تۆکمەو بە پێزە بەتایبەتی لە کۆمەڵە چیرۆکەکانی (توێشووی سەفەرێکی سەخت) و (گەلەگورگ) کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٧٩دا بڵاو کرایەوەو دووەمیان لەساڵی ١٩٨٣ بڵاو کراوەتەوە بەتایبەتی لە کۆمەڵە چیرۆکی (گەلە گورگ) زمان زۆر دەوڵەمەندترو شیرینترو سەرنج ڕاکێشترە لەچاو هەموو چیرۆکەکانی پێشووی.

ڕۆمـــان لە ئەدەبـــی کـــوردیدا

ڕۆمان واتـە چـیرۆکی درێـژ کـە ڕووداوەکـانی زۆر چـڕو پـڕن، مـاوەی ڕووداوەکـانی زۆر دوور و درێـژترن لـە هـی چـیرۆکی کـورت و چـیرۆکی مـام ناوەندی هەروەها ژمارەی کەسەکانیشی زیاترن لە هی چیرۆکی کـورت و مـام ناوەندی پێویستە ئەوەش بووترێت کە تا ئێستاش سـنووری نێـوان ڕۆمـان و چیرۆکی درێژ بە وردی دەست نیشان نەکراوە.

ڕۆمان نووسین یەکێکـە لـە هونـەرە ئەدەبییـە گرانـەکان لـە سـەدەی حەڤدەهەمەوە لە ئەوروپا سەری هەڵداوە بـەڵام چـەرخی زێڕینـی ڕۆمـان لـە ئـەوروپا سـەدەی نۆزدەهـەم و نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتەمە، زۆر لـە ڕەخنەگران ڕۆمان بەداستانی سەدەی تازە ناودەبەن، نووسینی ڕۆمان لە ناو دەوڵەتانی ڕۆژهەلات زۆر دواکەوتووە لە چاو گـەلانی ڕۆژئـاوا.... لـە کاتێکـدا دەیـــان ڕۆماننووســـی نـــاوداری وەك تۆلســـتۆی، هـــەمنگوای، بـــەلزاك، دیستۆفیسکی، گۆرگی.....هتد. لـە ئـەورووپاو لـە هـەموو جیهـان ناوەکانیـان دەدرەوشێتەوە، ڕۆمانەکانیان بەبەردەوامی وەردەگێردرێن بـۆ سـەر زۆربـەی زمانەکانی جیهان ئەوا لێرەو لەوێ تاك و تەرا ناوی ڕۆماننووسـانی عـەرەب و فارس و تورك دەبیسترێت، نووسینی ڕۆمان لەناو کورد دا زۆر دواکەوتوو ترە لە چاو نەتەوەکانی تری عەرەب و فارس و تورك چونکە ئەو بارودۆخـەی کـە بۆ نووسەرێکی عەرەب و فارس و تورك هەڵکەوتووە هەرگیز بـۆ نووسـەرێکی کـورد هەڵناکـەوێت بگـرە زۆر جـاریش نووسـەری کـورد دژایـەتی دەکرێـت و دەرفەتی چاپکردنیش بـۆ نووسـەری کـورد زۆر دژوار و ئەسـتەمە، لێـرە بـە دواوە زۆر بە کورتی باس لە قۆناغـەکانی دەرکـەوتن و گەشەسـەندنی ڕۆمـان دەکەین بە زمانی کوردی:

سەرەتای ڕۆمان نووسین لە ئەدەبی کوردیدا

بۆ یەکەمین جار نووسینی ڕۆمان بە زمانی کوردی لە ناو کوردەکانی یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو دەستی پێ کردووە، یەکەمین هەوڵیش لەلایەن نووسەری گەورە "عەرەبی شەمۆ" دراوە کە لە ساڵی ١٩٣٥ز ڕۆمانی "شڤانی کورد" بە دیالیکتی کرمانجی ژووروو بە پیتی لاتینی نوسیووەتەوە ئەم ڕۆمانە دواتر کراوە بە رووسی و فەرەنسی و ئەرمەنی .... ئینجا دواتر هەر "عەرەبی شەمۆ" ڕۆمانەکانی "کوردی ئەلەگەز" و "بەربانگ" و ئینجا لە ساڵی (١٩٦٦ز) "قەڵای دمدم"ی نووسییەوە دوای "عەرەبی شەمۆ" چەند نووسەرێکی کوردی سۆڤیەتی تر دەستیان کردووە بە نووسینی ڕۆمان لەوانە "حاجی جوندی" کە ڕۆمانی "هەوارێ" و "بەهار هات"ی نووسییەوە، "عەلی عەبدولرەحمان" ڕۆمانەکانی "خاتێ خانم" و "گوندی مێرخاسا"ی نووسی، ئەم ڕۆمانانە بەشێکی زۆریان کاریگەرییەکی ئەوتۆیان نەبووە لەسەر ڕەوتی گەشەسەندنی ڕۆمان لەناو کوردستاندا چونکە تا درەنگ نەگەیشتوونەتە بەشەکانی کوردستان. نووسەرانی کورد لەناو بەشەکانی کوردستاندا ئەم ڕۆمانانەیان نەخوێندۆتەوەو چاویان پی نەکەوتوونە.

- ڕۆمانەکان بە شێوە زاری کرمانجی ژووروو بە ڕێنووسی پیتی لاتینی نووسراون، زمانی نووسینیان زۆر سادە و ڕەوانە.
- بیر و باوەڕی سیاسی ئایدلۆژیەتی سۆشیالیزمی سۆڤیەتی پێشوو بەسەر ڕووداوەکان زاڵە.
- شێوەی ڕۆمانەکان گێڕانەوەیە وەکو داستان و چیرۆکە فۆلکلۆرییەکان چونکە بناغەی نووسینی ڕۆمانەکانی داستان ئەفسانەو حەکایەتی فۆلکلۆری کوردین دوورن لە تەکنیکی تازەو هاوچەرخ.

قۆناغی چەسپاندن

لە کوردستاندا وەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا تا ساڵانێکی درەنگی سەدەی بیستەم هیچ ڕۆمانێك بە زمانی کوردی نەنووسراوەتەوە بەڵام دواتر دوو هەوڵی لەبەر چاوو دیار هەن کە دەتوانین بیانکەینە بناغەی بنیادی ڕۆمانی کوردی بە هەر بارێکدا تەماشایان بکەین ناتوانین بە دەست پێشکەرییەکی گەورەیان نەزانین ئەو دوو هەوڵەش هەردوو ڕۆمانی "پێشمەرگە"ی رەحیمی قازی و "ژانی گەل"ی برایم ئەحمەدن، لە ساڵی ١٩٦٠ز لە شاری بەغدا ڕۆمانی "پێشمەرگە"ی رەحیمی قازی چاپکرا، ڕۆمانەکەش ڕووداوەکانی دەربارەی سەردەمی دامەزراندنی "کۆماری کوردستان"ە لە مەهاباد و لە دەوروبەری ساڵی ١٩٤٦ز، نووسەر چونکە خۆی لە ڕووداوەکان بەشداری کردووە و لەناو جەرگەی ڕووداوەکان بووە بۆیە لە خەباتی ئەو ساڵانەی کورد دەدوێت، ڕووداوەکان تێکەڵ بە چەند کێشەیەکی تر دەکات بەتایبەتی کێشەی جوتیار لەگەڵ دەرەبەگدا پاشان لە ساڵی ١٩٧٢ز ڕۆمانی "ژانی گەل"ی برایم ئەحمەد هەر لە بەغدا چاپکرا کە نووسەر خۆی دەڵێت لە ساڵی ١٩٥٦ز نووسیویەتییەوە بەڵام لەبەر نەبوونی دەرفەتی گونجاو نەیتوانیوە لە کات و سەردەمی خۆیدا چاپی بکات.

ئەم ڕۆمانە زیاتر لە ڕۆمانی پێشمەرگە دەنگی دایەوە و لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو کاتە کۆمەڵێك وتار و لێکۆڵینەوەی لەسەر بڵاوکرایەوە، پێویستە ئاماژە بەوەش بکرێت کە لە حەفتاکاندا ڕێك لە ساڵی ١٩٧٦ ڕۆمانی ((قەڵای دمدم))ی عەرەبی شەمۆ، لەلایەن شوکر مستەفا لە دیالێکتی کرمانجی ژووروو کرابە دیالێکتی کرمانجی خواروو، کە تێیدا نووسەر ڕووداوی مێژوویی و بابەتی فۆلکلۆری لە شێوەی ڕۆمانێکی هاوچەرخی سەرکەوتوو

دارِشتووە. زمانی نووسینی ڕۆمانە کوردییەکان لەم قۆناغەدا زمانێکی تۆکمە و کوردییەکی زۆر ڕەوانە کە خوێنەر بۆ خۆی ڕادەکێشێت. ناوەرۆکی ئەم ڕۆمانانە سیماو شەقلی خەباتی نەتەوایەتییان پۆشی بوو ڕووداوەکان خۆماڵین و لەناو جەرگەی کۆمەڵی کوردەواری هەڵهێنجراون بەڵام زیاتر کێشەی نەتەوایەتی و خەباتی کورد بۆ سەربەخۆیی زیاتر هەستی پێ دەکرێت. شێوەی نووسین زیاتر گێڕانەوەیە دوورە لە تەکنیکی هاوچەرخ هەروەها دوورە لە تەم و مژ و ئاڵۆزی.

قۆناغی گەشەسەندن

ئەم قۆناغە لە ساڵانی هەشتای سەدەی بیستەم دەست پێ دەکات کە دوو دیاردەی ئاشکرا دەبینرێت:

١) ژمارەی ڕۆمانی خۆماڵی نووسراو بە زمانی کوردی زیاتر دەبینرێت لە چاو قۆناغەکانی پێشوو.

٢) هەروەها ژمارەی ڕۆمانی وەرگێڕاو لە زمانی بێگانە بە شێوەیەکی بەرچاو زیاد دەکات.

ئەم دوو دیاردەیە لەم سەردەمەدا دوو دیاردەی دڵخۆشکەر بوون بۆ ئەوەی ببنە ڕێگا خۆشکەر بۆ گەشەسەندنی ڕۆمان لە زمانی کوردی، چونکە پێشتر ژمارەی ڕۆمان بە زمانی کوردی لە پەنجەکانی دەست تێنەدەپەرین. بۆ نموونە "حسێن عارف" لە ساڵانی هەشتا هەردوو ڕۆمانی "شار" و "ئەندێشەی مرۆڤێك"ی چاپکرد، "عەزیزی مەلا ڕەش"یش "کوێخا سێوێ" و "غەوارە" خەسرو جاف "کۆردەرە" و "هیچ"ی چاپکرد، عەبدوڵڵا سەراج "هەڵکشان بەرەو لووتکە"ی چاپکرد، دکتۆر نافیع ئاکرەیی "بوهەژین"ی چاپکرد. لە شاخیش دوور لە سانسۆری حکومەت "محەمەد موکری"

ڕۆمانـەکانی "سـەگوەڕ" و "تۆڵـە" و "هـەرەس"ی بـە دوو بـەرگ چـاپکرد، "حەمە کەریم عارف"یش "کۆچی سوور"ی چاپکرد. لە ئەوروپاش بەتایبەتی لە سـوید هەنـدێك ڕۆمـان بـە زمـانی کـوردی چـاپکران لەوانـە ڕۆمـانی "مرنـا کاڵەکی ڕەند" و "هاوارا دیجلـەیێ" محەمـەد ئـوزۆن بـە دیـالیکتی کرمـانجی ژووروو.

دیـــارە ڕووداوی سیاســـی و باســـی خـــەباتی ڕەوای کـــورد، ژیـــانی پێشمەرگایەتی نێو شاخ و داخی کوردستان بووە هەوێنی چاو هەڵهێنانی ئەم بەرهەمە تازانە. زمانی ڕۆمانەکانیش پاراو ترو پوخت تر و چڕتر کراونەتـەوە ئەمـە لـەپاڵ دیـاردەی بایەخـدان بـە شـێوەزاری ناوچـەیی جوتیـاران لـەم ڕۆمانانەدا هەروەها باس لە کێشەی گوند نشینەکان دەکەن وەکو ڕۆمانەکانی عەزیزی مەلای ڕەش. ئەگەر چی لەم قۆناغەشدا شێوازی گێڕانەوە بە زۆربەی ڕۆمانەکانـەوە دەبینرێـت هەسـت بـەوەش دەکرێـت کـە ڕۆمـان نووسـەکان بایـەخیان بـە تـەکنیکی نـوێو مۆنۆلـۆج داوە سـەرکەوتووانەش بـە کاریـان هێناون.

دەبێت ئەوەش بزانین کـە ئـەم قۆناغـە ڕێگـەی خۆشـکرد بـۆ ئـەوەی کـە ڕۆمـــانی کـــوردی لـــە قۆنـــاغی نـــەوەدەکان زۆر زیـــاتر پێشـــبکەوێت، گەشەسـەندنێکی وا بەخۆیـەوە ببینێـت کـە هـەرگیز گەشەسـەندنی وای بـە خۆیەوە نەبینیبێت.

لەپاڵ ئەم ڕۆمانـە کوردییانـەدا کۆمـەڵێك ڕۆماننووسـی کـورد هـەن کـە بـە زمانی بێگانە ڕۆمان دەنووسن بە ڕەچەڵەکیش کوردن و ناوبـانگی جیهانییـان هەیە وەك "یەشار کەمال" کە بە تورکی دەنووسێت و هەندێك لە ڕۆمانەکانی کراون بە کوردی وەك "ئەفسـانەی چیای ئـاگری" و "حەمـەدۆك" بـە چـوار

بەرگ "کاریتە" و هی تر... (سەلیم بەرەکات) بە عەرەبی دەنوسێت کە کوردێکی سوریایە وەك ڕۆمانەکانی "پەڕ" و "دلشاد" کە کراون بە کوردی یان (ئیبراهیمی یونسی) کە بە فارسی دەنووسێت کە ڕۆمانی "دایکم دوو جار گریا" کراوە بە کوردی ئەم ڕۆمانەی دەربارەی کارەساتی ئەنفالکردنی گەلی کوردە لەلایەن ڕژێمی بەعسی درندە، هەروەها، (عەبدولمەجید لوتفی) کە ئەویش بە زمانی عەرەبی ڕۆمانی دەنووسییەوە وەك ڕۆمانی "پێشبینی لێزانە قەرەجەکان" کە کراوە بە کوردی لەلایەن شوکر مستەفا.

ئەگەرچی ئەم ڕۆمانانە لە ڕووی زمانەوە بە کوردی دانانرێن بەڵام لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بەشێکی زۆریان باسی ژیان و خەباتی ڕەوای گەلی کورد دەکەن.

نموونەی شیعری

بابا تاهیری هەمەدانی

(٩٣٧ – ١٠١٠)ز

بابا تاهیری هەمەدانی، ناوی تاهیرە، (بابا) یان پێ وتـووە چـونکە یـەکێ بووە لە پیاوە چاکەکانی (ئەهلی هەق)ی ئاینی یارسان.

ساڵی لە دایکبوونی بابا تاهیر ئاشکرا نییە، لـە زۆر سەرچـاوە باسـی کـراوە، بەڵام بە پێی سەرچاوە باوەڕ پێکراوەکان لە مـاوەی نێـوان نیـوەی یەکـەمی سەدەی دەیەم و سەرەتای سەدەی یازدەمی زاینی ژیـاوە، لـە دایـك بـوون و کۆچی دوایی بە ساڵانی (٩٣٧ز – ١٠١٠ز) دیاری کراوە.

شیعرەکانی بابا تـاهیر بـە شـێوەزاری (لـوڕ)ی نووسـراوە، کـە یەکێکـە لـەو شـێوەزارانەی کـە بەشـێك لـە ئـەدەبیاتی کـوردی پێنووسـراوە، زۆربـەی شیعرەکانی بابا تاهیر (دوو بەیتـە) کـە بریتییـە لـە چـوار نیـوەدێڕ، قافیـەی نیوەدێڕی (یەکەم و دووەم و چوارەم) وەکو یەکە، بەڵام قافیەی نیوە دێـری سـێیەم جیـاوازە، جگـە لـە شـیعری (دوو بـەیتی) نزیکـەی (٥) پێـنج (غەزەل)یشی هەیە.

بابـا تـاهیر لـە شـیعرەکانیدا فەلسـەفەیەکی قـووڵ و واتایـەکی بـەرزو جـوان دەدرەوشێتەوە.

نموونە لە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر:

مەگەر شێر و پڵنگی ئـەی دڵ ئـەی دڵ
بەموو دایم بە جەنگی ئەی دڵ ئەی دڵ
ئەگەر دەستوم ڕەسەد خونت وەرێـژوم
بوینم تا چ ڕەنگی ئـەی دڵ ئـەی دڵ

وشه : واتا

موو : من

بەموو: لەگەڵ من

دەستوم ڕەسەد: بکەویە بەر دەستم

بوینم: ببینم

خونت وەڕێژوم: خوێنت دەڕێژم

(دیارە تۆ وەکو شێر و پڵنگی ئەی دڵ، هەمیشە لەگەڵ من لە جەنگ دای، ئەگەر بکەویە بەر دەستم خوێنت دەڕێژم، بۆ ئەوەی ببینم ڕەنگت چۆنە).

مەولەوی

(١٨٠٦ – ١٨٨٢)ز

ناوی (عەبدول رەحیمی)ە، کوڕی سەعیدە، لە هۆزی (تاوەگۆزەییە)، لە سالّی **(١٨٠٦ان)** لە خاکی جوانڕۆ لە دێی **(تاوەگۆز)** لە دایکبووە، لە سالّی (١٨٨٢ان) لە گوندی (سەرشاتە) کۆچی دوایی کردووە. مەولەوی مەلایەکی یەکجار شارەزا بووە، بە تایبەتی لە عەقیدە دەستێکی بالاّی هەبووە، لەسەرەتا نازناوی (مەعدومی) ئینجا (مەولەوی) کردۆتە نازناوی خۆی.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە سروشتی کوردستان، کاریگەری تەواوی لەسەر شیعرەکانی مەولەوی هەیە، کە شیعری بۆ هەر چوار وەرزی سالّ و کوێستانەکانی جافایەتی گوتووە، لەگەلّ شیعری دلّداری و ئاینی و لاواندنەوە و..... هتد.

دیارە کە سەرجەم شیعرەکانی بە شێوەزاری (هەورامی) نوسیوە.

مەولەوی جگە لە دیوانەکەی، چەند بەرهەمێکی تری هەیە، بەتایبەتی لەسەر (عیلمی کەلام) کە دەستێکی بالاّی لەو زانستە هەبووە وەك: (الفضیلة، العقیدة المرضیة، الفوائح) و هەروەها نامیلکەیەکی بە زمانی فارسی هەیە، کە باسی ئوسولی تەریقەتی نەقشبەندی دەکات.

نموونەیەك لە شیعری مەولەوی

ئەم پارچە شیعرە کە دەربارەی سروشتە، تیایدا وەسفی سەرچاوەی (زەلم) دەکات:

١) وەهاران سەیرەن، سەوزەی دیـــــاران
نـم کەوت نە دیدەش، چون شەو بێداران

٢) پـــــەی دڵەی مانیای دەروون مەلالان
ســـــایە بەستەوە خەیمەی گوڵاڵان

٣) بـــــۆی یەخەی سەحەر پەی دەماخ دڵ
مانـۆ وەنـەسیم جیٚب جـەمین گـــوڵ

٤) چـــون دێوانـەی شـۆر ئازیز نەسەردا
شـــە تـاو سەرهۆرگرت وەدەشت و دەردا

٥) تـــووولانی چون هیجر خاتـــر پرداران
ڕەوان وێنەی وەصـــڵ گەردن بێ گەردان

٦) های جەشنۆی وەش رۆح ئەفزای کاوان
ئـــای جەشاخەی تاف ساف ســـــەرداران

دوو دێری یەکەم بۆ لەبەر کردنە

لێکدانەوەی شیعرەکە :

١- واتە: بەهارە وەختی تەماشایە، سەوزە گیای دەشت و کێوەکان ئاونگ نیشتووەتە سەر چاویان، وەك پیاوانی خوا کە شەو ناخەون، بیر لە خوا دەکەنەوەو فرمێسك لە چاویانا دەدرەوشێتەوە.

٢- (مانیا) واتە (ماندوو) واتە: خێوەتی گوڵاڵەکان سێبەریان بۆ دڵی ماندووی پڕ لە خەفەتەکان کردووە.

٣- (مانۆ) واتە (ئەشوبهێ)، (جێب) واتە (سینگ و بەرۆك): بۆنی بەرە بەیان لە هەوای سینگ و بەرۆکی نازداران دەچێت، لە خۆش کردنی دەماخی دڵدا.

٤- (شۆڕ) واتە (عەشق): مانای ئەم دێرە لەگەڵ دێرەکانی دوای خۆی لێك دەدرێتەوە.

٥- (تووڵانی) واتە (درێژ): لافاوی بەهار سەری خۆی هەڵگرتووە رێگای دەشت و دەری گرتووە، وەك دڵدارێك کە عەشقی یار لە دڵی عاشقی دەردەداران، ساف و مەنگە وەك گەیشتن بە یاری گەردن بێ گەرد.

٦- (وەش) واتە (خۆش)، (شاخە) واتە (هارە): مانای ئەم دێرەش لەگەڵ دێری دوای خۆی لێك دەدرێتەوە.

پرتەوی هەکاری

(١٧٥٦ –١٨٢٥)ز

ناوی مستەفا بەگی کوڕی عەبدوڵڵا بەگی کوڕی محەمـەد کـوڕی ئێـزدین شێرە، بە بنەماڵە لە میرانی ناوچەی هەکارییە.

نازناوی (پرتەوی هەکاری) یـان (شـاپرتەوی هـەکاری) بـۆ خـۆی دانـاوە، لـە ساڵی (١٧٥٦)ز، لە ناوچەی هـەکاری لـە دایکبـووە، لەگـەڵ ئـەوەی زانیـاری تەواوی لـە ژیـانی نەماوەتـەوە، بـەڵام وەك دەرکـەوتووە لـە سـاڵی (١٨٢٥)ز کۆچی دوایی کردووە.

ناوچـەی هـەکاری وەك ناوەنـدێکی ڕۆشـنبیری دەوڵەمەنـد کاریگـەری هەبووە، بۆ خەملاندنی چێژو خەیاڵی پرتەو، چونکە ناوچەی هەکاری شوێنی لەدایکبوون و ژیـانی هەنـدێ لـە زانـاو شـاعیرە هەڵکـەوتووەکانی وەك (عـەلی تەرەماخی و عەلی حـەریری و فـەقێی تـەیران و مـەلایی باتـەیی و ئەحمـەدی خانی) و گەلێکی تر بوون، هـەر بۆیـە بەناوەنـدێکی گـەورەی خوێنـدەواری و ڕۆشنبیری لە کوردستانی باکووردا دەرکردووە.

لـە ڕووی رووخسـارەوە، وەکـو هـەموو شـاعیرە کلاسـیکەکانی تـری ئەدەبی کوردی، شیعرەکانی لە (غەزەل و قەسیدە) پێکهاتووە، جگە لەمانـە کۆمەلێك چوارین و پێنجین و موستەزادی هەیە.

لـە ڕووی ناوەڕۆکـەوە، موناجـات و ستایشـی پێغەمبـەر و دڵـداری و وەسفی خۆشەویست و سروشت، هەموو لایەنێکی شیعرەکانی گرتۆتەوە.

شـیعرەکانی بـە زاری کرمـانجی سـەروو نوسـراوە، کـە یەکێکـە لـەو زارانـەی بەشێکی زۆری ئەدەبیاتی کوردی پێنووسراوە لە کۆن و ئێستادا.

نموونەیەکی شیعری (پرتەوی هەکاری) لە هونەری موستەزاد

ئیرۆکە م تالیع سەحەرێ دلبەری سەلما
مەشیا ب خرامان
مەستانە وەش، کە چ کولەه و قامەتی ڕەعنا
شەنگا شەبی ڕیحان
ئەڤ شیوەو ئەڤ عیشوەو ئەڤ ناز و نەزاکەت
ئەسلن م نەدی بوون
یا ڕەب ژ هەمی دەردە و بەلا و ئافاتی دنیا
حافز کو ب یەزدان

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

لێکدانەوەی شیعرەکە :

١- ئیرۆکە: ئەمرۆکە، م: من، تالیع: بەخت، مەشیا: ڕۆیشت، واتە (ئەمرۆ بەیانی زوو، بەختم وا دەرچوو، کە دولبەری سەلما ڕۆیشت بە خەرامان).

٢- وەش: ڕۆیشت، کە: کو، کو لەه: بەرز و قیتو قۆز، واتە (ڕۆیشتنێکی بە لەنجەولارو (سەرخۆشانە) و بەرزو قیت، بەژن و بالای وەکو شەنگەبی ناسک لە شێوەی ڕێحان).

٣- ئەڤ: ئەم، واتە(ئەم شێوە ڕۆیشتنەو ئەم عیشوەتەو ئەم نازە و نەزاکەتە هەرگیز هاوتای نییە، من نەم دیوە.

٤- خوایە لە هەموو دەرد و بەلاو ئافاتی دونیا بیپارێزی، لەبەر خاتری ناوی خۆت (یەزدان).

حەمدی

(١٨٧٨ – ١٩٣٦)ز

ناوی ئەحمەدە کوری فەتاح بەگی حاجی ئیبراهیم بەگی مەحمود بەگی ساحێبقرانە، لە ساڵی ١٨٧٨ز لە شاری سلێمانی لەدایکبووە، لە شەوی (١٢)ی تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٣٦)ز کۆچی دوایی کردووە لە گردی سەیوان لە شاری سلێمانی نێژراوە.

شیعرەکانی حەمدی بەزاری کرمانجی خواروو نووسراوە وەك هەر شاعیرێکی کلاسیکی کوردی، کێشی عەرووزی عەرەبی، یەك سەروای بەکارهێناوە، بنیاتی شیعرەکانی جگە لە قەسیدەو غەزەل، گەلێ تەرجیع بەندە و تەرکیب بەند و چوارینی هەیە.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە شیعری (نیشتمانپەروەری و ئاینی و دڵداری و وەسفی سروشتی کوردستان)ی هەیە. حەمدی خاوەن بیرو باوەڕێکی کوردانەی بەرزبووە، هەر بۆیە شیعرەکانی ڕاستگۆیانە لە دڵ و دەروونێکی پاکەوە هەڵقوڵاوە.

نموونەیەك لە شیعری حەمدی كە لە ساڵی ١٩٢٧ وتویەتی:

كوردستان

ئەی وەطەن ڕۆم و عەجەم موشتاقی كوردستانتە
ئیفتخاری میللەتی كورد شەوكەتی عینوانتــە
بەستە سەربەرزی ئێواران، سبەینان مانگ و ڕۆژ
وەك نیشانی ئیفتخاری سنگ و نەجمەی شانتە
بەرق ئەدا و ئەرژێ وەكو ئەمواجی گەوهەر چەشمەكان
ئـاوە یـا ڕۆحـی ڕەوانی چەشــمەی حەیـوانتـە
ئاوە یا نوورە لە عەكسی خۆر كە ئەبریسكێتەوە
ئەهلی حیكمەت وا ئەزانێ دوڕەكانی (كان) تە
گوڵگوڵی سوور و سپی خاڵخاڵی خاكی ڕەش ئەڵێ
بۆ درەیی و روخسار و سورمەی رشتنی چاوانتە
عاشقی ڕەنگی خەزانی تۆیە بۆیە دێ بەهار
فەسڵی هاوین گەرمە مەیلی بەفرەكەی زستانتە

(دوو دێر بۆ لەبەركردنە)

(كان) واتە مەنجەم، ئەو شوێنەی كانزای لێ دەردێت.

بەشی ڕەوانبێژی

د. عزیز گەردی

پێداچوونەوەی زانستی

سادق ئەحمەد عوسمان   محسن احمد کریم

فاروق نورالدین ئاغۆك

ژ	ناوەرۆکی بابەتەکانی بەشی ڕەوانبێژی	ژمارەی لاپەڕە
١	رەوانبێژی	١٩٩
٢	لێکچواندن	١٩٩
٣	خواستن	٢٠٥
٤	رەگەزدۆزی	٢٠٩
٥	دژیەک	٢١٤
٦	جوانی بایس	٢١٧
٧	تێهەڵکێش	٢١٩
٨	سەرچاوەکان	٢٢٢

ڕەوانبێژی

ڕەوانبێژی ئەوەیە قسەو هۆنراوە ڕەوان و جوان و کاریگەر بێ و لەگەڵ بار و دۆخی گوێگر و هەڵوێستی قسەکردنەکە بگونجێت بۆ ئەوەی مەبەستەکەی بە ڕوونی لە خوێنەر بگەیەنێ و چێژی پێ ببەخشێت و کاری تێ بکات. ئەمەش بە هەڵبژاردنی وشەی لەبارو دارشتنی تۆکمە و ڕێکخستنی ژیربێژییانە دێتە دی.

زانستی ڕەوانبێژی لەو هونەر و دەستوور و بنەمایانە دەکۆڵێتەوە کە دەبن بە مایەی رەوانی و جوانی کاریگەری قسەو پاراستنی لە لێڵی و شل و شێواوی.

لێرەدا باسی بەشێکی کەم لە بابەتەکانی رەوانبێژی دەکەین:

لێکچواندن

ئـ- پێناسەی لێکچواندن: لێکچواندن لەسەر بنەمای بەراورد هاتووە. بۆ ڕوون کردنەوەو چەسپاندنی سیفەتی شتێك، ئەو شتە لەگەڵ شتێکی تر بەراورد دەکرێت کە سیفەتە مەبەستەکەی تێدا زاڵە، بۆ ئەوەی سیفەتەکە بەم بەراوردە ڕوون بێتەوەو بەزێدەڕەویی دەربکەوێت. ئەو شتەی بابەتی باسەکەیە پێی دەگوترێ (لێچوو) و ئەوەی بۆ بەراورد و ڕوونکردنەوە ناوبراوە پێی دەگوترێت (لەوچوو). سیفەتی هاوبەشی نێوان ئەم دوو بنەڕەتە پێی دەگوترێت (رووی لێکچوون) و دەشێ ئامرازێکیش هەبێت دوو بنەڕەتەکە بەیەکەوە ببەستێت پێی دەگوترێت (ئەوزاری لێکچواندن).

نموونەیەك:

دڵم هەروەك سەماوەر پڕ لە جۆشە
خەریکی سۆز و گریان و خرۆشە

لەم دێڕەدا. لێکچواندن لە نیوەی یەکەمدایە. (ناری) دەیەوێ باسی دڵی پڕ جۆش و خرۆشی خۆی بکات. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم جۆش و خرۆشە دڵی خۆی لەگەڵ سەماوەر بەراورد کردووە کە هەمیشە لە کوڵ و جۆشدایە. بابەتی باسەکە دڵی شاعیرە، ئەمە (لێچوو)ە، سەماوەر بۆ ڕوون کردنەوەی سۆز و خرۆشی دڵی شاعیر هاتووە، ئەمە (لەوچوو)ە. سیفەتی هاوبەشەکە جۆش و خرۆشە، ئەمە (ڕووی لێکچوون)ە (هەروەك)یش ئەوزاری لێکچواندنەکەیە.

ب- بنەڕەتەکانی لێکچواندن:

لێکچواندن بە گشتی لە چوار بنەڕەت پێك دێت:

١- (لێچوو) ئەمە بابەتی باسەکەیە. لە هەموو بنەڕەتەکان لە پێشترە، چونکە باس باسی ئەمە. ئەوانی تر بۆ خزمەتی ئەم هاتوون.

٢- (لەوچوو) ئەمە بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنێکی (لێچوو) دێت کە بەراوردەکەی لەسەر بنیات دەنرێت.

ئەم دوو بنەڕەتە (لێچوو و لەوچوو) بنەڕەتی بنچینەیین لە لێکچواندندا. بەبێ ئەم دووە لێکچواندن دروست نابێت هەر کام لەم دووە لابدرێت لێکچواندنەکە نامێنێت.

٣- (ڕووی لێکچوون) سیفەت و لایەنی هاوبەشی نێوان هەردوو بنەڕەتە بنچینەییەکەیە ئەم سیفەتە لە لێکچواندنی ئاساییدا، لە (لێچوو) بێ هێز و لە (لەوچوو) بە هێزە.

٤- (ئەوزار) ئەو وشەیە کە دەوری بەیەکەوە بەستنی هەردوو بنەڕەتی بنچینەیی لێکچواندن (لێچوو و لەوچوو) دەگێڕێ. ئەمە هەندێ نموونەی ئەوزاری لێکچواندنن: (وەك ، وەکو ، هەروەك ، لەو دەکا ، لەو دەچێ ، ئاسا، چون ، وێنەی ، چەشنی...)

ئەم دوو بنەڕەتەی دواوە (ڕووی لێکچوون و ئەوزار) بنەڕەتی بنچینەیی نین، بۆیە دەشێ باس بکرێن و دەشێ فڕێ بدرێن.

نموونە:

دڵم زنجیر ئەکەم ئەمما لە یاری دڵڕوبا چ بکەم؟
ڕەگم وشکە وەکو پووشە، لە قووەی کارەبا چ بکەم؟

(قانیع)

لێکچواندن لە نیوەی دووەمدایە ((ڕەگم وشکە وەکو پووشە..)) قانیع ڕەگی خۆی لە وشکایەتیدا بە پووش چواندووە. بنەڕەتەکانی لێکچواندنەکە ئەمانەن:

١- ڕەگی شاعیر: لێچووە

٢- پووش: لەوچووە

٣- وشکایەتی: ڕووی لێکچوونە

٤- وەکوو: ئەوزاری لێکچواندنە

پ- بنەڕەتە باسکراوەکانی لێکچواندن:

- بۆی هەیە هەر چوار بنەڕەتەکەی لێکچواندن هاتبن وەکو دوو نموونەکەی سەرەوە.
- بۆی هەیە سێ بنەڕەت هاتبن ئەمەش دوو جۆرە:

ئ- بۆی هەیە سێ بنەڕەتە باسکراوەکان (لێچوو و لەوچوو و ئەوزار) بن و ڕووی لێکچوون نەهاتبێ. نموونە:

قەسەم بەو شەربەتی دیداری پاکت
شەرابم عەینی زەهری مارە بێ تۆ

(نالی)

لە نیوەی دووەمدا، لێکچواندنەکە بریتییە لە (شەرابم عەینی زەهری مارە) بەبێ یار شەرابی خۆی بە زەهری مار چواندووە. لەم لێکچواندنەدا، تەنیا سێ بنەڕەت هاتوون.

١- شەرابی شاعیر: لێچووە

٢- زەهری مار: لەوچووە

٣- عەینی: ئەوزارە

(ڕووی لێکچواندن) کە کوشندەییە، نەهاتووە چونکە خوێنەر خۆی دەیزانێت.

ب- بۆی هەیە سێ بنەڕەتە باسکراوەکان (لێچوو و لەوچوو و ڕووی لێکچوون) بن و ئەوزاری لێکچواندن نەهاتبێ، نموونە:

کوڕ ئایینەیێ جەمالێ زاتن

کەچ مەظهەرێ پورتەوا صیفاتن

(خانی)

لە نیوەی یەکەمدا، لێکچواندن لە (کوڕ ئایینەیێ جەمالێ ذاتن) دایە خانی (کوڕی) بە (ئاوێنە) چواندووە کە جوانی زات پێشان دەدەن.

١- کوڕ: لێچووە

٢- ئایینە: لەوچووە

٣- جەمالی زات پێشاندان: ڕووی لێکچوونە

(ئەوزار) نەهاتووە

- بۆی هەیە تەنیا دوو بنەڕەتە بنچینەییەکە(لێچو ولەوچوو) هاتبن و دوو بنەڕەتە نابنچینەییەکە (رووی لێکچوون و ئەوزار) نەهاتبن وەك:

دەمێك بوو چاوەڕێ ی بەفرێکی وا بووم مژدە بیَ باری
سەرم بەفرە کەچی هێشتا شەڕە تۆپەڵمە بۆ یـــاری

(پیرەمێرد)

لێکچواندن لە(سەری شاعیرە) کە بە(بەفر)ی چواندووە.

سەرم: لێچووە

بەفر: لەوچووە

ئەوزار و ڕووی لێکچوون نەهاتووە.

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەی خوارەوەدا، لێکچواندن دەربێنەو بنەڕەتەکانی لەیەك جیا بکەرەوە:

١- ئەمن کێوم، سەرم شاخە، هەناسەم
نەسیمە، چاوەکانم، مێزەرم، تەم (حاجی قادری کۆیی)

٢- قەلبێ مە شوبهێ زێری ژ فەیزاتە جەلا گرت
ما رووسیەهـ و سیفر سیفەت رەنگی سەدا گرت (جزیری)

٣- دێ بەتاو ئەشکی دوو چاوم هەروەکوو دیجلەو فورات
مەزرەعەی غەم سەوزە، تێراوە لەبەر ئەم دوو شتە (کوردی)

٤- تاکەی چون مەجنوون وێڵی هەردان بم؟
تاکەی خەمزەدەی باری هیجران بم؟ (مەولەوی)

٥- لارو لە نجەت، بەستەیە، مۆسیقایە، گۆرانی یە
بەژن و بالآکەت نموونەی هەیکەلی یۆنانی یە. (هەردی)

٦- نەیلەفەڕ دل، تو ئافتابی
تەن شبهی کەتان، تو ماهتابی (خانی)

خواستن

ئـ- پێناسەی خواستن: خواستن ئەو لێکچواندنەیە کە تەنیا یەکێ لە دوو بنەڕەتە بنچینەکەی هاتبێ و ئەوی تر نەهاتبێ.

نموونە:

ئیلاهی! نەرگزا مەی مەست و نازك
ژ دەستی خوار و بەدخواهان بپارێز

(جزیری)

(ئیلاهی: خودایە، مە = ئێمە، ژ: لە ، خوار: لارو خراپ، بەدخواە: بەد نیاز) خواستن لە وشەی (نەرگز) دایە. مانای وشەکە جۆرە گوڵێکە. جزیری یارەکەی خۆی بە (نەرگز) چواندووە (یار) (لێچووە)، (نەرگز) (لەوچووە) (مەست و نازك) (ڕووی لێکچوونە) (ئەوزار) نەهاتووە. بەڵام لەو لێکچواندنەدا دیارە (جزیری) لە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکە (یار ، نەرگز) تەنیا یەکێکی هێناوە (لەوچوو – نەرگز). ئەوی تری فڕێ داوە (لێچو – یار) لەم دێڕە شیعرەدا (نەرگز) بۆیار بەکارهاتووە.

نموونەیەکی تر:

وانەزانی دەستی غەم یادت لە دڵدا دەرئەکا
ئەشکی خوێنینم دەلیلە بۆ کەسێ باوەڕ نەکا

(هەردی)

لەم دێڕە شیعرەدا خواستن لە (دەستی غەم) دایە. لەبەر وشەی (دەست) یەکسەر بیرمان بۆ ئەوە دەچێت کە (غەم) بە (مرۆڤ) چوێنراوە. غەم (لێچووە). مرۆڤ (لەوچووە). ئەمە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکەی لێکچواندنن. لەم دووەدا تەنیا (لێچوو – غەم) هاتووە، (لەوچوو – مرۆڤ) نەهاتووە.

ب. جۆرە سەرەکییەکانی خواستن:

خواستن لە رووی دەرکەوتنی یەکێ لە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکەوە دەکرێت بە دوو جۆر:

١- خواستنی ئاشکرا: ئەو خواستنەیەکە لە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکەی لێکچواندن تەنیا (لەوچوو) هاتبێت و (لێچوو) فڕێ درا بێت.

نموونە:

هەرچەند گوڵ سیس ئەبێ بگرین
ئاڵتوونی دار ئەڕژێ بگریـــــن

(گۆران)

خواستن لە وشەی (ئاڵتون) دایە. لەبەر وشەی (دار) دەزانین مەبەست لە وشەی (ئاڵتوون) ئاڵتوونی ڕاستەقینە نییە، بەڵکو گەڵای زەردە. واتە گۆران گەڵای زەردی بە ئاڵتوون چواندووە: گەلای زەرد (لێچووە) ئاڵتوون (لەوچووە). لەم دووە (لێچوو- گەڵای زەرد) فڕێ دراوە و تەنیا (لەوچوو - ئاڵتوون) باس کراوە. ئەم جۆرە خواستنە، کە (لەوچوو) هاتبێ و (لێچوو) فڕێدرابێ پێی دەگوترێ (خواستنی ئاشکرا).

٢- خواستنی درکاو:

تا نەگریا ئاسمان و تەم وڵاتی دانەگـــــرت
گوڵ چەمەن ئارا نەبوو، هەم لێوی غونچە وا نەبوو

(نالی)

(چەمەن ئارا: ڕازێنەرەوەی چەمەن، وانەبوو: نەکرایەوە)

لە نیوەی یەکەمدا خواستن لە (تا نەگریا ئاسمان) دایە. لەبەر وشەی نەگریا (نەگریا) دەزانین (ئاسمان) بە (مرۆڤ) چوێنراوە. ئاسمان (لێچووە)، مرۆڤ

(لەوچووە). لێرەدا تەنیا (لێچوو — ئاسمان) هاتووە و (لەوچوو — مرۆڤ) فڕێ دراوە، ئەوەندە هەیە (گریان)ی مرۆڤ دراوە بە ئاسمان کە نیشانەی خواستنەکەیە.

لە نیوەی دووەمدا، خواستن لە (لێوی غونچە وانەبوو) دایە لەبەر وشەی (لێو) دەزانین (غونچە) بە (مرۆڤ چوێنراوە). غونچە (لێچووە). لێرەدا تەنیا (لێچوو — غونچە) هاتووەو (لەوچوو — مرۆڤ) نەهاتووە. (لێو) نیشانەی خواستنە.

ئەم جۆرە خواستنە کە (لێچوو) بگوترێ و (لەوچوو) فڕێ بدرێ پێی دەگوترێ (خواستنی درکاو).

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەدا خواستن دەربێنەو بنچینەکەی ڕوون بکەوەو جۆرەکەی دیاری بکە:

١- لایدا سەرپۆش و پەرچەمی بای شەماڵ
مانگێك هاتە دەر پڕ لەخەت و خـــاڵ!!

(حەمدی)

٢- شێر لەبێشە دەرپەڕی دەست بەخەنجەر
ڕوو بەڕوو ئەیدا لە زومرەی دوژمنـــــان

(سالم)

٣- ئەو هەردوو نیهاڵ عەرعەرا شەنگ
ڕوو نیشتنی میساڵ غونچە دڵتەنگ

(خانی)

٤- ڕۆژتە ئەی بادی نەورۆزی لەبنی بەفری گـــــران
کانی پێی سڕ بوو، چناریش دەستی چوو، پەنجەی تەزی

(حاجی)

٥- ئەڵێن ساڵ دوانزە مانگە
من مانگم دی چواردە ســـاڵە

(پیرەمێرد)

٦- چاوەکەم ئەمڕۆ لەگوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نـــواند
نەك نمەك گیربم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدواند

(حەریق)

ڕەگەزدۆزی

ئـ– پێناسـەی ڕەگـەزدۆزی: ڕەگـەزدۆزی ئەوەیـە دوو وشـە یـان زیـاتر لـە شێوەدا، واتە لە دەنگەکان وەکو یەك وا بن یـان لەیەکـەوە نزیـك بـن، بـەڵام مانایان جیا بێ. ئەگەر یەك مانایان هەبێ ڕەگەزدۆزی دروست نابێت.

نموونە:

ئەگەر خاڵت بڵێم مشکی خەتای
عەزیز من ئەمەم عەینی خەتایە

(حاجی)

لە کۆتایی هەردوو نیوە دێڕدا، وشەی (خەتا) هاتووە، هەردوو وشەکە لە شـکڵدا یـەك شـتن بـەڵام لـە مانـادا جیـان. یەکـەمیان (خـەتا) شـوێنێکە لـە تورکستانی چین، کەچی دووەم بەمانای گوناه و تاوان هاتووە.

نموونەیەکی تر:

بە ئاه و گریان دیسان هاتەوە هەوری نیسان
جگەر پڕئاو و ئاور وەك عاشقی بێ قـــــەرار

(وەفایی)

لەم دێڕەدا ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ئـاو) و (ئـاور – ئـاگر) دایـە. ئـەم دوو وشەیە هەر چـەندە لـە شـکڵدا کـت ومـت وەکـوو یـەك نـین بـەڵام لەیـەك نزیکن. جیاوازییان تەنیا ئەوەیە کە وشەی (ئاور) یەك دەنگ (ر)ی کۆتایی لە وشەی (ئاو) زیاترە.

ب– جۆرە سەرەكییەكانی ڕەگەزدۆزی: ڕەگەزدۆزی دوو جۆری سەرەكی هەیە كە ئەمانەن:
ڕەگەزدۆزی تەواو و ڕەگەزدۆزی ناتەواو.

١- ڕەگەزدۆزی تەواو:

ئەوەیە ئەو وشانەی ڕەگەزدۆزی دەیانگرێتەوە، لە شكڵدا كت و مت و بێ جیاوازی وەكو یەك وابن. واتە لەم خاڵانەی خوارەوە وەكوو یەك بن:

- ژمارەی دەنگەكان
- جۆری دەنگەكان
- ڕیزی دەنگەكان

نموونە:

ئەوەی ڕێگەی لەكوردەكان گۆڕی
لەعنەتی خوا لە ئەلحەدو گۆڕی

(مەلای گەورە)

ڕەگەز دۆزی تەواو لەنێوان وشەی(گۆڕی) ی كۆتایی نیوەی یەكەم و (گۆڕی)كۆتایی نیوەی دووەمدایە، ئەم دوو وشەیە روخسارییان وەكوو یەك وایە، بەڵام مانایان جیاوازە؟ یەكەمیان واتە ڕێگە لێ گۆڕین كە كارە، بەڵام دووەمیان ناوە واتە(قەبر).....

٢- ڕەگەزدۆزی ناتەواو:

ئەوەیە ئەو وشانەی ڕەگەزدۆزی دەیانگرێتەوە لەشکلدا کت و مت وەکو یەك نەبن، جیاوازییان هەبێ بەڵام لەیەکەوە نزیك بن.

جیاوازییەکە دەبێ تەنیا لە یەکێ لەم خاڵانە بێت:

- ژمارەی دەنگەکان
- جۆری دەنگەکان
- ڕیزی دەنگەکان

بۆی هەیە وشەکان لە ژمارەی دەنگەکانەوە جیاوازبن، واتە یەکێ لە وشەکان دەنگێك یان ئەگەر وشەکە درێژ بوو، دوو دەنگ لەوەی دی زیاتر بێ. زیادەکەش لەواتە لە سەرەتا یان لە ناوەڕاست، یان لە کۆتایی وشەکە هاتبێت. نموونە:

مەعشووق تویی ب فەخر و نازی

عاشق تویی لێك بێ نیـــــازی

(خانی)

ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ناز) و (نیاز) دایە، دووەمیان (نیاز) یەك دەنگ (یـ) لە یەکەمیان (ناز) زیاترە و دەنگە زیادەکە کەوتۆتە ناوەڕاستی وشەکەوە (ـ یـ ـ).

- یان وادەبێ وشەکان لە جۆری دەنگێك جیاوازبن، جا ئەو دەنگەی گۆڕاوە چ لە سەرەتا، یان لە ناوەڕاست، یان لە کۆتایی بێ.

نموونە:

پیری بە تەنیا ڕەحمەتە

پیری و هەژاری زەحمەتە (حەمدی)

- له دێره شیعرەکەدا رەگەز دۆزی ناتەواو لەنێوان ووشـەکانی (رەحمەتـە) و (زەحمەتە) دا هەیە چونکە دەنگی یەکەمیان جیایە.
- بۆی هەیە وشەکان له ڕیزبوونی دەنگەکان جیابن. نموونە:

یەك زێدە شیرین زیادە مەحبـــوب
یەك ڕووحی قولووب حووری مەقلوب

(خانی)

له نیوەی دووەمدا، ڕەگەزدۆزی له وشەکانی (ڕووح) و (حوور) دایە. ئەم دوو وشـەیە لـە ژمـارە جـۆری دەنگـەکان وەکـوو یـەکن، بـەڵام ڕیـزی دەنگـەکان گۆڕاوە.

	١	٢	٣
یەکەم	ر	وو	ح
دووەم	ح	وو	ر

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەی خوارەوەدا، ڕەگەزدۆزی دەربێنەو جۆرەکەی بنووسەو دیاری بکە:

١- ئەی خامە تەژی گەلەك درێژ کر
ئەڤ نامە بەسە تە پــڕ قرێژ کر

(خانی)

٢- ئێمە هەر چەندە کە قەومێکی زۆرین
بەڵام چونکە قەومێکی خۆخۆرین
بۆیە دائیما والەژێر دەستی زۆرین (بێ کەس)

٣- با نەچێتە لای رەقیبان، یار ئەنیسی خانە بێ
لازمە ئەو ئاسکە لــەولانەبێ لــەولانــەبێ

(زێوەر)

٤- شکانیان کەمانچەی دەستم
بەڵام زوو فریاکەوت هەستم

(کامەران موکری)

٥- گوڵ لەناو باخا پێکەنی تــــا رۆژ هەڵات
گوڵ لەناوماڵی منا پێ ی پێکەنی تا رۆژهەڵات

(حەریق)

٦- قژ کاڵی، لێو ئاڵی، پڕشنگی نیگــا کاڵ
ئەی کچە جوانەکەی سەرگۆنا نەختێ ئاڵ

(گۆران)

دژیەك

ئـ- پێناسـەی دژیـەك: دژیـەك ئەوەیـە دوو وشـە دژو پێچـەوانەی یـەكتربن. وەكــوو: گــەورەو بچــووك، پــاك و ناپــاك، مــردن و ژیــان، بــەهێز و بــێ هێز.....نموونە:

مەژی بــۆ مردن، بمرە بـــــۆ ژیان
چۆن قازانج ئەكەی تا نەكەی زیان

(برایم ئەحمەد)

(لەم دێرە شیعرەدا دژە یەك لەنێوان ئەم وشانە دا هەیە

مردن × ژیان

قازانج × زیان

ئەكەی × نەكەی

ب- جۆرە سەرەكییەكانی دژیەك: دژیەك دوو جۆری سەرەكی هەیە:

ئـ- دژیەكی ئەرێ: ئەوەیە وشەكان هەریەكە لە رەگەزێكی سەربەخۆ بن، لە مانـادا دژو پێچـەوانەی یـەكتر بـن وەكـوو (خەنـدەو گریـان، تـاڵ و شـیرین، سەركەوتن و ژێركەوتن.......هتد) وەكوو:

چ رووناكی بێ، چ تاریكی، چ نزمی بێ یـــا بــــەرزی
بە خۆشی بێ وەیا تاڵی هەمووی ئەڕوا لەسەر ئـــەرزی

(پیرەمێرد)

دژە یەكی ئەرێ لەم دێرە شیعرەدا ئەمانەیە:

رووناكی × تاریكی

نزمی × بەرزی

خۆشی × تاڵی

ب- **دژیەکی نەرێ:** ئەوەیە دوو وشەکە بە نەفی یان نەهی بووبن بە دژیەک وەکوو پاك × ناپاك ، مەرد × نامەرد ، برۆ × مەڕۆ ، بەهێز × بێ هێز...

نموونە :

ئەی کوردی جەفا دیدە بەسە قەیدی ئەسارەت
نادان بە کوتەك حاڵی دەبێ، دانا ئیشـــارەت

(قانیع)

دژیەك لە نێوان (دانا × نادان) دایە. کە هەردوو وشەکە لەیەك ڕەگەزن بەڵام بە نەفی بوونەتە دژیەك.

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەدا چی دژیەك هەیە دەری بێنەو جۆرەکەی دیاری بکە:

١- گەلێکم رۆژگاری تاڵ و شیرین رابوارد ئاخۆ
مەرگ مەودا دەدا ببینم سەردەمێکی تـــــر

(هێمن)

٢- ئەوەی ڕزقی موقەڕەڕە بۆخۆی دێ
سەد دەفعە بخوازێ یـــا نەخوازێ

(حاجی)

٣- یارم لە ئەندەروون هات دەستی رەقیب لەدەستا
غەمناك و شادمانم، رەحمەت عەزابی هێنـــــا

(سالم)

٤- نێرگزێن شەنگ و مەستن چەپ و راست
ساقیان جام و دەستن چەپ و راست

(جزیری)

٥- دژمن ل مەشانە دۆست غەمگین
فەرزە مرنا چەکۆ و تـــاجدین

(خانی)

٦- ئەگەر دۆستم، ئەگەر دوژمن بزانم
ئەوەندەم تێگەیێنە کامەیـــــانم

(مەدهۆش)

جوانی بایس

ئەوەیە دیاردەیەك هۆی دروست و راستەقینەی خۆی هەبێ، بەلاّم ئەو هۆیە بخرێتە لاوە بۆ جوانکردن و رازاندنەوەی شیعرەکە هۆیەکی تری هونەرمەندانەی بۆ دروست بکرێ کە زۆر دوور بێت لە هۆیە درووست و راستەقینەکەی خۆی.

وەکوو لەم هۆنراوەیە

مانگی نوێ بۆیە هەموو شەو زیاد ئەکاو ئەشنێتەوە
تا جەمالی هەروەکو ڕووی تۆ بڕازێنێتەوە
کاتێ بوو بە چواردەهەم شەو تێ ئەگا نابێ بە ڕووت
جا لە داخا وورده وورده کەم ئەکا و ئەتوێتەوە[1]

(عەلی کەمال باپیر)

لێرەدا شاعیر زۆر وەستایانە دەیەوێت بە خۆشەویستەکەی بلێت کە کەس لەو جوانتر نی یە دێت مانگی یەك شەوە لە زیادکردنی بەردەوامی دەباتەوە سەر ئەوەی کە دەیەوێت خۆی وەکوو ڕووی یارەکەی بڕازێنێتەوە، بەلاّم کە لە شەوی چواردە دەبێتە مانگی تابان ئەو کاتە تێ دەگا کە هێشتا لە جوانی دا نەگەیشتۆتە یارەکەی، بۆیە لە داخ و خەفەتا ورده ورده بەرەو نەمان دەچێت کە ئەمەش هۆی راستەقینەی نی یە تەنها بۆ جوانکردنی شیعرەکە بەکاری هێناوە.

---

١ – دیوانی کەمالی – عەلی باپیر ئاغا / لا ١٩٥ ، چاپی ١٩٨٦ .

پرسیار:

لەم دێڕە شیعرەنەدا جوانی بایس دەربێنەو دیاردەکە دەست نیشان بکە و هۆیە جوان دروست کراوەکە ڕوون بکەوە:

١- لە خەوفی تەلعەتی، ڕۆژ هەروەکو شێت
بەڕوو زەردی هەڵات و کەوتە کێـــوان

(نالی)

٢- شەماڵ لە ترسی شنەی نسێی سەخت
پەنای بۆ باسك و پێدەشت هێناوە

(دیلان)

٣- نارنج و تورنج شوبهی زینێ
زەربوییێ ل عیللەتا ئەڤینێ

(خانی)

٤- لە لێواری حەوزا گوڵاڵەو بەیـــوون
ساوان، ئەلەرزن، لە تاو نقووم بوون

(گۆران)

٥- پەڵەی گوڵاڵە لە ترسی چنـــوور
ناو جەرگی سووتاو ڕەش هەڵگەڕاوە

(دیلان)

٦- خوێنی پاکی لاوی کوردانە ڕژاوە کێو و کـــەژ
بۆیە وا ئێستاکە سوورە، ڕەنگی گوڵناری هەیە!!

(ئەحمەد موختار جاف)

تێهەڵکێش

پێناسەی تێهەڵکێش: ئەوەیە شاعیر یان نووسەر، نیو دێڕ، یان دێڕێك یان سەراپای هۆنراوەیەك، یان پەندێك، یان ئایەتێك، یان فەرموودەیەك، یان قسەیەکی نەستەق بێ دەستکاری وەربگرێت و لەناو دووکەوانە بیخاتە ناو بەرهەمەکەی خۆیەوە، جاناوی خاوەنەکەی ببات یان نەبات: نموونە:

بۆ فەلەك ناکەم تەنەزوول هەروەکو نووری ئەڵێ

(من بە چەرخی ئاسمان سپڵە ئیستیهزا ئەکەم)

(کەمالی)

لێرەدا دیارە (کەمالی) نیو دێرە شیعری (شێخ نووری شێخ ساڵح)ی تێهەڵکێشی شیعرەکەی خۆی کردووە. ناوی (نووری)شی لە پێشەوە هێناوە.

نموونەیەکی تر:

دەمێ کۆچبارەکەت ناچێ لە یـــادم

دەبێ وەك کوشتمت بشپرســـی دادم

((کەبارگەت بۆ هەوار تێك نا عەزیزم

شکا ئەستوندەگی تاولی مـــرادم))

(هەژار)

(هەژار) دێرە شیعرێکی هێمنی تێهەڵکێش کردووە بێ ئەوەی لە شیعرەکەیدا ناوی خاوەنەکەی بێنێ چونکە دێرە شیعرەکەی هێمن زۆر بەناوبانگەو خوێنەری شیعرەکانی هێمن دەیناسێتەوە.

نموونەیەکی تر:

بۆچی فەرموویەتی نەبیی ئەمین

((اطلبوا العلم ولو بالصیـــــــن))

(حاجی)

لەم دێڕەدا (حاجی) فەرموودەیەکی پێغەمبەری بەدەقی خۆی تێهەڵکێش کردووە، بۆ ئەوەی دەستکاری بکا، یان بیکابە کوردی.

تێبینی: هەموو پێنج خشتەکییەکانی شاعیرێك لەسەر شیعری شاعیرێکی تری دەکا بەر ئەم هونەرە دەکەوێت.

پرسیار

١- قەدری میللەتتان بە جارێ شکـــان
نە حەیاتـان ما، نە نـاوونیشـــــان
بـاری تـەعنەتـان وا هاتە سەرشـــان
((وەفدی کوردستـان، میللەت فرۆشان
هەرزە وەکیلی شاری خامۆشــــــان))

(بێکەس)

٢- گوڵ لەسەر لقی خۆیا رەنگینــــە
((بەردیش لە جێگای خۆی سەنگینە))

(پیرەمێرد)

٣- رۆژێ فەرمووت (لیس للانسان الا ما سعـی)
هیچ کەسیش هێزی فەلاح ئیش کێڵانی نییە

(دڵدار)

٤- لە دوو ئاوان کە یەکدەگـــــری   دوو میسرەعی بەیتی مەولــــــەوی
(سیروانی ئەم چەم تا نجەڕۆی ئەوچەم   بدەن بە یەکدا ئەم چەم بۆ ئەو چەم)

(پیرەمێرد)

٥- سەیری کە ئەڵێ ی خوێنی رژاوی گەشی تۆیە
(سیروانی سروشکم کە ئەکا هاژە لـــــەسەردا)

عەلی کەمال باپیر(کەمالی)

٦- تـا نەتنـاسی ئـایەت و سەعـاتی ئەوقـاتی دوعا
فائیدەی چـــــــــــی (ربنا انزل علینا مائده)

(صابری)

سەرچاوەکان

١-	محمد عارفێ جزیری	سگڤان عبدالحکیم	١٩٨٤- بغداد
٢-	گۆڤاری سلێمانی ژ (٩)ی ساڵی ١٩٦٩	د. شوکریە رەسول	١٩٨٩ – هەولێر
٣-	المدخل لدراسه الادب الكردی المدون باللهجه الشمالیه ـ جزء الاول	تحسین ابراهیم الدوسكی	١٩٩٣
٥-	ڕۆلی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا	نامەی ماجستێر ـ هیمداد حسین بكر	١٩٩٥
٦-	هونەرەکانی ئەدەب لە ڕۆژنامەگەری نێهنی کوردیدا (١٩٦١ ـ ١٩٩١)	نامەی ماجستێر ـ نەوازد علی ئەحمەد	٢٠٠٠ سلێمانی
٧-	مێژووی پەخشانی کوردی تا ساڵی (١٩٨٠)	عەلادین سجادی	٢٠٠٠ هەولێر
٨-	ئەدەبی ڕۆژنامەنووسی سەردەمی کۆماری کوردستانی (١٩٤٣ ـ ١٩٤٧)	نامەی دکتۆرا ـ هیمداد حسین بكر	٢٠٠١
٩-	(گۆڤاری دەنگی گێتی تازە) سەرهەڵدان و دەوری لە پێش خستنی زمان و هونەرەکانی ئەدەب و وەرگێراندا	پ. د. شوکریە رەسول	٢٠٠٣ سلێمانی
١٠-	ڕۆژنامەی (برایی ـ برایەتی ١٩٦٧ ـ ١٩٧٤)و ڕۆلی لە پێشخستنی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا	نامەی ماجستێر ـ ئاریان ابراهیم احمد	٢٠٠٤ سلێمانی
١١-	چیرۆکی هونەریی کوردی	حسین عارف	١٩٧٧ بەغدا
١٢-	لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی	عومەر مەرعوف	١٩٧٨ بەغدا

	بەرزنجی	کوردی	
١٩٨٥ ــ بەغدا	حەسەن جاف	چیرۆکی نوێی کوردی	١٣-
١٩٩٩ــ سلێمانی	ئەحلام مەنسور	بینای هونەری لە کورتە چیرۆکی کوریدا	١٤-
سلێمانی ــ ٢٠٠٤	عەتا قەرەداغی	گەڕانەوە لە خەیاڵەوە بۆ واقیع	١٥-
سلێمانی ــ ٢٠٠٤	محەمەد دلێر ئەمین محەمەدد	ڕۆلی گۆڤاری گەلاوێژ لە گەشەسەندن و پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا	١٦-
اربیل ــ ٢٠٠١	عبدالرحمن پاشا	الروایە الکوردیە	١٧-
بەغدا ــ ١٩٧٨	عەلائەدین سوجادی	خۆشخوانی	١٨-
ب١ بەغدا ــ ١٩٧٥	عەزیز گەردی	ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا	١٩-
ب٢ هەولێر ــ ١٩٧٥	عەزیز گەردی	ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا	٢٠-
ب٣ سلێمانی ــ ١٩٧٩	عەزیز گەردی	ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا	٢١-
هەولێر ــ ١٩٩٢	عەزیز گەردی	ڕەوانبێژی	٢٢-
		دیوانی مەولەوی	٢٣-
	د. مارف خەزنەدار	مێژووی ئەدەبی کوردی	٢٤-

بەشی خوێندنەوە

ژمارەی لاپەڕە	ناوەڕۆکی بەشی خوێندنەوە	ژ
٢٢٦	شێخ سەعیدی پیران	١
٢٢٨	میر شەرەفخانی بەتلیسی	٢
٢٣٠	قاسم ئەمین و ئازادکردنی ئافرەت	٣
٢٣٥	ئیبن سینا	٤
٢٣٨	تاگوور	٥
٢٤٢	مەلا محەمەدی کۆیە	٦
٢٤٥	شێخ محەمەد عەبدە	٧
٢٤٨	خەملّی پەمۆو تکای شێخ	٨
٢٥٦	قەڵای دمدم	٩
٢٥٩	کۆماری ئەفلاتوون	١٠
٢٦١	سەرچاوەکان	١١

شێخ سەعیدی پیران

١٩٢٥ — ١٨٦٨

شێخ سەعید کوڕی شێخ مەحموودی ((کلّدار))ە، لە بنەماڵەیەکی ئایینی بووە، لە گوندی ((پیران)) کە کەوتۆتە ژووروی ((دیاربەکر))ەوە هاتۆتە دنیاوە، کلّدار لە قەبی بنەماڵەی باوکی بووە، پیاوێکی زاناو نیشتمانپەروەربووە لەگەڵ لاوە خزمەتی خۆی کردووە یەکێك لەبەر ئەوە کە خەلیفەی ((مەولانا خالد)) بووە تەریقەتی ((نەقشبەندی)) لە ناوچەی کوردستانی تورکیادا بڵاوکردۆتەوە، لەم ڕووەوە خۆیشی بووە بە شێخێکی پایەبەرزو تا دوانزە هەزار مریدو پەیڕەویکەری هەبوو، لەوانە بووە بە تەواوی بەسەر ئەو وڵاتانەدا زاڵ بووە.

یەکێ باری عیلمیو زانایی وەکو چۆن شێخێکی بەرزبووە زاناو عالمێکی بەرزتر بووە، گەلێ ئیجازەی تەدریسی داوە بە فەقیەکانی لەمانە دوانزە عالمی هەرە گەورە لەو لاتەدا دەستنێژو ((مجاز))ی ئەم بوون.

یەکێ لەباری نیشتمانیدا لە باوەڕی شێخ سەعیددا حکومەتی ئەو سەردەمەی عوسمانی لە ڕێگای شەریعەتی ئیسلامەوە نەچووە بەڕێوە، ئەمیش بۆهاتنەوە سەرڕێ ئەو حکومەتەو بۆ کەمکردنەوەی ئەو سەرانەو پیتاکانە کە حکومەت خستبوونیە سەر دانیشتوانی وڵات هەستا، نیشتمانپەروەرانی تری کورد دایانە پاڵی، شۆرشی ١٩٢٥– ١٩٣٠ی کوردی لە وڵاتی تورکیادا پەیدابوو، لە ئەنجاما بەهۆی هەندێ کەمو کووڕیەوە کە پەیدابوو سەرنەکەوتن، شێخ سەعید گیراو لەلایەن تورکەکانەوە خنکێنرا.

ئەم پیاوە توانی لەو ماوەکەمەی ژیانیا پێشەواییەکی مێژوویی بۆ نەتەوەکەی خۆی لەو وڵاتەدا بگرێتە دەست. لەپایەی زانیاریو ئەدەبیو

هونەریدا یەکـەم کەسـێ بـووە لـەو ناوچـەیەدا هـۆنراوە کـوردیو فارسـیو عەرەبیـەکانی سۆزێکی دەدا بـە مـەردم. پیـاوێکی بەسـامان بـووە. لـە نـان بـدەییو دیوەخانـداری دا بەسـە بـۆ ئـەو کـە پێشـرەوی شۆرشـێك بـووە. ناوبانگو ((طریقة))ی مەولانا خالد لـە شـێخ سـەعیدی پیرانـەوە لـەو نـاوەدا دەنگو ئاوازی پەیداکرد. کۆڕی مەدرەسەو خانەقاکەی وەکو پوورەی هـەنگ وابـوو، لــە دوولاوە بـۆ وەرگرتنــی زانیــاری ڕێگــای ((طریـق))و شــەریعەت رووی تێکراوە. ئەو دوو ڕێگایە بوو کە لە ئەنجاما ڕچەی شـکاند بـۆ شۆرشـی نەتەوایەتی. ئەم سێ ڕێچکەیە کە شێخ سەعیدی پیران گرتبووی بوون بەسێ شارێگە کە مریدانو پەیڕەوی کـەرەکانی هەرسـێ ڕێگاکـە لـە پـاش خوێشـی لەسەری بڕۆنو شوێن ماڵەگەورە هەر کوێر نەبێتەوەو هەر ئاوەدان بێ.

میر شەرەفخانی کوڕی میر شەمسەددین بدلیسی ڕۆژکی

شـەرەفخان لـە رۆژی بیستـەمی زیلعقـدەی سـاڵی ٩٤٩ کۆچـی داو ١٥٤١ زایین لە شارۆچکەی (کرهرود) لە نزیك شاری (قوم) لە ماڵی قازییەکی قـومی (کەدەچنەوە سەر قازی شریحی کوفی) لە دایك بـووە دایکـی کچـی میرخـان بووە.

لە (٩) ساڵیدا دەگەڵ شازادان لە کۆشـکی شـاهی تۆماسـبی سـەفەوی بـۆ ماوەی سێ ساڵان خوێندوویەتی، لە ١٢ ساڵیدا لەسەر داواکـاری هۆزەکـەیان کـراوە بـەمیر چـونکە بـاوکی گوشـەگیریی هەڵبـژاردووە....... ناردراوەتـە سەرسـالیانو مەحموود ئاباد لـەلای شـیروانانەوە ...... پاش ماوەیەك چۆتە لای خاڵی کە مەحەمەد بەگی حاکمی هەمـەدان بـووە وە لـە هەمـەدان ژیـاوە وکچی خاڵی مارە کردووە. سێ ساڵیش لە هەمەدان ماوە.

لە هەرای سوڵتان بایەزیدا کە پەنای بەشـای ئێـران هێنـا بـاوکی کرایـەوە میرو گروهرودیان دایە.... دوای چەند ساڵێك دیسان باوك بۆ کوڕ دەسـتی لـە میرایـەتی بـەردا. شـەرەفخان بـۆ مـاوەی دوو سـاڵ هەمیشـە وەك یـاوەرو ڕاوێژکارێك لەگەڵ شادا بوو لێی جیـا نـەدەبوو.... بـە لەشـکر ناردیانـە سـەر ئەحمەدی خـانی (بیـە)وە بەسـەر وڵاتەکـەی ڕادەگەیشـت. سـولتان هـاشمی حاکمی گەیلان بە ١٨هەزار سوارەوە هێرشی بـردە سـەر شـەرەفخان کـە لـە چوارسەدو پەنجا سوار پتری نەبوو. لەشکری گەیلانی شـکاندو سـێ منـارەی لەسـەریان بـەرزکردەوەو گـەیلانی گـرتو لـە پاشـان لەسـەر خواسـتی خـۆی هاتەوە قزوین.... دیسان لەسەر خواستی خۆی ناردویانەتـە وڵاتـی شـیروانو ناوچەکانی، تەرکاتو ئەرش و ئـاق داش و قەباڵـەو و بـاکۆ و کـەناراوی دراوەتێ کە خۆیو هۆزەکەی پێی بژین. لە پـاش هەشـت مـانگ لـەوێ بـووە

شـاه تۆماسـب مـردووەو ئیسـماعیل مـیرزا ناردوویـە بردوویەتییـە قـەزوینو کردویەتی بە میری کوردستانو لوڕستانو گۆرانو هەر کوردێك کاری بە شای ئێران بووە لە رێگەی میرشەرەفەوە دەبووایە پێی بگا.

دوایـی شـایان لێـی ڕەنجانـدووە و ناردوویەتییـە سـەر نەخچـەوان...... سالێكو وچوار مانگ حاكمی نەخچەوان بوو سولتان مرادی سێیەم بـە هـۆی خوسرەو پاشای میری میرانی وان عەفونامەی بۆنـاردووەو هاتۆتـەوە بـدلیس جێگەی باوباپیرانی. ناوچەی موشو چەند جێگەیەكی تری بۆ خراوەتە سـەر بدلیسو سالانە ٤١٠ هەزار ئاقچەی داهات بوو.

خۆی دەڵێ: ئەمرۆکە دوامین رۆژی مـانگی قوربـانی سـاڵی ١٠٠٥ کۆچـی و ١٥٩٦زاییـنییـە لـە سـایەی سـەری سـولتان مەحەمـەد خانـەوە فـەرمانڕەوای بدلیسمو کاروباری خۆم داوەتە دەست شەمسەددینی کوڕم میرشەرەفخان لە ساڵی ١٠٠٥ کۆچی ١٥٩٦ زاییینیدا تەواوبوو لە دانانی پەرتووكی شـەرەفنامە" ئەوەی کە باسی میرەکانی کورد دەکات.

قاسم ئەمین و ئازادکردنی ئافرەت

ساڵێك لە ساڵان هەشتی ئازار هاتەوە..... سەرنووسەری ئەو ڕۆژنامەیەی ئیشم تێدا دەکرد وتی:

هیچت بۆ هەشتی ئازار نەنووسیوە؟ ناتەوێ لە ڕۆژی ژنانی جیهاندا شتێك بنووسێت.

وتم: بەڵێ، ڕۆژی ژنان وادێت، دیارە لەناو ژنانی جیهاندا ژنانی عێراقیش جەژن دەگێڕن. ڕۆژنامەکەمان بە عەرەبی دەنووسرا، لەبەر ئەوە بۆ باسێك گەڕان کە بۆ خوێندەواری عەرەب بێتو لە باسی ژنان بە دەرنەبێتو لە جەمسەرێکەوە بە کوردیشەوە ببەسترێتەوە. دوو وێنەم هات بەبیردا، بە خامە دوو نەخشەم بۆ کێشان، بالێرەدا نەخشەی وێنەی یەکەمیان بکەم بە کوردی.

دوو وێنەی موناسەبەت

(١)

قاسم ئەمین......

لە بیرەوەریی ئەودا دەچمە سەر چیرۆکی — تۆو خاکو با — ئەو چیرۆکەی بەرەو گەلێك کەسی تری ڕاکێشام، گەلێك کەسی وا کە تاڵی بیرێکی وا کە بەم خاکەوە بەسترابێت پێکەوەی گرێداوین.... ئەو تاڵە تا دێت بە هێزتر دەبێتو پێچ دەخواتو پتەو دەبێتو منو ئەوان لە جوغزێکی وا گەورەدا کۆدەکاتەوە، کە هەمووومان هەر سەربەووینو ئەو جوغزەش زۆر فراوانە......

ئەو پیاوە یەکێکە لەوانەی لە خاکی پاکی ئێمەدا لە دایك بووە، ڕەشەبایەکی تیژهاتووە... نازانم ڕەشەبای شەڕبوو، یا هەر هەوڵدانو ئاوارەییە کۆنەکەی ئادەمیزاد بووە بە دوای پاروو ناندا، یاشتێکی تر بووە؟

هەر چۆنێك بووبێت، هەر ڕەشەبایەكی باڵدار بووە، یا ئەو تۆوە خۆی باڵداربوو لە ناوجەرگەی شاری سلێمانیدا، بەسەر گەلێك لووتكەی بەرزدا فڕیوەو بەمەلەوانی بەسەر گەلێك دەریادا ڕۆیشتووەو ڕێگەی بڕیوەو گەیشتۆتە كەنار رووباری نیل، وەك پێشینان وتویانە:

(دەوەن ببێت بە دار، لەبنیدا بحەوێنەوە فەقیرو هەژار).

بەڵێ، درەختێك بوو، سێبەری زۆری زۆر دوور دەڕۆیشتو لەگەڵ جوغزی سێبەری تردا لە كۆڕی مەسەلەیەكدا یەكیان دەگرتەوە، كە بووە بەیەكێك لە مەسەلە هاوچەرخییەكانی جیهانی ئەمڕۆ.

ئازادكردنی ژنو قاسم ئەمین. دووسەر ناوون، دوو ناونیشانی بەیەكدا چووی یەك مەسەلەن. ئێمەش وەك گەلانی خەباتكاری تر، لە چیرۆكی شارستانیدا بەشمان بە هەردوو سەرناوو بەم دەستكەوتەوە هەیە. بەڵێ، هەموو هاوبەشین، بەڵام ئێمە هەتا هەتایە هەر لە كڵاو ڕۆژنەی شانازییەوە دەڕوانینە قاسم ئەمین. كەڵە پیاوی مەسەلەیەكەو شانازیی پێوە دەكەین. تۆوێكە بە دەم باوە فڕی، درەختێكی میسریی سێبەرداری وای لێڕوا كە بە ستایشەوە باسی یەكەم نیشتمانی بكرێت ... لەبەر ئەوە شانازیی پێوە دەكەین...... ئەم تۆوەی لە كوردستانەوە ڕۆیشت دڕكی لێ نەڕوا....

ئەمەی سەرەوەم بە عەرەبی نووسیبوو، دیارە ئەمە وێنەیەكی ئەدەبی بوو..... چەند دێڕێكی مێژوو بوو لێی زیاد كرابوو، خامە سێبەری خۆی پێ بەخشیبوو. بەڵام ئەو ڕاستییەی پەڕتووكی مێژوو نووسیویانە ئەوەیە كە قاسم ئەمین خۆی ساڵی ١٨٦٥ لە تۆڕە (طره) لە میسر لە دایك بووە. بەڵام

مەحەمەد ئەمین بەگی باوکی کە لە سوپادا ((میر ئالای))بوو، خەڵکی سلێمانییەو بەدەم فرمانەوە لە سلێمانییەوە گەیشتە میسر.

قاسم ئەمین لە ئەسکەندەرییە گەورەبوو و لەوێ دەستی کردووە بە خوێندن، پاشان هاتۆتە قاهیرەو (ئەزهەر)ی تەواوکردووە. زۆر لە پێشەوا شێخ مەحەمەد عەبدەو لە سەعد زەغلوولەوە نزیك بووە. پاشان چووە بۆ فەرەنساو لە زانستگای مونبیلیە کۆلێجی حوقوقی تەواو کردووەو ساڵی ١٨٨٥م هاتۆتە میسر. لە دادگاکانی میسردا لە (حاکم)ییەوە دەستی پێکردووەو هەر لە دادگادا گەیشتۆتە پلەیەکی بەرز.

قاسم ئەمین لە پاڵ دیپلۆمی حوقوقدا، گەلێك بیری تازەی لە فەرەنسەوە هێنایەوە. هەر لەوێ بیری لە ژیانی ئافرەتی رۆژهەڵات دەکردەوە. بە باوەڕو بڕیارەوە هاتەوەو ئاڵای ئازادکردنی ئافرەتی هەڵگرت. داوای دەکرد کە ئافرەتی میسری، یا عەرەبو موسڵمان هەموو عەباو پەچە فڕێدەن، بخوێنن، لە هەموو کاروبارێکدا هاوبەشی پیاوبن.

ساڵی ١٨٨٩ پەڕتووکی ((ئازادکردنی ئافرەت))ی بڵاوکردەوە. ئەم بیرە تازەیە کۆنەپەرستانی وروژاند، کەوتنە هاوارو هەڵڵاو بەرپەچ دانەوەی. قیژە قیژی کۆنەپەرستان ئەو پیاوە خاوەن بیروڕابەری سارد نەکردەوە، نەیترساند، بەڵکو زیاتر پێی داگرتو ساڵی ١٩٠٦ وەڵامی هەموو ئەو کۆنە پەرستانەی بە پەڕتووکی ((ئافرەتی تازە))دایەوە. ئەم بیرە پێشکەوتنخوازانەی بوو بە هۆی کۆمەڵە موناقەشەو لەسەر نووسنێکی زۆر. هەندێك بەرپەچیان دایەوەو هەندێك پشتیان دەگرت. زۆر نووسەری بەناوبانگی سەردەمی خۆی ڕاکێشایە کۆڕی مەسەلەی رۆژ گەیاندی بە پلەیەکی نوێ.

ئەگەر سەیری نووسینەکانی قاسم ئـەمین بکـەین دەبینین نووسـەر پـەنا دەباتە بەر بەڵگەو بە هێمنـی پێسـەلماندنو خـۆی لـە شـێوەی خوتبـەدانو پیشەسازیی نووسینو بچووك گەورە کردن بـە دوور دەگرێـت، ئەمـە لـەو دوو پەڕتووکەیدا کە باسمان کردنو لەو کۆمەڵـە نووسـنەدا بـە نـاوی ((وشـەکانی قاسم ئەمین بەگ))ەوە بڵاوکراونەتـەوە دیـارن. زۆر وتـار لەسـەر ژیـانی ئـەم کەڵە پیاوە نووسراون. دیارترینیان پەڕتووکی ئەحمەد خاکییە کە ناوی نـاوە ((قاسم ئەمین)).

ئێستاش لە جیهانی عەرەبدا کە ناوی ئازاد کردنی ئافرەت دێت، بێ پەروا ناوی قاسم ئەمین بە یەکەم ڕابەردێت. بەڵی......

ڕابـەری ئـازادکردنی ئـافرەتی عەرەبـە، نووسـەرێکی جـوان نـووسو پـاك نووسو پێشکەوتنخوازی عەرەبە. بەڵام تۆ بڵێیت حەمەئەمین بەگی مـیر ئـالا کـە بـەداخی گەڕانـەوەی نیشـتمانەوە سـەری ناوەتـەوە، ئـەوەی لـە بـیردا بوویێـت، کـە لـە هـەموو سەرچـاوەکەیدا نـاوی خـۆی بـە هـۆی ئـەو کـوڕە بلیمەتەیەوە تۆمـار دەکرێـتو دەنووسـرێت: نووسـەرێکی گـەورەی عەرەبـەو لەڕەچەڵەك دا کوردە.

ئایا دەبێت زانیبیتی کە ڕۆژێك دێت ئێمەش شانازی بـەو تـۆوە باڵدارەوە دەکەین، کە لە خاکی میسردا سێبەری داوەو دڕکی لێ نەڕواوەو دەیکـەین بـە بەڵـگەیەکی تری پێوەندیی پیرۆزی کوردو عەرەب؟

لێکدانەوەی وشەکان:

ناتەویٚ	:	تەنەڤێت ، ناخوازی
بەڵی	:	لەبیٚ
دەنووسرا	:	دهاتە نڤیسن
جەمسەر	:	لای سەر
ببەسترێتەوە	:	بێتە گرێدان
بیر	:	هزر
خامە	:	قەڵەم ، پێنووس
بیرەوەری	:	بیرانین
دەچەمەوە	:	ڤەدگەرێم ، دزڤرم
تالٚ	:	تار
پێچ دەخوات	:	دفەتلیٚ ، لوول دەخوات.
جوغز	:	دائیرە
سەربەوین	:	ئەم ئێت وینە
لووتکە	:	ڕەخ
بەیەکداچوو	:	چوونە ناڤ هەڤ
کڵاو ڕۆژنە	:	کولوك
شانازی	:	سەرفرازی ، سەربلندی
دڕك	:	دڕی ، ستری ، خار
ئاڵا	:	بەیداغ
ورووژاند	:	ئاراندی
کەڵە پیاو	:	مرۆڤێت مەزن
تۆو	:	توخم ، تۆڤ

پرسیار و ڕاهێنان

١- قاسم ئەمین کێیە؟

٢- بۆچ بۆتە یەکێك لەڕابەرانی ئازادکردنی ئافرەت؟

٣- چۆن ئێمەش مافی شانازیمان بەو کەڵە پیاوە هەیە؟

٤- ساڵی ١٩٧٥، ساڵی جیهانیی ئافرەت بوو، وتارێك لەم بارەیەوە بنووسەو یادێکی قاسم ئەمین بکەوە.

«ئیبن سینا»

گەورەترینو بەناوبانگترین زاناو عـالمی سـەدەی پێنجـەمی کۆچـی (ئـەبو عەلی سینا)یە کە یەکێکە لە زانا بێ هاوتاکانی جیهانی ئیسـلام، نـاوی (ئـەبو عەلی کوڕی حسین کوڕی عبدالله)یە کە بە (ئیبن سینا) ناوی دەرکـردووە، لـە ساڵی (٣٧٥)ی کۆچی لە (ئەفشنە)ی بخارا لە دایك بووەو باوکی خەڵکی بەلخ بووەو یەکێك بووە لە فەرمانبەرانی دەوڵەتی سامانیو لە دێـی (خـریثین) کـە سەر بە بخارایا فەرمانبەر بووە. ئیبن سینا زۆر زیرەكو بلیمەت بووە، هەر لە منداڵییەوە لە خوێندنو زانستو هونەردا، لـەریزی پێشـەوە بـووە، ئـەدەبو حیکمەتی خوێندووەو ئینجـا رووی کردۆتـە پزیشـکیو زۆری پێنەچـووە کـە بووە بە شارەزایەکی تەواو لە زانستی پزیشکیو حەڤدە ساڵی تەواونەکرد کە بوو بە پزیشکێکی نـاودارو پەیوەنـدی لەگـەڵ بارەگـای سـامانییەکاندا پەیـدا کـرد. ئـەوە بـوو دووای نـەمانی سـامانییەکان (بخـارا)ی بەجێهێشـتو رووی کردە (خوارزم)و چەند ساڵێك لەوێدا مایەوەو لە دواییدا چوو بۆ (گورگان) بـۆ لای (قابوسـی کـوڕی وەشمگـیر) بـەڵام لـەو کاتـەدا (قـابوس) کـوژراو (ئـەبو عەلی)نەی دی، لەبەر ئەوە لـە (گورگانـەوە) چـوو بـۆ (رەی)و (مجدالدولـە)ی دەیلەمی تیمارکرد لەبەر ئـەوە (مجـد الدولـە) زۆر نوازشـی کـرد، دوای ئەمـە چوو بۆ هەمـەدانو لـەوێ لەگـەڵ (شمـس الدولـە)ی کـوڕی (فخـر الدولـە) کـە حاکمی هەمەدان بوو دۆسـتایەتی کـردو هەمیشـە لـە گەڵیـدا بـوو تـا بـوو بـە وەزیـری، بـەڵام لـە زەمـانی (شمـس الدولـە)ی کـوڕی فخـر الدولـەدا خرایـە زیندانەوە، دووای بەرەڵلابوونی چوو بۆ لای (علاءالدولەی کاکویە) کە حاکمی ئەصفەهان بوو، ئینجا دەستی کرد بە دانـانی پـەرتووكو نووسـراو، تەنانـەت چەند پەرتووکێکی بەناوی خۆیەوە دەرکرد تا لە ساڵی (٤٢٨)ی کۆچـیدا کـە لەگەڵ (علاءالدولە)دا چـوو بـۆ هەمـەدان کۆچـی دووایـی کـردو لەوێـدا نێـژرا.

هەروەكو وتمان (ئەبو عەلی) یەكێكە لە بلیمەتەكانی جیهانو ناوی لە لیستەی زاناو پزیشكو حەكیمو فەیلەسووفەكانی جیهانـدا وەك ئەسـتێرەی پرشـنگدار دەدرەوشێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا كە (ئەبو عەلی) زۆر لە هاتووچۆو سـەفەردا بـووە، بـەڵام گـەلێك پـەرتووكو نووسـراوی بـەنرخی لـەپاش بـەجێماوە، لـە پەرتووكە بـە ناوبانگـەكانی (ئـەبو عـەلی سـینا) – شـفا – یـە لـە حیكمـەت، كەبریتییە لە باسی دەربارەی فەلسەفە، مەنتیق، ریازی، تـەبیعیو ئیلاهـی)و بـە گـرنگترین پـەرتووك دادەنرێـت لـە فەلسـەفەدا لەلایـەن موسـلمانانەوە نووسرابێت. هەروەها (نجات) كە لە حیكمەتە، بەڵام لە پزیشكیدا پـەرتووكی (قـانون)ە كـە بـەگرینگترین پـەرتووكی (پزیشـكی) دادەنرێـت لـە جیهـانی ئیسلامداو گەلێك لێكدانەوەو شەرحی لە سەركراوە، تەنانەت یەكێك بووە لەو پەرتووكانەی كە قوتابخانە پزیشكییەكانی ئـەوروپا وانـەیان تێدا دەخوێنـد، هەروەها پەرتووكی (الاشارات والتنبیهات) لە حیكمەت..... ئەمانـە هـەمووی بە زمانی عەرەبی نووسیوە، بەڵام چەند پەرتووكێكی بـە فارسـی نووسـیوە، وەكـو (دانشـنامەی علائـی) كـە بـەناوی (عـلاء الدولـە)ەوە نووسـیوێتی. لـە (مـەنتیقو حیكمـەتو تـەبیعیو ئیلاهـی) جگـە لەمانـەش – ئـیبن سـینا – چەشەی شاعیری بووە شیعریشی وتووە بە فارس عەرەبی، ئیبن سینا گەڵێك شاگردو قوتابی هەبووە كە لە ژێر دەستیدا وانەیان خوێندووە، وەكـو (عبیـد جوزجانی) لە ساڵی (٤٠٣)دا چۆتە لایو (ئـەبو عەبـدوڵڵا مەحەمـەدی كـوڕی ئەحمـەدی معصـوم)و (ئـەبو الحسـن بهمنیـار كـوڕی مرزبـان) كـە خـەڵقی ئازەربایجان بووە.... هەتا هەتایە نـاوی (ئـەبو عـەلی سـینا) لـە لاپـەڕەكانی مێژووی عیلمو هونەرو ئەدەبیاتدا سەرتۆپەو جێی شانازی میللەتانی جیهـانی ئیسلامییە. و هـەر ئـیبن سـیناو هاوڕێیـانی ئـەو بـوون كـە دەرگـای كۆشـكی زانسـتو عیلمییـان خسـتە سەرپشـتو بوونـە هـۆی ئـەوەی كـە شـاگردانو

قوتابییانی تر لەناو میللەتانی موسڵماندا پەیڕەویان بکەنو بەردەوام بن لەسەر دانانو نووسینو وەرگێڕانو شەرحی گەلێك لە زانستەکان، چ دینیو چ عیلمی، چ ئەدەبی، پەرتووکخانەی ئیسلامی بێبەش نەکەن لەو زانستو هونەرانە، تەنانەت ببێت بە سەرچاوەیەك بۆ زاناو عالمەکانی ئەورووپاو هەموو جیهان سوودی لێ وەربگرێت.

لێکدانەوەی وشەکان:

ئەفشنە : دێیەکە سەر بە (بخارا) لە ناوچەی ماوراءالنهر.

بەلخ : شارێکە لە ئەفغانستان لەسەر سنووری ئەفغانو سۆڤیت.

سامانی : دەوڵەتی سامانی لە ناوچەی ما وراء النهر لە ساڵی ٢٧٩دامەزرا.

خوارزم : ناوچەیەکە لە ما وراء النهر.

گورگان : ناوچەیەکە لە ئێران.

گفتوگۆ:

١- ئەبو عەلی سینا بە چی بەناوبانگە؟

٢- ئایا ئەبو عەلی سینا دەبێت بە زانایەکی جیهانی بناسرێت؟

٣- ناوی پەرتووکە گرنگەکانی ئەبو عەلی سینا بنووسە؟

تاگور

ئەم سەرزەمینەی ئێمەی تێدا دەژین گەلێك ڕۆڵەی پاڵەوانو قارەمانو پیاو چاكو شاعیرو زاناو فەیلەسوفی پێگەیاندووە، كە هەموو وەكو ئەستێرەی گەشی پرشنگدار لە ئاسمانی زانستو هونەری مرۆڤایەتیدا دەدرەوشێنەوە، لەوانەكانی پێشوودا باسی چەند كەسێكمان لەوانە كرد چ لە نەوەی كورد و عەرەب و ئێرانی، وەیا ڕۆژهەڵاتیی یا ڕۆژئاوایی، ئێستاش باسی زاناو شاعیرێكی بلیمەت دەكەین كە نموونەی مرۆڤایەتیو پەیكەری خۆشەویستیو كانی دڵسۆزیو پۆپەی زیرەكی بووە، ئەویش (رابندرانات تاگور)ی هیندییە.

هیندستان هەر وەكو چۆن كانی هەموو جۆرە بەروبوومێكی سروشتیی بووە، مەڵبەندی خۆشەویستیو ئیلهامی شیعرو مۆسیقاش بووە، سەرزەمینی (بودا) و (غاندی) و (نەهرۆ)، سەرزەمینی بە هاراتو پیتوفەرێك كە دەوڵەتە ئەوروپاییەكان خەویان پێوە دەدیو هەوڵو كۆششیان داگیركردنی بوو، بەلاّم هندستان بە هۆی ڕۆڵە ڕۆشنبیرەكانیەوە زوو خۆیان لە دیلێتیو زۆرو ستەم ڕزگاركرد، لەوانەی كە كۆششی چاو لێی ناپۆشرێتو دەوری بالاّی هەبوو لە پێش خستنی ڕادەی ئەدەبیاتو خوێندەواریو شیعرو شاعیرێتی، (تاگور)ە.

(ڕابندرانات) حەوتەمین كوڕی (دڤندرانات) تاگورە كە لە ڕۆژی شەشی ئایاری ١٨٦١دا لە (كەلكەتا) لە دایك بووە. باوكی تاگور كابرایەكی خوێندەوارو، دەستدارێكی دەوڵەمەند بووە، تاگور تا چەند پلەیەك لە هندستان خوێندویەتیو لە دواییدا بە فەرمانی باوكی لەگەڵ برا گەورەكەیدا چووە بۆ (لەندەن) تاكو لە دانشگای حقووق (قانون) بخوێنێت. بەلاّم تاگور

چونکه شێت و شەیدای شیعرو مۆسیقا بوو. ئەوەندە گوێی نەدایە ئەو خوێندنەو دەستی کرد بە خوێندنەوەو وانەکردنی شیعری شاعیرە هەرە بەرزەکانی ئینگلیز، وەك شکسبیر، ملتون ، پیرو ، شیلیو لە دواییدا چەند وتارێکی دەربارەی (گۆتەو دانتیو بترارکو، تاسو) لە گۆڤاری (بهارای) کە برا گەورەکەی دەریدەکرد بڵاوکردەوە، لەگەڵ چەند پارچەیەکی وەرگێڕاو لە شیلیو ڤیکتۆر هۆگۆ، بڵاوکردەوە لەگەڵ ئەمانەشدا خەریکی مۆسیقاو نەواو ئاواز بوو، کەمێك لاتینیشی خوێند، کە گەڕایەوە بۆ هیندستان دەستی کرد بە بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی، وەکو (گۆرانی ئێواریٚ) ئەمانەی شتێکی تازە بوون لە شیعری (بەنگالی) هندستاندا لەبەر ئەوەی گۆڕانێکیدا بە شیعری بنغالی ناویان نا (شیلیی بەنگال)، چونکە لە ڕووی کێشو قافیەو بابەتو ناوەرۆكو ڕوخسارەوە لە شیعری بەنگالیدا گەلێك شتی تازەی هێنایەکایەوە.

تاگور لە نمایشنامەدا دەستێکی باڵای بووە، لەوانە (تۆڵەی سروشت)ە. لە ساڵی ١٨٨٧دا دیوانێکی تازەی بڵاوکردەوە بە ناوی (هێڵو ڕووەکان) — خطوط ومسطحات — کە یەکەم قەسیدەی ناوی (ژیان)ەو تێیدا دەڵێت:

نامەویٚ بمرم لەم دنیا جوانە
دەمەویٚ بژیم لەگەڵ خەڵکدا
لە ژێر تیشکی ڕۆژدا لەناو ئەم باغچە پڕ گوڵە،
ڕێم بدەن تا لەناو ئەو دڵە زیندووانەدا شوێنێك بدۆزمەوە،
لەسەر ئەم زەمینە سەردەکات.
پڕە لە جیابوونەوە، لەبەیەك گەیشتن لە گریان،
وازبێنە با خانوویەکی نەمر دروست بکەم،
لەتانو پۆی خۆشی خەڵکو ناخۆشیان،

ئەگەر نەمتووانی بهێڵە تا هەم لە ناویان شوێنێك پەیدا بكەم. ڕێم بدە بەیانیو ئێوارێ گوڵی گۆرانی نوێ بڕوێنم تا بیکەنەوە.

گوڵەکانم بەزەردەخەنەوە ببەن.

ئەگەر سیس بوو (هەڵوەری) حەیف فڕێی بدەن.

ئا بەم جۆرە تاگور لە ژیان گەیشتبوو، بەم جۆرە دڵی دەکردەوە بۆ هەموو مرۆڤێك، تاگور بە هۆی نەخۆشی دایكییەوەو مردنی بێبەش بوو لە خۆشەویستی و کۆشی دایك، لەبەر ئەوە ئەم بێبەشییە لە بەرهەمەکانیدا دیارە.

تاگور گەلێك وڵاتی دیوەو لە زۆریاندا موحازەرەی وتووە، وەك ئینگلترە، یابان ، روسیا ، عێراق. لە رۆژی (١٧)ی ئابی ١٩٤١دا، تاگور دڵی گەورەی پڕ لە خۆشەویستیو سروشو ئازادیو شیعرو مۆسیقای بۆ هەتاهەتایە لە لاپەڕەی مێژوودا، جێگیرو پڕ بە پڕێتیو هەمیشە میللەتی هیندو وڵاتی هیندستان شانازی پێوە دەکەن، چونکە بەراستی رۆڵەیەکی دڵسۆزی وڵاتو میللەت بووەو بەپێی تواناو دەسەڵاتی کۆششی کردووە جێ دەستی لەگەڵ جێ دەستی هاوڕێ دڵسۆزەکانی تردا، لە رۆشنبیری هیندیدا بە تایبەتی لە ئەدەبیاتدا دیارەو سوود بەخشە.

لێكدانەوەی وشەكان:

پاڵەوان	:	ئازا ، نەبەرد ، قارەمان
بلیمەت	:	زیرەك
مەڵبەند	:	شوێن (مركز)
بەهارات	:	داودەرمانی چێشت و خواردەمەنی
فەرمان	:	ئەمر
كێش	:	وەزن
نمایشنامە	:	(مسرحیە)
موحازەرە	:	(محاضرە)

گفتوگۆ:

١- تاگور كەیو لە كۆی لە دایك بووە؟

٢- ئایا دووری تاگور لە دایكییەوە كاری كردە سەرشیعرەكانی؟

٣- تاگور دەوری چی بوو لە ئەدەبیاتی بەنگالیدا، بەتایبەتی لە شیعردا؟

٤- ئەو چەند دێرەی كە لە شیعری تاگورەوە وەرگێڕراوە، بە ئینشای خۆت بینووسەو وەكو شیعری لێ بكە.

مەلا مەحەمەدی کۆیە

١٩٤٣ — ١٨٧٦

مەلا مەحەمەدی کۆیە کە بە مەلای گەورە بەناوبانگە، کوڕی حاجی مەلا عەولای جەلی زادەو لە ١٨٧٦ی زایینی لە شاری کۆیە هاتۆتە دنیاوە. بنەماڵەی جەلی زادە هەر لە سەردەمێکی کۆنەوە بە عالمو زانایی هاتونەتە خوارەوە، لە هەموو رۆژێکدا دەستە جڵەوی عیلمیان لەو ولاتەدا بە دەستەوە بوو، مەلا مەحەمەد خۆی فیکرێکی روونو رۆشنبیرییەکی تەواوی هەبووە. دەتوانرێت لەناو مەلایانی ولاتی کوردەواریدا بەوە دابنرێت کە پێشڕەوی رۆشنبیری بووە، چ لەلایەن کاروباری نەتەوایەتیو کۆمەلایەتیەوە. لە لاپەڕە پانو درێژەکەی ژیانیدا گەلێك رووپەڕەی لە ژیانی خۆیدا هەلگێڕاوەتەوە، هەر لە وانە وتنەوە لە ژووری فەقێیان تا قازییەتیو ئیشی میری، تا ئەندامەتی ئەنجوومەنی دامەزراندنی عێراق. کە کەوتە ساڵی ١٩٢٨، ئیتر بە تەواوی لە هەموو فرمانێکی میریی کەناری گرتو ژیانی خۆی بە تەواوی تەرخان کرد بۆ وانە وتنەوەو پەرتووك دانانو رووناك کردنەوەی بیروباوەڕی خەڵك، تا ماهەر ئەمەش ئیشی بوو. لە ١٢ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ ئەو شوێنی هاتنە دنیایەی بوو بە مەڵبەندی هەتاهەتاییو کۆچی دوایی کرد.

بێجگە لەو رێبازانە کە مەلامەحەمەدی کۆیە گرتبوونی ئەو رێبازەی کە ئاووڕدانەوە لە کچو رێگەدان بەسەربەستیی ئافرەت لە کۆمەڵدابوو ئەمەیان بەرانبەر بەو لە هەموویان گرنگترو بەسوودتر بوو. مەلا مەحەمەد لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئافرەت نیوەی کۆمەڵەو بەبێ دەستیاوی ئەو کۆمەڵە وەیا ئەو نەتەوەیە پێش ناکەوێت. ئافرەت دەبێت رێگای خوێندن بگرێت بۆ ئەوەی لەو رێگایەوە بە تەواوی بێتە ناو کۆمەڵەوەو شان بەشانی پیاو بۆ

پێشکەوتنی ئەو کۆمەڵە بچن بەرێوە. پێشـەکی ئەمـەی لـە خۆیدا بـەدیهێنا. لە سـاڵی ١٩٢٦دا نـەوەك هـەر کچـی خـۆی خسـتە مەکتەبـەوە، بـەڵکو وتـی دەبێت لە مەکتەبدا لەگەڵ کوڕدا لەسەریەك کورسی دابنیشن بۆ ئەوە پێکەوە وانەی پاشەرۆژی نەتەوەی خۆیانو مێژووی نەتەوەکانی تریش بخوێنن.

ئەم هەنگاوەی کە ئەم هاویشتی گەورەترین هەنگاوێك بـوو بـۆ ئـەو رۆژە، چونکە ئافرەت لەو ناوچەداو لـەو رۆژەدا زۆرتـر لـە مافـەکانی زەوت کرابـوو. ئەو هێنای ئەو بیرو باوەڕە کە لە دڵیدابوو بەرانبـەر بـە سەربەسـتی ئـافرەت بـەکردەوە پیشـانی هـەموو کەسێکیدا، ئینجـا بـە زمـانێکی پـاراویش هاتـە مەیدانو بوو بە لایـەنگری سەربەسـتیی ئـافرەتو پـڕ بـە دەم بـانگی کـردوو وتی:

ژن زینـەتـی دونیـایـە ئـەمـانـەتی خـودایـە
حـەبیبی مسـتـەفـایـە قـەڵاتن لـە بـۆ مێردان
ژن ئەگەر بە حورمەت بێ بێ زیللەتو زەحمەت بێ
بە تـەریبەو رەحـمەت بێ دڵ گـوشـادو لێوخەندان
کـوڕی دەبـێ وەکی شێر عـاقـڵو دانـاو دلێـر
بەدڵ غـەنـی بـە چاوتێر سـەردارو مـەردی مـەیدان

دەرحـەق ژنـان بێ بـاکن بـۆیـە بـێ داکی چـاکن
سـەیری حـاڵی خۆ نـاکەن وەك دڕکن لـە نێـو عەردان

ژنـیش وەك مـوزەکـەرە عـەینەن ئەوەیـش بـەشـەرە
چـاو لادانی لـەسـەرە هـەردوو لـەیـەك حـوکمـدان

وەزیفەی زۆر گەورەیە   دەزانی ئەوەیش چییە؟
منداڵ بوونو تەربیە   بێ مەسخەرەو جوێن پێدان

تەماشا دەکەین مەلا مەحەمەدی کۆیە چ بە کردەوە چ بە وتن بوو بەو کەسەی کە بە پەنجە لە بارەی داواکردنی سەربەستیی ئافرەتەوە بە جۆرێك هێمای بۆ بکرێت کە لە پاش خۆی ئەو کردەوەو ئامۆژگارییەی بوو بە جێگای پەیڕەوی کردن......

گفتوگۆ:

١- مەلا مەحەمەدی کۆیە بەچی بەناوبانگە؟
٢- دەربارەی سەربەستیی ئافرەت، بە درێژی باسی دەوری مەلا مەحەمەد باس بکە؟
٣- دەربارەی ژیانی مەلا مەحەمەدی کۆیی بدوێ.

شێخ مەحەمەد عەبدە

١٩٠٥ -١٨٤٩

وڵاتە خۆشەویستەکەمان جێنزرگەی پیاو چاکانو زانایانو پاڵەوانانو قارەمانانەو گەلێك رۆڵەی زرنگو بەهۆشو پڕعیلمو زانستی پەروەردە کردووە، و بە هۆی ئەوەی کە زاناکانمان بە دوای عیلمو خوێندندا وڵاتیان بەجێ هێشتووەو لە ناو وڵاتەکانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەواتا لەناو وڵاتە موسڵمانەکاندا بڵاوبوونەتەوە، گەلێك زاناو بلیمەتمان هەیە کە لە دەرەوەی وڵات لە دایك بوونو، بەڵام پەیوەندیی ئایینی ئیسلامی پیرۆزو گیانی برایەتیو خۆشەویستی وای لێ کردوون کە خۆیان بە بێگانە نەزانن‌و هەوڵو کۆششیان بریتی بێ لە خزمەتی عیلمو زانستو رێی راست پیشاندان بۆ هەموو هاووڵاتیانو هاوبیرو باوەڕیان.

شێخ مەحەمەدی عەبدە یەکێکە لەوانە کە تاهەتایە وەك ئەستێرەی پرشنگدار لە ئاسمانی مرۆڤایەتیو ئیسلامیدا دەدرەوشێتەوە. شێخ محەمەد عەبدە کوڕی شێخ حەسەن خێروڵڵای کوردییە، باوکی هەر بە ناوبانگی کوردییەوە ناوی دەرکردبوو، مەحەمەد عەبدە لە گوندی (شترا) لە وڵاتی میسر هاتۆتە دونیاوە، لە پاش خوێندنی قورئانو سەرەتای زانیاریی عەرەبی، چۆتە (طنطا) پاشان بۆ (جامعەی ئەزهەر) لە قاهیرە، ئیجازەی زانایی لە ئەزهەر وەرگرتووە، پاش وەرگرتنی دبلۆمی عیلمی لە دامو دەسگای دەوڵەتدا کاری کردووە. بەهۆی ئەو بیروباوەڕە تازەو پێشکەوتووییەوە، کە هەیبووە دوور خراوەتەوە بۆ گەلێك شوێن. بەتایبەتی لەبەر ئەوەی کە لەمەشخەڵ هەڵگرەکانی شۆرشی (عرابی پاشا) بووە، ئیتر لە میسر جێی نەبۆتەوەو، چووە بۆ سوریا، لە سەرداواکردنی مامۆستا خۆشەویستەکەی (جمال الدین ئەفغانی) چووە بۆ پاریسو لەوێ پێکەوە

ڕۆژنامەی (عروة الوثقی) یان دەرکردووە. پاشان گەڕاوەتەوە بۆ (بێروت)و ئینجا بۆ میسر. لە گەلێك پایەی دەوڵەتیدا کاری کردووە، تا لە دوواییدا کراوە بە (مفتی دیاری میسر)ی‌و لەم وەزیفەیەدا ماوەتەوە تا لە ساڵی ١٩٠٥ لە ئەسکەندەرییە بە نەخۆشیی سەرەتانی دڵ کۆچی دووایی کردووەو لە قاهیرە نێژراوە.

شێخ مەحەمەد عەبدە یەکێکە لە پیاوە عیلمیە هەرە بەرزەکانی سەدەی نۆزدەهەم لە عالەمی دەرەوەدا. بیروباوەڕو زانیارییەکەی لە هەموو لایەکەوە بە پەنجە ئیشارەی بۆ دەکرا. کە (جمال الدین) ئەفغانی شوێن هەواری گواستەوە بۆ میسر، شێخ مەحەمەد عەبدە بوو بە قوتابییەکی دڵسۆزی ئەو، و ئەویش بوو بە مامۆستایەکی جگەر سۆزەی ئەم لە هەموو ڕوویەکەوە، ئەو وانە وەرگرتنەی لەو مامۆستا بەرزەی کردیە کارێك کە ئاسۆی بیروباوەڕی ئەوەندەی تر فراوان بێتەوەو ڕوون بێتەوە، لە ماوەی ژیانیدا داواکاری ڕێکوپێکی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی بووە لە عالەمی ئیسلامیدا، دوو باوەڕی بەرز لەمێشکی (شێخ مەحەمەد عەبدە)دا چەسپی بوو، یەکێك پێویستی بەینی حکومەت‌و گەل. کە حکومەت دەبێت دادو عەدل بەرامبەر بە گەل بنوێنێت‌و گەلیش دەبێت فەرمانبەرداری ئەو حکومەتە بکات، جگە لەمانەش لەگەڵ هاوڕێکەیدا قاسم ئەمینی کورد یەکێك بوو لە داواکەرانی ئازادی بۆ ئافرەت. ئەم بیروباوەڕەانەی بوو کە لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی میسرو سوریاو پاریس باوەشیان بۆ دەگرتەوە، هەر ئەم بیروباوەڕانەی بوو کە جێگای پێ لەق دەکرد لە وڵاتی میسردا.

شێخ مەحەمەد عەبدە بێجگە لەو وتارانەی کە لە بارەی ئیسلامەوە لە ڕۆژنامەکاندا بەتایبەتی لە (الوقائع المصریە) و (عروة الوثقی)دا بڵاوی دەکردەوە ئەم بەرهەمانەی تریشی لە ماوەی ئەو تەمەنە کەمەدا لە شوێن خۆی بەجێ هێشتووە:

١- تەفسیری قورئان.

٢- رسالة التوحيد.

٣- رسالة الواردات.

٤- شرح نهج البلاغة.

٥- شرح مقامات بديع الهمدانی.

٦- الاسلام والرد على منتقدية.

٧- الاسلام والنصرانية مع العلم و المدنية.

٨- الثورة العرابية

شێخ مەحەمەد عەبدە شارەزایی تەواوی هەبوو لە فارسیو عەرەبیو فەرەنسیدا.

لێکدانەوەی وشەکان

جێ نزرگە : شوێن هەوار ، شوێن.

زانا : دانا

دام و دەسگا : بەرێوەبەرایەتی

چەسپی بوو : جێگیربوو

پرسیار

١- شێخ مەحەمەد عەبدە بەچ جۆرە پیاوێك دەژمێررێت؟

٢- مەحەمەد عەبدە داوای چی دەکرد؟

٣- لەبەرچی لەمیسر دوور خرایەوە؟

٤- وتارێك دەربارەی زانایەکی کوردی خاوەن بەرهەمو بیروباوەڕ بنووسە؟

خەمڵی پەمۆو تکای شێخ

«حەسەن قزڵجی»

هاوینی ساڵی ١٩٥٦بوو، زەوی خوا دەزانێ بۆ جاری چەندەم لە رۆژ نێزیك دەبووەوە، تیشكو تینی زیاتری لە خۆر وەردەگرت. خانەقا چۆڵوهۆڵ بوو، وەرزێرەكان وەكوو هەموو هاوینێكی دیكە بەئیشوكاری كشتوكاڵەوە سەریان قاڵ بوو، نەیان دەپەرژا سەری ماڵی شێخ بدەن. ئەگەر دەرفەتیشیان بووایە لەبەر ئەوە كە نوخشە دەرنەهاتبوو، لە روویان نەدەهات بە دەستی خاڵیو بەتاڵ بێنە زیارەت. پەردەی كشومات بەسەر خانەقاو ماڵی شێخدا كشابوو، لەشەو و رۆژدا تەنیا پێنج جار دەنگی سۆفی قادری هەورامی گۆمی بێ دەنگیی نەختێ دەشڵەقاند. لە جیاتیی ((خەتمو تەهلیلە))ی سۆفی و زكرو دەفی دەروێش، مێشوولەكان — كە لە برسانا ئاڵۆزابوون — تێك دەهاڵانو ویزە ویزیان بوو.

شێخ پێش نیوەڕۆو تا نزیك بانگدان یا لە حەوشەی خانەقا پیاسەی دەكرد، یا لەسەر كورسییەكەی كە لە هەیوانی خانەقا بە تایبەتی بۆ ئەو دانرابوو، دادەنیشتو دەنكی تەزبێحەكەی دەگێڕا. وادیاربوو بیری لە داهاتی پایزی پار دەكردەوە كە چەند بوو، وئەمساڵ چەند دەبێت.

مەلا جەلال، كە ئەگەر نوێژ كاڵابووایە دەكرا بڵێین كرێكاری دینیی بوو، مانگی بە پێنج دینار بۆ پێش نوێژی بەكرێ گیرابوو، وەكوو كرێكاری دەستەمۆ كە چاوی لە دەمی خاوەن كار بێتو وریای وەختو كاتی كارەكە بێت گوێی لەوەنەبوو كەس هەیە لە پشتییەوە نوێژ بكات یان نا، لەگەڵ دەنگی بانگەكە دەست بەجێ دەخزا ((میحراب))ەكە. سۆفی قادریش كە نوێژ بەشێكی گرنگ بوو لە دەستمایەی، یان باشتر بڵێین ((دەممایە))ی ژیانی، لە پشتیەوە دەوێستا. میرزا عەلیش كە كرێوە پێچ بوو دەبووە سێیەمیان. بەڵام شێخ یا وەڕزبوو، یا بە پێویستی نەدەزانی، یا بەشێكم لە ماڵەوە نوێژی دەكرد، لەو وەختەدا نەهاتە خانەقا.

مەلا جەلالو سۆفی قادر کە ((قامەت)) یان بۆیەکتر دەستاندەوە، لە هەوای دەنگو خاویی دەمیان دەردەکەوت هەر ئەوەندە بوو ئەرکی خۆیان بەجێ دەگەیاند، ئەگینا هیچ لە شانیان خۆش نەبوو. میرزا عەلیش وەکوو رەشایی لەشکر وابوو، لەنوێژکەرێکی سادە بەولاوە رۆلێکی یاری نەدەکرد. ئەو خانەقاو ڕاقوگەوزەیە، بەم سێ کەسەوە لە کاتی ((جەماعەت))دا وەکو حەمامێکی قەدیمیی وابوو، کە حەمام چی و ئاوگێڕو یەکێکیش بە ((خێر)) خۆیانی تێدا بشۆن. ئەو رۆژانە دیاریو سەوقاتێکی بۆ شێخو خەتمو تەهلیلەیەکی بۆ خوا تێدا نەبوو.

پێش نیوەڕۆیەك سۆفی قادر، وەکو هەموو رۆژێك، حەوشەو هەیوانەکەی گەسك دابوو، ئاو پەڕژێنی کردبوو، کورسیەکەی شێخی خاوێن کردبووەوە، ڕاوەستابوو، شانی دابوو بە لاشیپانی دەرکی ماڵی شێخەوە شێخ هاتە دەرەوە پرسی:

- سۆفی قادر چ باسە؟

سۆفی قادر (بە شێوەیەکی نیوە هەورامی) وتی:

- سەلامەتیو سەروشێخی، ناشوکری نمەبۆ، خانەقا چۆڵەن.

شێخ هات لەسەر کورسیەکە دانیشتو چاوی بڕییە دەرگای حەوشەکە کتوپڕ مەلا جەلال بە شانو عەباوە خۆی کرد بە ژووردا وادیار بوو دوێنێ ئێوارە مانگی دیبوو.

شێخ چاوەڕوانی هاتنی خەڵك بوو، بەڵام نەك هی وەکوو مەلا جەلال کە جگە لەوە خێری بەناوچاوەوە نەبوو، ڕەنگ بوو داوای مانگانەکەشی بکات. شێخ کە ئەحواڵی پرسیو خۆش هاتنی مەلا جەلالی کرد، لەبیچمی وا دەرکەوت لە دڵی خۆیدا دەڵێت: کابرا تۆش پێش نوێژی خانەقای، دەبێت لەواریداتی ڕۆژانەی خانەقا پارەت بدرێتێ. خانەقاش ئەم ڕۆژانە چۆڵوهۆڵە، ئیتر چیت دەوێت؟ نابێ نەختێك عەقڵت ببێ؟

لەم کاتەدا سۆفی نامیق کە چاکی کەوا شۆڕەکەی کردبوو بەلادا، بەندە خوێنەکەی بەسەر دەرپێ سپییە چڵکنەکەیەوە تاقمانە جووتی دەکرد، ئەوەندە بە پەلە خۆی کرد بە ژووردا لەبیری چوو ئاتەگی کەواکەی داداتەوە. شێخ کە چاوی بە سۆفی (نامیق)ی کەوت تەمو مژی ناوچەوانی نەختێك ڕەوی.

بانگی کرد:

- سۆفی نامیق بە خێربێی. خێرە شوکر؟

سۆفی نامیق:

- بەخوا قوروان، مەگەر هیمەت پیران فریام کەفێ خێری چی؟

شێخ هەقی بوو هاتنی سۆفی (نامیق)ی پێخۆش بێ. مریدێکی دڵسۆز بوو، خزمەتی خانەقای زۆر دەکرد، هیچ کاتێك بە دەستی خاڵی نەدەهاتە زیارەت. هیچ نەبێ دینارێکی هێناوە، مەلا جەلالی پێ بێ دەنگ بکەم. خۆ ئەگەر هیچیشی نەهێنابێ، دیسان هەر قەی ناکا. هاوینە نوخشە دەرنەهاتووە ((دار ئەگەر سالێکیش بەری نەهێنا نابڕێت)). سۆفی نامیق سەرکەوت، سڵاوی کردو دەستی شێخی ماچ کرد.

- سۆفی نامیق بەخێرهاتیت" خۆشی شوکر؟

– قوروان خوا خۆشت کا، لە سایەی خواو هیمەتو بەرەکەتی شێخۆ....

- ماڵو منداڵت چۆنن؟

- قوروان دەستەکانت ماچ ئەکەن .... خزمەتکارتن.

- شینا وەردەکەت چۆنە؟ نوخشە دەرنەهاتووە؟

- ئای قوروان .... نوخشەی چی؟ خۆزیا هەر نەبوایە، ئیمساڵ پەمگەکەمان هەراش بوو بە خاوخێزانۆ تێی ورووکاین، چەند مانگمان کوێرەوەری لە تەکیا دیی. ئەوا ئێستە گشتی بووگە و هیچ! مەگەر خۆت هیمەتێکم بۆ بفەرمووی، پەنام هاوردگەسە بەرخانەقا، تاچارم نەکەی نارۆمۆ.

شێخ (بەشێوەی دەمی سۆفی نامیق): سۆفی نامیق بێژە خوا کەریمە چی قەوماگە؟

- قوروان! وەکیل زۆراو بەگ هاتگە دەفتەری هاوردگە، خەملەکەی ئەوەنە قورسە گشت پەمگەکەمی بدەمێ ئەوسا ڕزگاریم تێ. ئەوا خۆم خستگەسە خانەقا، بەخوا ئەشێ هیمەتێکم بۆ بکەی.

شتی وا چۆن ئەبێ؟ ئاخر خەملێش ڕێو شوێنو ئوسوولێ خۆی هەیە.

-قوروان! شلەو قولەی بەگ کووا گوێ ئەدەنە ڕێو شوێنو ئوسوولْ؟

لەو کاتەدا سۆفی قادر بانگی نیوەڕۆیدا.

شێخ: خاسە سۆفی نامیق، خاسە ئێسە ئەنێرمە لای (زۆرراو بەگ). مەلا جەلال! تۆش مەڕۆرەوە. جەماعەتەکە بکەن لەگەڵ سۆفی نامیق لەحوجرە دانیشە، لێرە نیوەرۆژی بکە.

دوای نیوەرۆژە شێخ هاتە دەرەوە:

- سۆفی نامیق! سۆفی ڕەشیدم ناردە خزمەت زۆراب بەگ. ئێستا دێتەوە. خوا کەریمە.

سۆفی نامیق! ئای خوا بمکا وەسیەقەت، ئای بم وەقوروانەکەت.

تاوێکی پێچوو سۆفی ڕەشید هاتەوە.

شێخ: ئادەی سۆفی ڕەشید، زۆراب بەگ وتی چی؟

سۆفی ڕەشید: قوریان چووم فەرمایشتەکەی جەنابتم بەزۆراب بەگ وت. زۆر سەلامی عەرز دەکردیت.

- عەلەیکە سەلام. خوا کاری راست کا. دەی ئیشەکەی سۆفی نامیق بووبەچی.

- عەرزت دەکەم (چووە پێشەوە، شتێکی بە گوێچکەی شێخدا سرکاند).

تمەز زۆراب بەگ وتبووی شێخ ئەوەندە ڕوونەدات بەومسکێنانە، ئاخر خۆشی خاوەن مولکە. ئەمانە روویان بکرێتەوە هیچ بە خۆشی نادەن. شێخ

راوێژی دەمی گۆڕا. وتی ئەمانە پیاوی دنیان. هەر لەسەر تەماعی خۆیانن، بیریان بەلای قەبرو قیامەتەوە نییە، تکای ئێمە ناگرن. بچۆ بزانە بەشکم لەگەڵ وەکیلەکەیدا رێك کەوی.

سۆفی نامیق: قورروان رێکەوتنی چی؟ کاورا پێژی بەرازە. گشت پەمگەکەی گەرەکە.

شێخ: سا بێژین چی؟ زەمانە خراپ بووە. زوڵمەت دنیای داگرتووە. خوا رەحم بە ئیمانەکەمان بکا.

سۆفی نامیق: ببم وە قوروانەکەت. خاس ئەفەرمووی ئاخر زەمانە. ئەمە پێنج مانگی ڕەبەقە بەخۆمو منالە کانمۆ ڕەنج ئەدەین، ئێسە ئەویش گشت پەمگەکەی گەرەکە. ئەی خوا هەڵی نەگری.

شێخ: بێژین چی سۆفی نامیق قەزاو قەدەری خوایە.

سۆفی نامیق: یا شێخ ئەمە ئەفەرمووی چی؟ ئێسە من گشت پەمگەکەی بدەمێ، ئەمە چییە خەمڵی کردگە؟

شێخ: عیلاج نییە سۆفی نامیق. زەمانەکە خراپە. خوا خراپتر نەدا.

سۆفی نامیق: یا شێخ کەواسە بێژە (تۆفەرموو، ئێمە میاو!).

مەلا جەلال ویستی سۆفی نامیق تێ بگەیەنێت لە رووی شێخدا قسەی وا نەکا، وتی سۆفی نامیق ئەمە مانای چی؟ سۆفی نامیق لەبەر پەرۆشی پەژارەی خۆی تێنەگەیشت، مەلا جەلال مەبەستی چییە. وتی:

مامۆستا، زوو فرە زوو، هەرزەکار بووم، ئەوسا گەرمیان و کوێسانمان ئەکرد. هاوینان ئەرۆیشتینە سەر شیو سەقز. کاورایێ سەقزی بوو ناوی لالۆ هەواس بوو، ئاشنامان بوو، مامەڵەمان لە تەکیا ئەکرد. رۆژێ هاتە وارگەکەمانو ڕۆنو خوریی لێمان سەند، سۆزی رۆنو خورییەکەم بۆ بردە سەقزو میوانی بووم. شەو خێزانەکەی سینیی بۆ هاوردین. گۆشتاوی لێنابوو. نانمان تێوڵی. کتکی بۆر پەیابوو، دەستی کرد بە میاوە میاو. خاوەن ماڵەکە تیکەیەکی بۆ هاویشت، گورج قۆستیەوەو دیسان دەستی کردەوە:

میاو ... میاو. پارووپەکی تریشی بۆ هاویشت. کتکە بۆر ئەمیشی قۆستەوەو دیسـان" میـاو! ئەوەنـدەی پـاروو بـۆ هاویشـت وازی لـە میاومیـاو نـەهێناو نەیهێشت نانەکەمان بخوێن. لالۆ هەواس سینیەکەی هەڵگرتو نایە بەردەمی کتکەبۆرو وتی:

((کەواتە تۆ فەرموو، ئێمە میاو!)).

سۆفی نامیق دەستی شێخی ماچ کردو ڕۆیشت. بەدەم ڕێگەوە دەیوت:

- هەزار قەزاو قەدەربێ پەمگی خۆمی نادەمێ.

مەلا جەلال لای وابوو سۆفی نامیق شتێکی بۆ شـێخ هێنـاوە، بەدەرفـەتی زانی وتی:

- قوربان شەکرو چامان نەماوە. مانگانەکەمان پێ کەرەم نافەرمووی.

- شێخ خۆی لە قسەی مەلا جەلالیش گێل کردو وتی:

زۆراب بـەگ هەقیـەتی. بڕوانـە ئـەم خەڵکـە دەڵێـی شـەیتان وانـەی داون، قسەیان چەند ڕەقو ناخۆش بووە، ئاخر زەمانە، خوا ڕەحم بە ئیمانەکـەمان بکات.

لە ژمارە (٤) تشرینی دووەمی ١٩٧١ی گۆڤاری (نووسەری کورد)ەوە وەرگێراوە.

لێکدانەوەی وشەکان:

وەرزێر	:	کرمانج.
سەرقاڵ	:	موژیل.
نەیان دەپەرژا	:	نە دگەهشتن.
وەڕز	:	پەست و بێ تاقەت.
بەشێکم	:	بەشکێکم . بەشکم = بەڵکو.
ڕۆڵ	:	دەور.
قامەت	:	قامەتی نوێژ.
سەوقات	:	دیاری.
بیچم	:	شکڵ ، روخسار ، شێوە.
تاقمانە جووت	:	ئێك و جووت.
ئاتەگی	:	دامەنی
قوروان	:	قوربان
پیران	:	شێخ و مەشایەخ.
کەفێ	:	کەوێ : کەوێت.
نوخشە	:	تۆبەرە.
شێخو	:	شێخەوە.
پەمگەکەمان	:	پەمووەکەمان.
هەراش	:	گەورە.
لە تەکیا	:	لەگەڵیدا.
ئێسە	:	ئێستا.
هاوردگە	:	هاوردوە.
قەوماگە	:	قەوماوە.
خستگەسە	:	خستۆتە.
زۆراو	:	زۆراب.
وەسیەقەت	:	بەساقەت.
خاس	:	باش
مامۆسا	:	مامۆستا.

گفتوگۆ:

١- لە سەرەتاوە شێخ ویستی تکا لە زۆراب بەگ بکات کە خەمڵەکەی سۆفی نامیق نەختێك کەم بکاتەوە، بەڵام لە دوواییدا وازی هێنا، بۆچی؟

٢- سۆفی نامیق بڕوای هەر بەشێخ ما یان بڕوای پێ لەق بوو؟

٣- شێخ بۆچی ڕێزی سۆفی نامیقی دەگرت.

٤- شێخ بە چە چاوێك سەیری مەلا جەلالی دەکرد.

٥- لەم چیرۆکە چ سوودێکت وەرگرت.

٦- چی دەربارەی چیرۆك نووس حەسەن قزڵجی دەزانیت.

قەلاّی دمدم

جەنگی قەلاّی دمدم لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا عەباسی یەکەمی شای ئێران لە ساڵی ١٦٠٨ روویداو. مێژوونووسی شا عەباس کە ناوی ئەسکەندەر تورکمان بوو وەکو پەیامنێرێك لە جەنگەکەدا بەشداربوو، لەپاشاندا زانیارییێکی زۆر بەکەڵکی لەم بابەتەوە لە پەرتووکە بەناوبانگەکەی ((مێژووی عالەم ئارایی عەباسی))دا تۆمار کرد. مێژوونووسی کوردی بە ناوبانگیش مەحەمەد ئەمین زەکی گەلێ رووداوی بە نرخی تری لەبارەی قەلاّی دمدمەوە لە ((مێژووی کورد و کوردستان))دا بلاّوکردۆتەوە.

لە سەدەی شازدەهەمو سەرەتای حەڤدەهەمدا خانی لەپ زێڕین میری ناوچەکانی تەرگەوەڕو مەرگەوەڕو ئورمێو شنۆ بوو لە کوردستانی ئێراندا، و سەرۆکی هۆزەکانی برادۆستیش بوو. خانی لەپ زێرین لە جێگەی پاشماوەی قەلاّ هەرە کۆنەکەی دەوروبەری ساسانییان کە ناوی دمدم بوو قەلاّییێکی سەختی تازەی دروست کرد، بۆ زیاتر بەهێزکردنی قەلاّی دمدم، لە ناوەوە قەلاّییێکی بچووکی تری دروست کردو ناوی نا ((نارین)).

بەهێزکردنو پتەوکردنی قەلاّی دمدم کارێکی گەورەی کردە سەر میرنشینەکانی هاوسێی خانی لەپ زێڕین، ئەمانە کەوتنە هاندانی شای ئێران لە دژی خان بۆ ئەوەی هێزی خان زیاتر پەرەنەسێنێتو لە دوارۆژێکی نزیکدا جاڕی سەربەخۆیی نەدا.

هەر لەو کاتەدا بوو بیست هەزار کەس لە هۆزی جەلالی لە کوردستانی عوسمانی یەوە کۆچیان کردە کوردستانی ئێران. ئەمە هەلێکی بەنرخ بوو بۆ شا، بڕیاری دا کە هەزار کەسیان لە ناوچەی برادۆست جێ نشین بن. بەلاّم خانی لەپ زێڕین بە تیژی لە دژی ئەم بڕیارەی شا وەستا. شا عەباس لە

لەشکرێکی قورس‌و بەهێزی نارده سەرخان، بەڵام کوردەکان بڕیاریاندا کە تا تاقە کەسێك لە جەنگاوەری کورد بمێنێت قەڵاکە بەدەستەوە نەدەن. بەم جۆرە کوردەکان بۆ ماوەی چوار مانگ بەرگری قەڵا خۆشەویستەکەیان کرد. دوژمن لەتوانایدا نەبوو بەسەر کوردەکاندا زاڵ بێت، بەڵام وەکو قسەی نەستەقی کورد دەڵێت ((دار پوازی لە خۆی نەبێت ناقڵیشێت))، یەکێ لە کوردەکان تاوانێکی گەورەی کرد بەوەی سەرچاوەی کانیاوەکەی قەڵای دمدمی بە لە شکری دوژمن پیشاندا، ئەمە بوو بە هۆی قڕبوونی هەموو جەنگاوەرانی قەڵای دمدم، بەڵام دەبێت ئەوەش بزانرێت کە کوردەکان قەڵایان بۆ دوژمن بەجێ نەهێشت تا دوا جەنگاوەریان شەهید بوو. لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمەوە تا ئەمڕۆ پاڵەوانیەتی جەنگاوەرانی قەڵای دمدم لەسەر دەمی گۆرانی بێژو حەقایەت خوانی کوردەوەیە، لە هەموو ناوچەکانی کوردستان‌و بە هەموو شێوەکانی زمانی کوردی.

ئەو ئەدەبە فۆلکلۆرییەی کە لە ئەنجامی جەنگی قەڵای دمدمەوە کەوتە ناوەوە گەلێ زۆرە، هەندێکی بڵاوکراوەتەوە، بەشێکیشی تا ئێستا هەر لەسەر زاری خەڵکی ماوەتەوە. لەلاییەکی ترەوە ئەگەر بەراووردێك لە نێوانی هەوڵ‌و تەقەڵای خۆمان‌و ڕۆژهەڵاتناسەکان بکەین، بۆ ئەم کارە دەبینین کە ڕۆژهەڵاتناسەکان لە ئێمە زیاتر بایەخیان بە حەقایەت‌و بەیتەکانی قەڵای دمدم داوە، نەوەکو تەنیا بڵاوکردنەوەیان بە کوردی بەڵکو گۆڕینیشیان بۆ زمانی ڕوسی‌و ئەڵمانی‌و فەرەنسی‌و ئەرمەنی.

جەنگی قەڵای دمدم تەنیا ڕەنگی لە فۆلکلۆری کوردی نەداوەتەوە: بەڵکو بووە بەسەرچاوە بۆ دانانی چیرۆك‌و ڕۆمانی کوردیش، بۆ بەڵگە نووسەری کوردی سۆڤیەتی بەناوبانگ عەرەب شەمۆ (عەرەب شامیلۆڤ) لەبەر ڕۆشایی

رووداوە مێژووییەکانی قەڵای دمدم رۆمانێکی نووسیوەتەوە. ئەم رۆمانە ساڵی ١٩٦٦ بە زمانی کوردیو تیپی روسی (سلاڤی) لە شاری یەریڤانی پایتەختی ئەرمەنستانی سۆڤیەت بڵاوکراوەتەوە. لە پاشاندا وەرگێڕدراوە بۆ زمانی ڕوسی ساڵی ١٩٦٩ لە مۆسکۆ بڵاوکرایەوە.

عەرەب شەمۆ لە رۆمانەکەیدا هەوڵی ئەوەی داوە پێوەندی دۆستایەتی کوردو نەتەوە هاوسێکانی روون بکاتەوە، بەتایبەتی خەباتی ئەم میللەتانە لە دژی داگیرکەرە ئێرانیو عوسمانییەکان. هەروەها وێنەی نایابی ژیانی کۆمەڵایەتیو ئابووری کوردستانی کێشاوە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا.

ڕووداوەکانی جەنگی قەڵای دمدم سەرچاوەییێکی بەکەڵکە بۆ دروست کردنی گەلێ بابەتی نووسینو هونەر، وەکو چیرۆکو پیەسی پەخشانیو شیعری، هەروەها کەرەستەییێکی بێ هاوتای شانۆو سینەمایە، بەڵام لەبەر دەست کورتی نەتەوەکەمان تا ئێستا هەلێکی وامان بۆ هەڵنەکەوتووە کە ئەم ئامانجە بهێنێنەدی. دەبێت ئەوەش بڵێین کە ساڵی ١٩٣٨ تیپی تەمسیلی ئاشوورییەکانی سوریا بە زمانی عەرەبی قەڵای دمدمیان خستبووە سەر شانۆییێکی گەرۆکو لە هەندێ لە شارەکانی سوریا پێشکەشیان کردبوو.

کۆماری ئەفلاتون

ئەفلاتونی فەیلەسوف، فەلسەفەکەی خۆی لە پەڕتووکە بەناوبانگەکەیدا دارشتووە بەم پەڕتووکەش ئەوترێ ((کۆماری ئەفلاتون))و بریتییە لە دە پەڕتووکو کراوە بە پێنج بەشەوە: بەشی یەکەم، پەڕتووکی یەکەمەو پێشەکی باسەکەیەتیو بەشی دووەم بریتییە لە پەڕتووکی دووەمو سێیەم چوارەم بریتین لە روکنەکانی دەوڵەتێکی میثالی. بەشی سێهەمیش بریتییە لە پەڕتووکی پێنجەمو شەشەم و حەوتەم، بەڵام بەشی چوارەم کە بریتییە لە پەڕتووکی هەشتەمو نۆهەم باسی لە ناوچوونی ئەو دەوڵەتە میثالییە دەکات، بەشی پێنجەمیش کە پەڕتووکی دەهەمە، لەسەر نەمری نەفسی ئینسانو دەربارەی ڕۆژی قیامەت ئەدوێ.

ئەفلاتون دەڵی: ((دادپەروەری باشترە لە دەس درێژیو شەڕفرۆشتن. چاکترین نموونەی دەوڵەتی ئەفلاتوون، ئەو دەوڵەتەیە کە چینێکی ئۆرستکراتی لە ڕۆشنبیرو فەیلەسوفی وەك خۆی دەستەڵاتی تیادا وەربگرنو هەریەکە بە گوێرەی پلەی زانایی خۆی هەڵبژێررێت، ئەمانە پێویستە بۆ ئامانجەکانی دەوڵەتو پاراستنی ڕاستیو چونیەکی، لەسەر بناغەیەکی هاوبەشی تێ بکۆشن)).

دوای ئەمان چینی لەشکرەکە ئەرکی پارێزگاری ئەمنو ئاسایشی وڵات دەکەنو ئینجا چینی پیشەسازو کرێکارانە کە بەروبوومی وڵات بەرهەم دێنن، بەم جۆرە، دەوڵەتی ئەفلاتون بە کوێرەی (پیشە) بەش کراوە.

وادیارە ئەم بەش بەش کردنەش، بە گوێرەی بەشەکانی لەشی ئادەمیزاد کە بەگوێرەی ڕای ئەفلاتون کراوە بەسێ بەشەوە" بەشی هۆش (عقل)و بەشی خرۆش (حماس)و بەشی ئارەزوو (الشهوة)، لەمانە پێك هاتووە.

باشترین چاکەی ئادەمیزاد، سێ جۆرە دەستە پیاوان ئەنوێنن.

بەم جۆرە فەرمان ڕەوای دەوڵەت کە فەیلەسوفو بە هۆشە جێگای بەشی هۆش دەگرێتەوە لە نەفسی ئادەمیزاداو سەربازیش کە پیاوی خاوەن خرۆشە جێگای بەشی خرۆشی نەفسی ئادەمیزاد دەگرێتەوە لە پەیکەری دەوڵەتا، هەروەهاش پیاوی پیشەساز کە نوێنەری بەشی ئارەزوو جێگای بەشی ئارەزووی دەروون ئادەمیزاد دەگرێتەوە لە لەشی دەوڵەتا.

ڕاستی و دادپەروەری لە دەوڵەتا بەجۆرێ پێکدێت کە هەرکەسە ئەو ئیشە هەڵسووڕێنێ کە لەگەڵ سوروشتو ڕەوشتیا بگونجێ. فەرمان ڕەوا فەرمان دەداو جڵەوکێشی دەوڵەتەو سەرباز پارێزگاری دەوڵەت دەکاتو زەحمەتکێشو پیشەسازیش بەروبوومی وڵات بەرهەم دێنن، واتە دادپەروەری نەفسی ئادەمیزاد ئەوەیە کە هەر بەشەی کاری تایبەتی خۆی هەڵدەسووڕێنی.

هۆش جڵەوکێشی ئارەزوو دەکات، هەستیش پاڵ بە هۆشەوە دەنێ کە پاڵپشتی هەستەپاکەکان بکات، وەك تووڕەیی بەرامبەر بە ئیشی نزمو کەم نرخو ڕووزەردی لە درۆ. دادپەروەری کۆمەڵایەتی تەنانەت بریتییە لە ڕواڵەتێکی دەرەوەی فراوانتری دادپەروەری دڵو دەروونی ئادەمیزاد.

سەرچاوەكان (المصادر)

١- ديوانى شاعيرە كوردەكان.

٢- گۆڤـارى گەلاوێـژ، رۆژى نـوێ ، هيـوا ، نووسـەرى كـورد ، گۆڤـارى كۆڕى زانيارى ، گۆڤارى (المعلم الجديد)، ئەوانيتر.....

٣- نووسينەكانى سوجادى ، خاڵ ، شاكر فتاح ، گۆران.

٤- كتێبـى خوێندنـەوەى عـەرەبى بـۆ پۆلـەكانى قوتابخانـە بنـەڕەتىو ئامادەييەكان.

٥- مختصرى صرف نحوى سعيد صدقى.

٦- دەستوورى زمانى كوردى تۆفيق وەهبى.

٧- ڕێزمانەكانى نورى عەلى ئەمين.

٨- زاراوەكانى كۆڕى زانيارى.

٩- الواقعيه فى الادب الكردى لمؤلفه الدكتور عزالدين مصطفى رسول.

١٠- دوكتـور مـارف خەزنـەدار سـەرەتاى مێـژووى ئـەدەبى كـوردى (بەڕووسى).

ناوەڕۆك

ژ	بابەت	لاپەڕە
١	پێشەکی	٣
٢	**بەشی ڕێزمان**	٥
٣	**(کار بەپێ ی ناوەڕۆك چوار شێوازی هەیە)** ١- شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندن	٧
٤	٢- شێوازی ڕێژەی دانانی	١٣
٥	ڕێژەی کار	١٨
٦	٣- شێوازی ڕێژەی داخوازی	٢٦
٧	٤- شێوازی مەرجی(ڕستەی ئاوێتەی مەرج)	٣٠
٨	کاری چاووگی (بوون)	٣٦
٩	ئەرکی (ە) لە ڕێزمانی کوردیدا	٤٣
١٠	**ئەرکی جێناوە کەسییە لکاوەکان** **یەکەم**: وەکو بکەر	٤٧
١١	**دووەم** : وەکو بەرکار	٥٣
١٢	**سێیەم**: وەکو تەواوکەری بەیاریدە	٥٩
١٣	هاوەڵناو لەڕووی بنچینەی وشەکانیەوە(ڕۆنان)ەوە	٦٦
١٤	جۆرەکانی ئاوەڵکار لەڕووی پێکهاتنیانەوە(ڕۆنان)ەوە	٧٤
١٥	ڕادە	٧٩
١٦	**دیارخەرەکانی ناو** : **یەکەم**: ئەرکی ناو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	٨٤
١٧	**دووەم**: ئەرکی ئاوەڵناو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	٩٠
١٨	**سێیەم**: ئەرکی جێناوی کەسی سەربەخۆ لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	٩٧
١٩	**چوارەم** : ئەرکی جێناوی کەسی لکاو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو	١٠١
٢٠	سەرچاوەکان	١٠٦
٢١	**بەشی ئەدەب**	١٠٧
٢٢	ڕێرەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٣٩-١٩٩١)ز	١٠٩

٢٣	قۆناغی یەكەم سالّی (١٩٣٩–١٩٥٨)ز	١٠٩
٢٤	قۆناغی دووەم سالّی (١٩٥٨–١٩٧٠)ز	١٢٠
٢٥	قۆناغی سێیەم سالّی (١٩٧٠–١٩٩١)ز	١٢٥
٢٦	تایبەتمەندی شیعری كوردی لەم قۆناغەدا	١٢٦
٢٧	روخسارو تەكنیكی شیعری كوردی لەنێوان سالآنی(١٩٧٠– ١٩٧٥)ز	١٢٩
٢٨	شیعری كوردی لەنێوان سالآنی (١٩٧٥–١٩٩١) ز	١٣٢
٢٩	رەخنەی ئەدەبی	١٤١
٣٠	مێژووی رەخنەی جیهانی	١٤٢
٣١	رەخنەی رۆژئاوایی	١٤٢
٣٢	رەخنەی رۆژهەلآتی (عەرەبی ئیسلامی)	١٤٥
٣٣	رەخنەی ئەدەبی كوردی	١٤٧
٣٤	رەخنەی ئەدەبی كوردی لەدوای جەنگی یەكەمی جیهان	١٥٢
٣٥	پەخشان	١٥٩
٣٦	وتار	١٥٩
٣٧	قۆناغی یەكەم سالآنی (١٩٣٩–١٩٥٨)ز	١٦٠
٣٨	قۆناغی دووەم سالآنی (١٩٥٨–١٩٧٠)ز	١٦٢
٣٩	قۆناغی سێیەم سالآنی (١٩٧٠–١٩٩١)ز	١٦٤
٤٠	چیرۆكی كوردی لە جەنگی دووەمی جیهانیەوە	١٦٨
٤١	چیرۆكی هونەری كوردی لە سالّی (١٩٣٩–١٩٥٨)ز	١٦٩
٤٢	چیرۆكی هونەری كوردی لە سالّی (١٩٥٨–١٩٧٠)ز	١٧٤
٤٣	چیرۆكی هونەری كوردی لە سالّی (١٩٧٠–١٩٩١)ز	١٧٦
٤٤	رۆمان لە ئەدەبی كوردیدا	١٨١
٤٥	بابا تاهیری هەمەدان(٩٣٧–١٠١٠)ز	١٨٨
٤٦	مەولەوی (١٨٠٦–١٨٨٢)ز	١٩٠
٤٧	پرتەوی هەكاری (١٧٥٦–١٨٥٢)ز	١٩٣

٤٨	حەمدی (١٨٧٨-١٩٣٦)ز	١٩٥
٤٩	**بەشی ڕەوانبێژی**	١٩٧
٥٠	ڕەوانبێژی	١٩٩
٥١	لێکچواندن	١٩٩
٥٢	خواستن	٢٠٥
٥٣	ڕەگەزدۆزی	٢٠٩
٥٤	دژیەك	٢١٤
٥٥	جوانی بایس	٢١٧
٥٦	تێهەڵکێش	٢١٩
٥٧	سەرچاوەکان	٢٢٢
٥٨	**بەشی خوێندنەوە**	٢٢٤
٥٩	شێخ سەعیدی پیران	٢٢٦
٦٠	میر شەرەفخانی بەتلیسی	٢٢٨
٦١	قاسم ئەمین و ئازادکردنی ئافرەت	٢٣٠
٦٢	ئیبن سینا	٢٣٥
٦٣	تاگوور	٢٣٨
٦٤	مەلا محەمەدی کۆیە	٢٤٢
٦٥	شێخ محەمەد عەبدە	٢٤٥
٦٦	خەملی پەمۆو تکای شێخ	٢٤٨
٦٧	قەڵای دمدم	٢٥٦
٦٨	کۆماری ئەفلاتوون	٢٥٩
٦٩	سەرچاوەکان	٢٦١
٧٠	ناوەرۆك	٢٦٢